

gender / rovné příležitosti / výzkum

ročník 15, číslo 2/2014

gender a krize

GENDER, ROVNÉ PŘÍLEŽITOSTI, VÝZKUM
GENDER, EQUAL OPPORTUNITIES, RESEARCH

Vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.
Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

Redakční rada časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum*

Zuzana Uhde, Ph.D. (šéfredaktorka, SOÚ AV ČR, v. v. i., Praha)
PhDr. Hana Maříková, Ph.D. (zástupkyně šéfredaktorky, SOÚ AV ČR, v. v. i., Praha)

doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc. (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica)
PhDr. Marie Čermáková (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)
Mgr. Radka Dudová, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)
Éva Fodor, Ph.D. (Central European University, Budapest)
PhDr. Petra Guasti, Ph.D. (Universitaet Mainz)
doc. Haldis Haukanes, Ph.D. (University of Bergen)
PhDr. Hana Hašková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)
prof. Jeff Hearn, Ph.D. (Örebro Universitet)
PhDr. Marek Hrubec, Ph.D. (Filosofický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)
Mgr. Ema Hrešanová, Ph.D. (Filozofická fakulta Západočeské univerzity, Plzeň)
prof. Nancy Jurik, Ph.D. (Arizona State University, Tempe)
PhDr. Alena Křížková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)
Mgr. Marcela Linková (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha)
Ing. Petr Pavlík, Ph.D. (Fakulta humanitních studií UK, Praha)
doc. Věra Sokolová, Ph.D. (Fakulta humanitních studií UK, Praha)
Mgr. Zdeněk Sloboda (Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc)
PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D. (Pedagogická fakulta UK, Praha)
PhDr. Iva Šmidová, Ph.D. (Fakulta sociálních studií MU, Brno)
prof. Barrie Thorne, Ph.D. (University of California, Berkeley)
PhDr. Jana Valdrová, Ph.D. (Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice)
doc. Elaine Weiner, Ph.D. (McGill University, Montreal)

Asistentka redakce: Eva Nechvátalová

Časopis vychází dvakrát ročně. Druhé číslo 15. ročníku vychází v prosinci 2014.
Časopis je veden v databázi SCOPUS, European Reference Index for the Humanities (ERIH), v Central European Journal of Social Sciences and Humanities a v dalších databázích.

Internetová stránka: <http://www.genderonline.cz>

Objednávky předplatného pro ČR zajišťuje SEND Předplatné, s. r. o., Ve Žlábku 1800/77, hala A3, 193 00 Praha 9, tel.: +420/225 985 225, e-mail: send@send.cz, předplatitelský účet je možné založit na internetové stránce: <http://send.cz/casopis/732/>.

Objednávky předplatného pro Slovensko zajišťuje Magnet press Slovakia, s. r. o., P. O. Box 169, 830 00 Bratislava, tel.: +421/2/67201931-33, e-mail: predplatne@press.sk, předplatitelský účet je možné založit na internetové stránce: <http://www.press.sk/odborne-casopisy/gender-rovne-prilezitosti-vyzkum/>.

Cena 80 Kč vč. DPH, roční předplatné v ČR 160 Kč.
Cena 3,60 € vč. DPH, roční předplatné v SR 8,20 €.

Grafická úprava, obálka a sazba: studio Lacerta (www.sazba.cz)
Vytisknuto na recyklovaném papíře CyclusOffset.

Titulní fotografie: © Čeněk Folk, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2014.
ISSN-print: 1213-0028 | ISSN-online: 1805-7632

OBSAH

TÉMA: **GENDER A KRIZE**

Editorky: Alena Křížková, Lenka Formánková

STATI

- Nagy, Beáta, Fodor, Éva: „Při odlivu klesají všechny lodě“: Dopady hospodářské krize po roce 2008 na muže a ženy ve střední a východní Evropě /4
- Dudová, Radka, Hašková, Hana: Prekérní práce pečujících žen v kontextu ekonomické krize /19
- Szelewa, Dorota: *The second wave of anti-feminism? Post-crisis maternalist policies and the attack on the concept of gender in Poland* /33
- Kolářová, Kateřina: (Ne)přízpůsobení krizi, nezpůsobilí občanství? „Postižení“ a „rasa“ v diskurzích krize /48
- Křížková, Alena, Formánková, Lenka: Intersekcionalní perspektiva zkoumání dopadů krize na životní dráhy v ČR: gender, třída, věk (a rodičovství) /61
- Lištiaková, Irena, Jarkovská, Lucie: Síťový marketing: Nadějná pracovní příležitost pro ženy? /77
- Dlouhá, Marie, Jurik, Nancy, Křížková, Alena: Genderové inovace v malém podnikání. Institucionální podmínky a dosahování genderové (ne)rovnosti u podnikatelských párů /87

ROZHOVOR

- Ekonomie hlavního proudu je bariérou pro genderovou rovnost.*
- Rozhovor Zuzany Uhde a Aleny Křížkové s Ewou Rumińskou-Zimny /101
- Péče by měla stát v centru lidského života namísto ekonomického jednání. Rozhovor Zuzany Uhde s Joan Tronto /106

RECENZE

- Kobová, Ľubica: *Proti pracovnej etike* (Weeks, K. *The Problem with Work*) /109
- Formánková, Lenka: *Ženy, krize a úsporná opatření* (Karamessini, M., Rubery, J. eds. *Women and Austerity*) /112
- Janebová, Radka: „Pražská škola“ kritické teorie nastiňuje vize budoucího zkoumání společnosti (Hrubec, M. a kol. *Kritická teorie společnosti. Český kontext*) /116
- Volejníčková, Romana: *Nový pohled na politiku genderu v období socialismu?* (Havelková, H., Oates-Indruchová, L. eds. *The Politics of Gender Culture under State Socialism*) /119
- Dlouhá, Marie: *Kudy na vrchol?* (Fagan, C., González Menéndez, M. C., Gómez Ansón, S. eds. *Women on Corporate Boards and in Top Management: European Trends and Policy*) /123

ZPRÁVY A KOMENTÁŘE

- Nyková, Blanka: *Globální sociologie v nerovném světě: Zpráva z 18. světového kongresu Mezinárodní sociologické asociace* /109
- Linková, Marcela, Vohlídalová, Marta, Tenglerová, Hana, Fucimanová, Martina, Víznerová, Hana, Cidlinská, Kateřina: *Bez ekonomických sankcí genderové rovnosti ve vysokém školství a vědě nedosáhneme* /115
- Dlouhá, Marie: *Jak přistupovat k ženám v podnikání? Zpráva z Diana International Research Conference 2014* /121

TÉMA

GENDER A KRIZE

EDITORKY: ALENA KŘÍŽKOVÁ, LENKA FORMÁNKOVÁ

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

současná ekonomická krize je téma, kterým jsme v současnosti neustále obklopeni, jak v mediálním či politickém diskursu, tak v naší každodennosti. Přesto v České republice i ve střední Evropě dosud chybí vědecké analýzy a diskuse nad genderovými souvislostmi a dopady krize na genderové vztahy. Ekonomická krize vstoupila zhruba před více než pěti lety do genderově strukturované reality politik, institucí, diskursů a praktik a prohloubila tak existující nerovnosti. Protikrizová opatření, která jsou přijímána, mají další genderové dopady (např. podpora některých odvětví, fiskální opatření dopadající odlišně na různé skupiny populace a na jednotlivé segmenty trhu práce, oslabování role sociálního státu).¹ Regulační opatření se odrazila nepříznivě na financování a legitimitě nástrojů sociálního státu. V důsledku toho dochází k situaci, kdy je na jedné straně silně snížena podpora těch, kdo z jakéhokoli důvodu nepracují v placeném zaměstnání,² ale ani placená práce není ochranou před propadem do chudoby.³ Rozdíly v možnosti uplatnit se na trhu práce a vyjednávat své pracovní závazky budou mezi různými skupinami populace narůstat, zejména podle linie genderu, třídy, občanství, etnicity atd. Nerovnosti mají tendenci vzrůstat i v rámci domácností, a to odlišně v různých fázích životního cyklu.⁴ Situace se také mění v různých fázích ekonomické krize. Důsledkem krize není „pouze“ nárůst nezaměstnanosti, ale dochází k mnohem dlouhodobějším a vážnějším změnám ve struktuře pracovních vztahů.⁵ Výrazně se zhoršují pracovní podmínky a narůstá objem překerní práce a práce na černo. Tyto změny s sebou přinášejí narušení jednostranné orientace západní společnosti na práci ve smyslu placeného zaměstnání, která stojí v základech politiky sociálního začleňování. Participace na trhu práce dnes již není zárukou základní sociální a příjmové jistoty. Je třeba rovněž reflektovat propojení trhu práce se soukromou sférou reprodukce (péče, práce v domácnosti, neplacená práce jako taková), pokud máme porozumět vlivu ekonomické krize na životy žen a mužů⁶ a na partnerská a rodinná soužití.

Toto monotematické číslo časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* přináší celkem sedm statí, které z různých úhlů pohledu analyzují genderové souvislosti ekonomické krize v české a středoevropské společnosti. Stať Beáty Nagy a Évy Fodor „*Při odlivu klesají všechny lodě*“: *Dopady hospodářské krize po roce 2008 na muže a ženy ve střední a východní Evropě* se

soustředí na specifika dopadů krize na uplatnění v placeném zaměstnání pro ženy a muže v tomto regionu. Zkoumají jak dopady krize na zaměstnanost pomocí srovnávacích statistik, tak i genderové rozdíly ve vnímání dopadů krize z dat Evropského sociálního výzkumu. Radka Dudová a Hana Hašková ve své stati *Prekérní práce pečujících žen v kontextu ekonomické krize* zavádějí pojem překerní práce a v souvislosti s dopady krize jej využívají při analýze zhoršování situace žen s odpovědností za péči v České republice. V další stati nás Dorota Szelewa zavádí do současného Polska: *The second wave of anti-feminism? Post-crisis maternalist policies and the attack on the concept of gender in Poland*, kde se zaměřuje na úsporná opatření a zejména změny v rodinné politice v době krize a na současný útok proti feminismu ze strany církve. Kateřina Kolářová ve stati *(Ne)přizpůsobení krizi, nezpůsobilí občanství? „Postižení“ a „rasa“ v diskurzech krize* analyzuje neoliberální diskurs týkající se protikrizových opatření v České republice. Ve stati *Intersekcionalní perspektiva zkoumání dopadů krize na životní dráhy v ČR: gender, třída, věk (a rodičovství)* Alena Křížková a Lenka Formánková uplatňují kvantitativní intersekcionalní přístup při analýze proměn životních drah žen a mužů v důsledku krize v České republice. Následující dvě stati se z kvalitativní sociologické perspektivy zabývají specifickými oblastmi trhu práce. Článek *Síťový marketing: Nadějná pracovní příležitost pro ženy?* Ireny Lištiakové a Lucie Jarkovské je případovou studií firmy založené na síťovém marketingu, kde ženy hledají příležitost v podobě flexibilní, ale špatně placené a nejisté práce. Článek *Genderové inovace v malém podnikání. Institucionální podmínky a dosahování genderové (ne)rovnosti u podnikatelských párů* Marie Dlouhé, Nancy Jurik a Aleny Křížkové zkoumá vliv institucionálních podmínek, jako je daňový systém a rodinná politika na strategie kombinace podnikání a rodinného života v podnikatelských párech v České republice.

V tomto čísle také přinášíme dva rozhovory: rozhovor Zuzany Uhde a Aleny Křížkové s feministickou ekonomkou Ewou Rumińskou-Zimny a rozhovor Zuzany Uhde s politickou teoretičkou péče Joan Tronto.

Přejeme příjemné, i když jistě znepokojující čtení!

Alena Křížková a Lenka Formánková
hostující editorky

Poznámky

1 Elson, D. 2010. „Gender and the global economic crisis in developing countries: a framework for analysis.“ *Gender and Development*, Vol. 18, No. 2: 201–2012, <http://dx.doi.org/10.1080/13552074.2010.491321>.

2 Annesley, C., Scheele, A. 2011. „Gender, Capitalism and Economic Crisis: Impact and Responses.“ *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 19, No. 3: 335–347, <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2011.610604>;

Lewis, M., Verhoeven, M. 2010. „Financial Crises and Social Spending The impact of the 2008 – 2009 crisis.“ *World Economics*, Vol. 11, No. 4: 79–110.

3 Gazier, B. 2010. „Labour market policies after the crisis: towards social investment in transitions.“ Pp. 71–74 in Watt, A., Botsch, A. (eds.). *After the crisis: towards a sustainable growth model*. [online]. Brussels. [cit. 28. 10. 2014].

Dostupné z: <<http://www.etui.org/Publications2/Books/After-the-crisis-towards-a-sustainable-growth-model>>.

4 Walby, S. 2009. *Gender and the financial crisis. UNESCO Project on Gender and the Financial Crisis*. [online]. [cit. 28. 10. 2014]. Dostupné z: <http://www.lanacs.ac.uk/fass/doc_library/sociology/Gender_and_financial_crisis_Sylvia_Walby.pdf>.

5 Kalleberg, A. L. 2009. „Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition.“ *American Sociological Review*, Vol. 74, No. 1: 1–22, <http://dx.doi.org/10.1177/000312240907400101>;

Williams, C. L. 2013. „The Glass Escalator, Revisited: Gender Inequality in Neoliberal Times, SWS Feminist Lecturer.“ *Gender & Society*, Vol. 27, No. 5: 609–629; <http://dx.doi.org/10.1177/0891243213490232>.

6 Pearson, R., Sweetman, C. 2011. „Introduction.“ Pp. 1–14 in Pearson, R., Sweetman, C. (eds.). *Gender and the Economic Crisis*. Oxford: Oxfam.

„PŘI ODLIVU KLESAJÍ VŠECHNY LODĚ“: DOPADY HOSPODÁŘSKÉ KRIZE PO ROCE 2008 NA MUŽE A ŽENY VE STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPĚ¹ / BEÁTA NAGY, ÉVA FODOR

“An Ebbing Tide Lowers All Boats”: How the Great Recession of 2008 Affected Men and Women in Central and Eastern Europe

Abstract: In this paper we explore the impact of the economic recession of 2008 on gender inequality in the labour force in Central and Eastern European countries. We argue that job and occupational segregation protected women's employment more than men's in the CEE region as well, but unlike in more developed capitalist economies, women's level of labour force participation declined and their rates of poverty increased during the crisis years. We also explore gender differences in opinions on the impact of the recession on people's job satisfaction. For our analysis we use published data from EUROSTAT and our own calculations from EU SILC and ESS 2010.

Keywords: economic crisis, CEE countries, gender, employment, poverty

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.127>

Po transformačním šoku byla hospodářská krize roku 2008 již druhým ekonomickým propadem, který postihl země střední a východní Evropy v posledním čtvrtstoletí. Jestliže pád režimu uvrhl do ekonomické nejistoty značnou část populace, tak krize obnažila další zranitelná místa, vedla k dalším škrtnům sociálních výdajů, zvýšila nezaměstnanost a způsobila značnou materiální deprivaci. Ani v jednom z případů však nebyly dopady u všech stejné: jak po roce 1990, tak po roce 2008 ve všech postsocialistických společnostech vzrostly třídní a rasové nerovnosti.

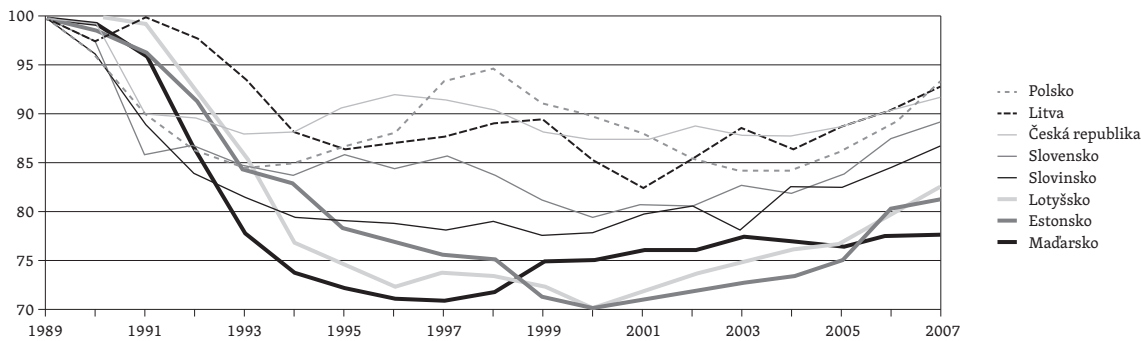
V naší stati se zaměřujeme na rozdílné dopady hospodářské krize na pracovní život mužů a žen na postsocialistické „periferii“ Evropské unie. Podle feministických badatelek po roce 1990 prudce vzrostly genderové nerovnosti. Ženy byly skutečně postiženy zhoršením nabídky pracovních příležitostí a znásobením rizika nezaměstnanosti a chudoby. Nemáme však mnoho důkazů o tom, že by se v postsocialistických společnostech systematicky zvýšily nerovnosti mezi ženami a muži na trhu práce.

Otázkou je, zda se to po vypuknutí krize v roce 2008 změnilo. Byly dopady krize ve střední a východní Evropě nějak specificky genderované? Výzkumy na úrovni celé Evropské unie svědčí o genderovém „vyrovnávání směrem dolů“ – zatímco nezaměstnanost mužů rostla, pozice žen zůstala víceméně stabilní, což vedlo ke snižování rozdílů mezi nimi (Bettio et al. 2012). Na základě podrobné analýzy dat zde argumentujeme, že v zemích střední a východní Evropy je tento obraz poněkud odlišný – ekonomické šance se snižovaly u obou pohlaví, ačkoliv u mužů vyšším tempem. Rozdíly mezi ženami a muži se tedy snížily i v zemích střední a východní Evropy, ale zároveň narostly rozdíly v míře zaměstnanosti a chudoby mezi ženami v jádrových a periferních společnostech². Krize tedy vedla k diverzifikaci životních zkušeností žen. Přinejmenším u žen se prohlubo-

valy rozdíly mezi více a méně vyspělými částmi kontinentu. Tato nerovnost mezi ženami navzájem je také významná – i když méně než nerovnost mezi ženami a muži.

Dále v této stati testujeme hypotézy vysvětlující dopady hospodářských krizí na genderové vztahy. Nacházíme důkazy pro tvrzení, že i segregace zaměstnání má svoji „světlu stránku“ – může totiž ženy lépe chránit před následky ekonomické recese. Tento ochranný efekt podle našich zjištění v zemích střední a východní Evropy funguje, a to možná více než jinde. Ve hře jsou ale i jiné faktory. Segregace zaměstnání sama o sobě nemůže plně vysvětlit rozdílné dopady na ženy v jednotlivých zemích a je třeba přihlídnout i ke vlivu opatření sociální politiky, k podobám rodičovské dovolené v praxi, ke strukturám trhu práce apod. Tento předpoklad je plně v souladu s nedávným poznatkem Rubery a Raffertyho, podle nichž „genderové dopady recese se budou lišit v čase a prostoru, neboť můžeme očekávat rozdíly v relativní pozici žen na trhu práce nebo v sociálním systému v závislosti na síle jejich vazby na zaměstnání, na různých sociálních normách a na druhu domácnosti“ (Rubery, Rafferty 2013: 2). Na závěr se zaměřujeme na genderové rozdíly v subjektivním hodnocení krize. Ukazujeme, že v obou částech Evropy trpěli škrty a nejistotou více muži než ženy.

V následujícím oddílu se zabýváme důvody, proč se nerovnosti mezi ženami a muži v zemích střední a východní Evropy mohou řídit jinými trendy než ve vyspělejších regionech Evropské unie. Naš argument předkládáme rozdělený do tří částí: 1. genderové rozdíly v poklesu zaměstnanosti a v chudobě ve střední a východní Evropě a „západní“ Evropě³; 2. úloha segregace zaměstnání i dalších možných faktorů při vysvětlení rozdílů mezi zeměmi střední a východní Evropy; 3. genderové a regionální rozdíly v subjektivním hodnocení dopadů krize. Na závěr připojujeme diskusi o našich zjištěních a několik námětů pro další výzkum.

Graf 1: Míra zaměstnanosti v přistupujících státech (1989 = 100).

Data: období 1989–1995 MOP (2011), období 1996–2007, online databáze Eurostatu (Výběrové šetření pracovních sil, zaměstnanost populace ve věku 15–64 let).
Zdroj: Scharle 2012: 184.

Proč země střední a východní Evropy?

V zemích střední a východní Evropy můžeme pozorovat některé vzorce odlišné od zemí s kapitalistickou historií. Tyto rozdíly se týkají: 1. ekonomické aktivity žen, 2. uznání rovnosti žen a mužů v hlavním ideovém proudu, 3. praktik mateřství a jejich důsledků na účast žen ve veřejném životě. Ke vzniku těchto odlišností přispěly přinejmenším dva typy příčin. Za prvé, významným faktorem sociálních procesů, a zejména vztahů mezi ženami a muži, je v těchto zemích i nadále dědictví státního socialismu. Toto dědictví není všude stejné. Přes značné rozdíly mezi socialistickými zeměmi před rokem 1990 zde existoval společný étos ženské emancipace, a to spíše v užším slova smyslu. Ta zde začala být prosazována mnohem dříve, než došlo k masovému vstupu žen na trh práce ve vyspělých kapitalistických státech. Hlavním pilířem emancipační kampaně byla plná zaměstnanost žen, která měla řešit všudypřítomný nedostatek levné pracovní síly v socialistickém hospodářství. V průběhu 60. let však byla zavedena dlouhá rodičovská dovolená – ta je ostatně v mnoha zemích střední a východní Evropy uzákoněna dodnes. Práce na plný úvazek a dlouhá rodičovská umožnily sladění pracovního a rodinného života a staly se sociální normou pro většinu žen v tomto regionu. V těchto historických událostech tak lze zpětně nalézt smysl, přinejmenším pro současnou generaci žen.

Za druhé, i přes částečnou integraci postsocialistického regionu do Evropské unie se tyto země nacházejí na periférii evropského geopolitického prostoru. Jejich periferní postavení se promítá do všech oblastí života, včetně hospodářství, trhu práce, struktury sociálních nerovností apod. Silně se projevuje i v genderových vztazích, jak dokládají výzkumy migrace, ženské práce v továrnách nadnárodních firem a omezování sociálního státu. Tyto dva vzorce (dědictví státního socialismu a periferní pozice v ekonomickém systému) utvářejí každodenní zkušenosti obyvatel těchto zemí a významně ovlivňují genderové vztahy. V následující části se stručně zastavíme u dědictví státního socialismu. Později ukážeme, že drobné změny v genderových nerovnostech způsobené krizí po roce 2008 vedly k upevnění periferní pozice zemí střední a východní Evropy.

Státní socialismus a jeho rozpad

Již od 40. let zaváděly vlády státněsocialistických zemí střední a východní Evropy širokou škálu sociálních programů, které měly v brzké budoucnosti dosáhnout genderové rovnosti a emancipace žen. Jejich součástí byla podpora, někdy také povinnost, vstupu žen na trh práce a jejich účasti na veřejném životě (Haney 2002; Kligman 1992; Weiner 2007). Nejpозději na počátku 80. let pak skutečně většina žen očekávala, že zaměstnání na plný úvazek zasvětil celý svůj dospělý život, snad kromě krátkých přestávek na výchovu dětí. Nerovnosti na trhu práce i mimo něj sice zůstaly zachovány, ale zaměstnanost žen na plný úvazek do roku 1989 rostla. Ženy se brzy začaly významně podílet na příjmech domácností a od 80. let 20. století dosáhly lepších šancí na postup do pozic alespoň středního managementu, než měly ženy v nesocialistických zemích. V souladu s oficiální genderovou ideologií byl propagován podíl žen na hospodářském růstu a politickém životě, ale zároveň byly ženy konstruovány jako matky a pečovatelky o děti a seniory (Fodor 2002). S tím souvisí zavedení dlouhé rodičovské dovolené od konce 60. let 20. století ve většině zemí regionu. Ženy začaly odcházet ze zaměstnání po narození dítěte na dlouhou dobu. V ekonomice státního socialismu, kde nebyla problémem nezaměstnanost, ale spíše nedostatek pracovních sil, byl však odchod z trhu práce spojen s nižšími „náklady mateřství“. Před rokem 1989 ženy s malými dětmi snadno hledaly práci i po pěti letech rodičovské.

Mnohé z výše uvedeného se po pádu Berlínské zdi změnilo. Z hlediska našeho výzkumného zájmu především značně klesla zaměstnanost (Einhorn 1993; Funk, Mueller 1993; Gal, Kligman 2000). Trendy zaměstnanosti v osmi postsocialistických zemích znázorňuje graf 1. Prudký pokles v první polovině 90. let 20. století byl ve většině zemí vystřídán různě rychlým růstem⁴ a zároveň zde vidíme i značné rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Nejhorší vývoj zaznamenalo Maďarsko, kde po obrovském propadu zaměstnanosti následovalo jen velmi malé zvýšení. Naproti tomu ČR, Slovensko nebo Slovinsko prodělaly méně strmý pokles a rychlejší vzestup zaměstnanosti.

Scharle zdůrazňuje tři základní důvody hlubokého poklesu zaměstnanosti, který po roce 1990 nastal u mužů i žen ve všech postsocialistických zemích: „nízký rozptyl ve struktuře mezd před transformací, transformační šok a reakce veřejné politiky na tento šok“ (Scharle 2012: 180). Dále upozorňuje, že k hlubokému a trvalému propadu zaměstnanosti v Estonsku, Maďarsku a Lotyšsku (viz graf 1) přispěla rychlá privatizace. Rozdíly v míře poklesu zaměstnanosti může vysvětlovat také fakt, že v jiných zemích byl privatizační proces spojený s přechodem na tržní vztahy pomalejší nebo jinak načasovaný. Do začátku krize v roce 2008 se již výše uvedeným třem zemím nepodařilo zaměstnanost oživit. Podle Scharle je důvodem trvale nízké úrovně zaměstnanosti ve všech postsocialistických zemích vysoký podíl nekvalifikovaných osob v populaci.

Jedním z důsledků vymizení pracovních příležitostí byl vznik extrémní chudoby a materiální deprivace. Z éry státního socialismu máme jen málo dostupných statistických údajů o chudobě a sociální nerovnosti a tyto údaje jsou navíc velmi nespolehlivé. Všichni pozorovatelé se však shodují, že vzrostla míra chudoby, která zasáhla především některé konkrétní skupiny, zejména diskriminované etnické menšiny, osoby s nízkým vzděláním nebo obyvatelé venkova (Emigh, Szelenyi 2001). Hrozba pádu do trvalé, bezvýhodné chudoby se podepsala nejen na zdraví a životních šancích jednotlivců, ale také na předivu celé společnosti a na míře solidarity.

Většina výzkumnic předpokládala, že hospodářská krize po rozpadu hospodářských a sociálních systémů státního socialismu postihne ženy hůře než muže (Einhorn 1993; Funk, Mueller 1993). Feministické autorky dále identifikovaly určité oživení domácí role žen pod heslem „zpátky k plotně“, rostoucí diskriminaci žen, úbytek nabídky sociálních služeb, včetně péče o dítě, a růst očekávání zaměstnavatelů ohledně pracovní doby. To vedlo mnohé autorky k předpovědím obrovského nárůstu genderové nerovnosti na trhu práce – ženy byly považovány za hlavní oběti ekonomické transformace.

Z hlediska výdělečné činnosti však ženy celkově nedopadly hůře než muži. Například Fodor (1997) zjistila, že přinejmenším v některých zemích střední a východní Evropy nebyl gender významným prediktorem nezaměstnanosti (při kontrole dalších vlivů). Autorka tvrdí, že protektivním faktorem se v těchto zemích staly některé typicky ženské kvalifikace jako jazykové znalosti, středoškolské vzdělání s maturitou (na rozdíl od vyučení) nebo praxe v sektoru služeb, kde byla řada povolání před transformací feminizována v důsledku poměrně nízkého statusu a platového ohodnocení. Tyto kvalifikační předpoklady se však v globalizujícím se hospodářství orientovaném na služby staly mnohem užitečnějšími. Glass (2008), která tyto výsledky reprodukovala s využitím dalších indikátorů, uvádí, že hlavním zdrojem znevýhodnění na trhu práce se nestal gender sám o sobě, ale spíše rodičovství, zejména mateřství. Lippe a Fodor (1998), které se zaměřily na širší škálu ukazatelů pracovní-

ho trhu, včetně mezery mezd, segregace zaměstnání a přístupu do vedoucích pozic, zjistily jen malý nárůst genderové nerovnosti ve střední a východní Evropě.

Postavení žen na trhu práce se po roce 1989 nepochybně zhoršilo (Matland, Montgomery 2003; Pascall, Kwak 2005; Weiner 2007). Mnohé byly nuceny opustit trh práce, ale na rozdíl od mužů se nestaly nezaměstnanými, nýbrž odešly na rodičovskou dovolenou nebo do předčasného důchodu, přinejmenším v zemích, kde tato možnost existovala.⁵ Výzkumnice zabývající se tímto obdobím si povšimly paradoxu, kdy se na jedné straně neustále snižuje počet narozených dětí (např. v Maďarsku), ale díky zavedení nových dávek zůstává čím dál více žen na rodičovské dovolené (Frey 1997). Zvýšila se míra chudoby žen, zejména osamělých matek a důchodkyň. V souvislosti s poklesem reálné hodnoty řady sociálních dávek se začaly ve většině zemí střední a východní Evropy objevovat různé formy „refamilializace“ péče, právě v době, kdy na „západě“ začal převažovat opačný trend (Saxonberg, Sirovátka 2006). Výzkumy o využívání času ukazují vysokou míru nerovnosti v dělbě domácí práce (Bukodi 2005; Falussy 2002). Dosavadní trend dlouhodobého odchodu žen s malými dětmi z trhu práce v některých zemích střední a východní Evropy, včetně Maďarska, Polska, Slovenska a ČR, se prohloubil i v souvislosti s obnovou některých spíše konzervativních postojů k genderovým rolím (Křížková et al. 2010). Některé autorky rovněž upozornily na odpor, který vznikl v reakci na „nesvatou alianci“ mezi ženami a státem (Gal, Kligman 2000), kdy byl využíván argument, že socialistické státy poskytovaly ženám více nezasloužených paušálních podpor než mužům. Zhoršením situace během transformace však byly postíženy nejen ženy, ale i muži, a proto genderová nerovnost nemusela stoupat systematicky nebo v očekávané míře.

Tento vývoj však nemusel být takovým překvapením. Historický výzkum již delší dobu upozorňoval na to, že hluboce zakořeněná praxe a ideologie segregace zaměstnání může v ekonomických krizích určitého typu, včetně velké hospodářské krize, chránit ženy před pádem do „rezervní armády nezaměstnaných“ (Milkman 1976; Rubery 1988). Ženy byly totiž zaměstnány v sektoru služeb a jiných odvětvích ekonomiky, které byly krizí zasaženy méně. Rovněž často pracovaly na pozicích, které se nestaly nadbytečnými ani v odvětvích zasažených krizí (např. účetnictví, personalistika, administrativa, výuka). Tento vzorec ale závisí na kontextu a nemusí platit pro každou ekonomickou krizi. Ženy mohou být mezi prvními propouštěnými, pokud je například jejich zaměstnanost koncentrována do exportních odvětví a krize zasáhne právě investice do těchto odvětví (Seguino 2000; Razavi, Pearson, Danloy 2004). Krize jsou také často doprovázeny úspornými opatřeními a změnami v ekonomice péče, které mohou u rodin vyvolat změnu strategie přežití směrem k vyššímu podílu ženské domácí práce (EWL 2012).

Po pádu státního socialismu segregace zaměstnání skutečně do určité míry napomohla k udržení pozice žen na

trhu práce. Přes hromadné propouštění v průmyslu v roce 1990 nastal zároveň rozvoj sektoru služeb, včetně bankovníctví, finančních služeb, cestovního ruchu apod. Vzrostla poptávka zaměstnavatelů po odpovídajících kvalifikačních předpokladech (jazykové znalosti, praxe v administrativě, „práce s lidmi“ atd.), zatímco zájem o kvalifikace vyžadované v technických oborech poklesl. Ženy, tím že za státního socialismu pracovaly častěji ve veřejném sektoru (např. školství, zdravotnictví nebo veřejná správa) než muži, měly spíše poptávanou kvalifikaci; tento sektor jim také nyní poskytl větší ochranu než sektor soukromý. Jak uvádí Rubery, přestože měly ženy ve střední a východní Evropě relativně lepší přístup k odborným pozicím ve zdravotnictví a školství než ženy na západě, byly v těchto oborech také obzvláště špatně placeny. Nízké platy byly ostatně obecnou charakteristikou ženských povolání ve veřejném sektoru v celém „východním bloku“ (Rubery 2013). Segmentace pracovního trhu tedy ženy na jedné straně chránila, ale na druhé straně je omezovala v kariéře – i v kontextu střední a východní Evropy tak můžeme hovořit o „skleněné zdi“ a „skleněném stropu“ (Nagy 2012). Rovněž je třeba poznamenat, že určité skupiny žen, například matky s malými dětmi, etnické menšiny nebo starší generace, se v 90. letech dostaly do obzvláště nevýhodné pozice v souvislosti s odbouráváním sociální ochrany a s růstem diskriminace (Glass 2008).

Krise roku 2008

První hospodářská krize, která v regionu vypukla v roce 1990, byla spojena se závažnými dopady na muže i ženy. Sotva se však země střední a východní Evropy zotavily ze šoku po pádu státního socialismu, propadly se jejich trhy práce do další recese. Ve zbývající části tohoto oddílu zkoumáme dopady této druhé krize v porovnání s krizí první.

V dosavadním výzkumu byly zformulovány tři základní hypotézy o relativním z(ne)výhodnění žen během hospodářské recese (Milkman 1976; Rubery 1988; EP 2011). Někteří vědci očekávají, že ženy budou recesí zasaženy obzvláště silně – vzhledem ke své zranitelné pozici na trhu práce by měly být první na řadě při propouštění a poslední na řadě při zvyšování stavů. Tento jev je někdy nazýván hypotézou „nárazníku“ („buffer“, Rubery 1988) nebo efektem marginality (EP 2011), někdy je ženám dokonce připisována úloha „rezervní armády nezaměstnaných“ (Milkman 1976). V tomto pojetí představují ženy marginální, postradatelné účastníky trhu práce na nižších příčkách hierarchie, jejichž příjmy netvoří podstatnou součást rodinných rozpočtů. Jiní účastníci diskuse tvrdí, že ženy nemusí být během recese nijak zvláště zranitelné, protože jsou chráněny efektem segregace zaměstnání (hypotéza segmentace). Zde máme onu „světlou stránku“ segregace zaměstnání, která je jinak hlavní příčinou mezery mezi platy a důchody, stejně jako řady dalších forem nerovnosti mezi ženami a muži. Pokud však ženy zastávají povolání, která nejsou tolik zasažena propadem pracovního trhu, pak by měly z recese vyjít lépe než muži; zaměstnavatelé nebudou místo žen přijímat

muže, ale spíše je ponechají na jejich místech, zejména pokud na ně vynakládají nižší mzdové prostředky a považují je za poddajnější. To je v kostce tzv. substituční hypotéza (Rubery 1988) neboli silná stránka jinak slabé pozice žen („strength-in-weakness effect“, EP 2011). V následujícím textu uplatníme tyto tři přístupy při analýze dat ze zemí střední a východní Evropy.

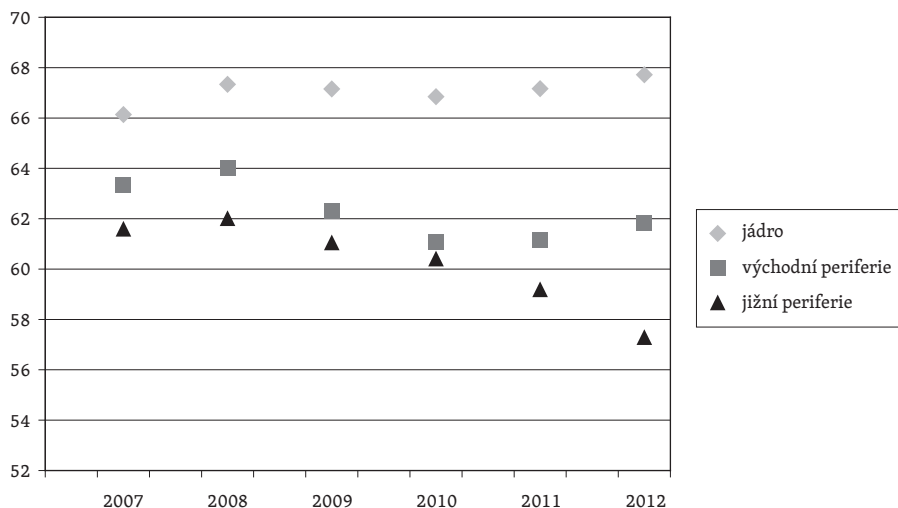
První zjištění o ekonomické krizi roku 2008 (největší od velké hospodářské krize roku 1929) svědčí pro platnost hypotézy segmentace, přinejmenším v případě EU a USA.⁶ Bettio et al. (2012) poznamenávají, že po roce 2008 došlo v EU k poklesu nerovnosti (viz též UN Women 2013), konkrétně „ke zmenšení rozdílu zaměstnanosti, nezaměstnanosti, mezd a chudoby mezi ženami a muži“, ale dodávají, že tento vývoj „neodráží žádný pokrok v genderové rovnosti, neboť je založen na snižování zaměstnanosti, zvyšování nezaměstnanosti a poklesu výdělků u mužů i u žen“ (Bettio et al. 2012: 8). Vývoj lze opět vysvětlit segregací zaměstnání: v zemích se silnější mírou segregace je rozdíl v propadu žen a mužů vyšší. Platí tato hypotéza i pro země střední a východní Evropy, a pokud ano, můžeme mezi nimi nalézt nějaké rozdíly? V následujícím textu popíšeme genderové dopady hospodářské krize na zaměstnanost, chudobu a jejich vnímání v zemích střední a východní Evropy na základě dat Eurostatu, Šetření příjmů a životních podmínek domácností (EU SILC) 2008 a 2010 a Evropského sociálního výzkumu (ESS) 2010.

Klesnou nebo uvíznou na mělčině všechny lodě?

Podle statistických údajů Evropské unie se hlavními poraženými krize roku 2008 stali muži ve východní Evropě. Značný úbytek pracovních míst postihl Estonsko, Lotyšsko a Litvu, kde míra zaměstnanosti mužů klesla z cca 75 % na 64 % (Evropská komise 2012). Muži byli ohroženi ztrátou zaměstnání častěji než ženy i v ostatních zemích střední a východní Evropy (viz tabulky v dodatku). V tomto smyslu není ženská zkušenost krize ve střední a východní Evropě úplně odlišná od vyspělejších zemí – genderová nerovnost poklesla, protože muži ztratili více než ženy. Na rozdíl od většiny ostatních zemí EU však ženy v periferních částech kontinentu pocítily dopady krize velmi citelně. Míra nezaměstnanosti, chudoby a materiální deprivace žen se zvýšila ve všech deseti postsocialistických členských státech EU.

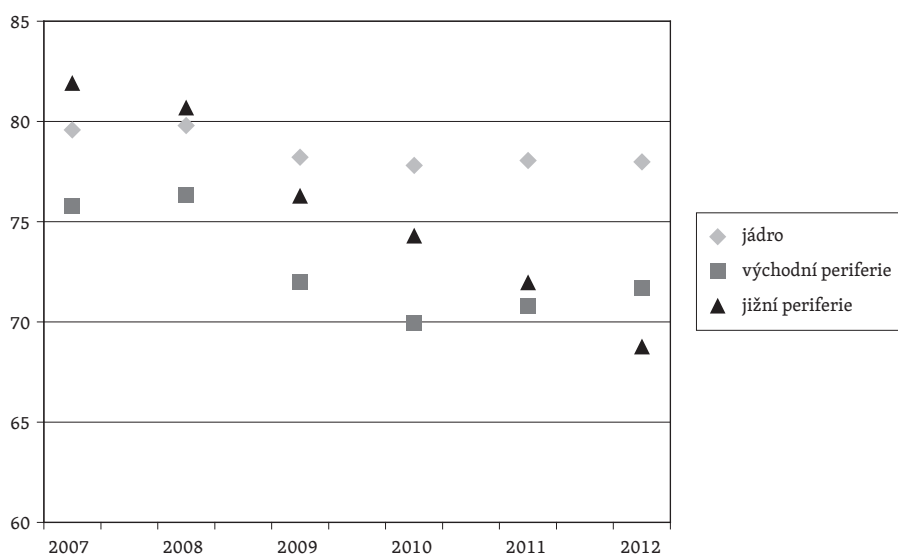
Graf 2a znázorňuje míru zaměstnanosti žen před krizí a během ní v jádrových zemích EU, v zemích střední a východní Evropy a v ostatních periferních zemích EU (Španělsko, Irsko, Řecko, Kypr a Portugalsko).⁷ V jádrových zemích zaměstnanost žen neklesla vůbec: nikdy nepoklesla pod úroveň roku 2007 (66,1 %) a do roku 2012 vzrostla na 67,7 %. Naopak mužů se propouštění dotklo, i když také nijak výrazně. Zaměstnanost mužů klesla ze 79,6 % v roce 2007 přes minimum 77,8 % v roce 2011 na konečných 78 % v roce 2012 (viz graf 2b).

Ostatních regionů EU se týká úplně jiný příběh. Po setrvalém poklesu zaměstnanosti žen do roku 2010 nebo 2011

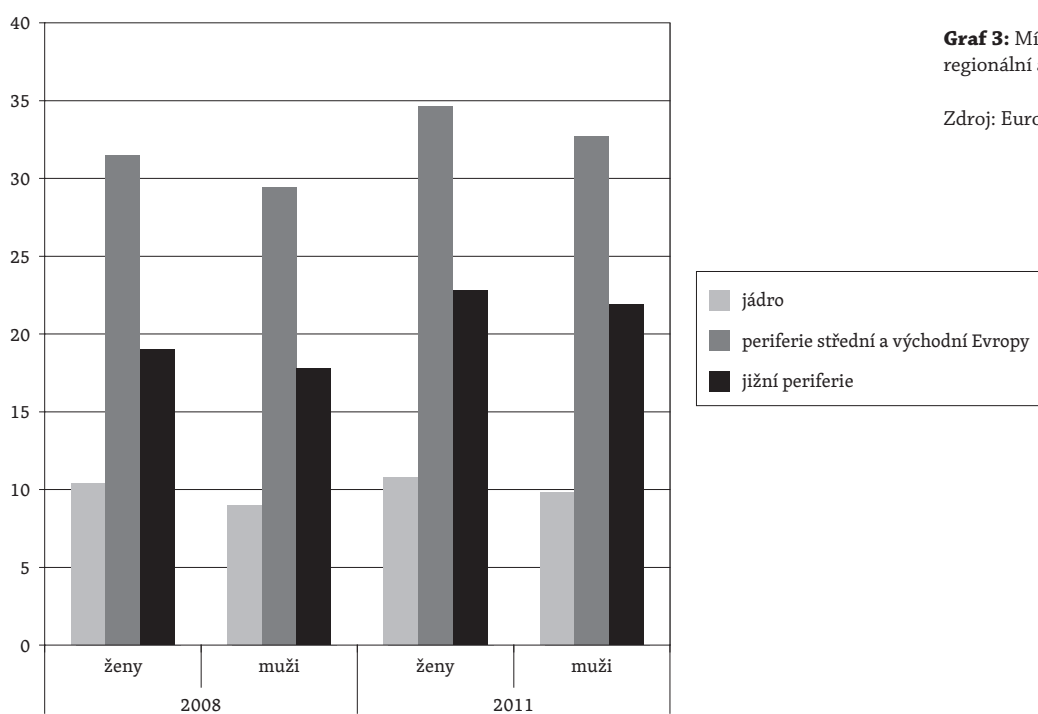
Graf 2a: Míra zaměstnanosti žen ve třech skupinách zemí v letech 2007–2012.

Zdroj: Eurostat.

Graf 2b: Míra zaměstnanosti mužů ve třech skupinách zemí v letech 2007–2012.

Zdroj: Eurostat.

Graf 3: Míra materiální deprivace – regionální a genderové rozdíly.

Zdroj: Eurostat online, otevřeno 1. března 2013.

nastalo do roku 2012 mírné zvýšení zaměstnanosti, ale ne na úroveň před krizí. Průměrná míra zaměstnanosti žen střední a východní Evropy klesla z 64 % v roce 2008 na 61 % v roce 2011.

Muži byli ztrátou zaměstnání zasaženi výrazněji než ženy. Zaměstnanost mužů poklesla z více než 76 % v roce 2008 na 70 % v roce 2010. V roce 2011 začala růst, především v pobaltských státech. Muži sice všude utrpěli více než ženy, ale zkušenost žen v „periferních“ zemích zase kontrastovala se zeměmi „jádra“. To platí zejména při pohledu na „jižní“ periferii, kde obzvláště silné dopady krize pocítili muži i ženy. Zaměstnanost klesla do roku 2012 o téměř pět procentních bodů u žen a o 11 procentních bodů (z 80 na 69 %) u mužů.

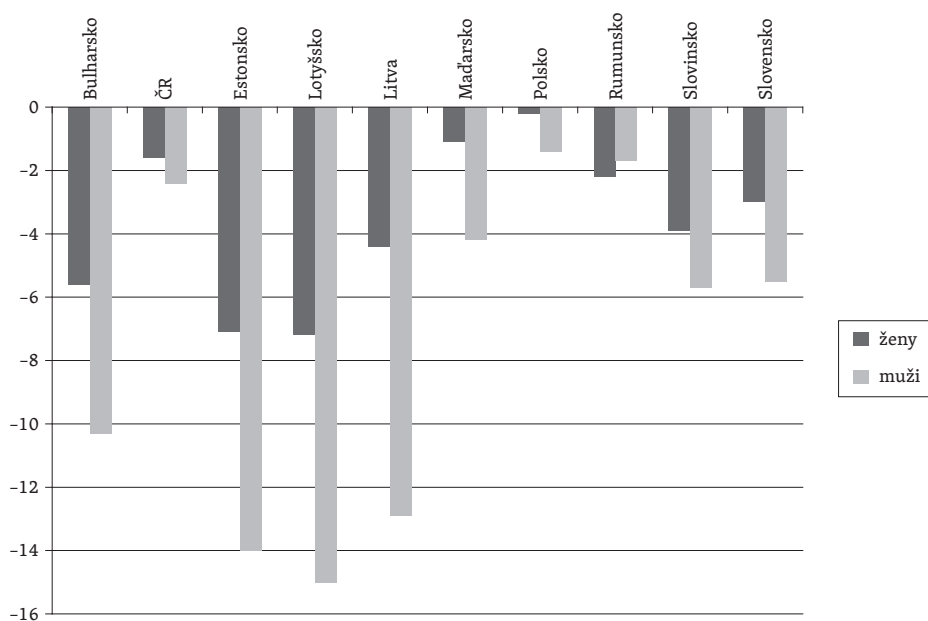
Ztrátou zaměstnání byli v zemích střední a východní Evropy postiženi muži i ženy, i když muži z „Východu“ nesli větší břemeno krize než muži v zemích jádra Evropy. Periferní regiony byly také zasaženy větší chudobou než jádro, i když nižší zaměstnanost než jádro měly již v roce 2007. Znevýhodnění žen oproti mužům v zemích střední a východní Evropy mírně pokleslo, ale zároveň se rozšířila mezeera mezi životními šancemi žen ve střední a východní a západní Evropě. Zde se dostáváme k hlavnímu zjištění: stoupají nerovnosti mezi ženami v zemích jádra a periferie. To může vést k dlouhodobým dopadům na migrační vzorce. Proces migrace žen z chudších zemí do vyspělejších regionů za prací v oblasti péče může být udržován v chodu pouze dostatečně vysokou mírou nerovnosti (Milkman, Reese, Roth 1998; Bettio et al. 2012). Potvrzují to i nejnovější migrační data Eurostatu.⁸ Z postkomunistických zemí odcházelo stále více migrantů do západní části Evropy, přičemž nejnižší emigraci zaznamenaly Slovensko, ČR, Slovinsko a Maďarsko. Populace migrantů z jednotlivých zemí se dále lišily v poměru žen a mužů a ve volbě cílových zemí. Například z Polska odešlo do evropských zemí 1,8 milionu osob; nejvíce z nich zamířilo krátce po přistoupení k EU do Spojeného království. Přes určité zpomalení pokračuje i nyní migrace výrazným tempem. Z Rumunska a Bulharska odcházeli muži i ženy především za prací v zemědělství do Německa a Španělska, ženy dále hledaly práci jako pomocnice v domácnosti a pečovatelky v Itálii. Obyvatelé pobaltských států využívali blízkosti Skandinávie. V migraci do západních zemí celkově mírně převažovaly ženy (i když do Norska, které není členem EU, odešlo ze zemí střední a východní Evropy více mužů). Na závěr lze říci, že migrace slouží jako „nárazník“ pro trhy práce ve střední a východní Evropě, které jsou zasaženy krizí. Data nepotvrzují, že by se tento jev týkal výrazněji žen nebo mužů, neboť v západní Evropě je poptávka po nízko kvalifikovaných pracovnících obou pohlaví.

Podobné vzorce nacházíme i při pohledu na míru chudoby a zejména na míru materiální deprivace (viz graf 3).

Zařazení do skupiny osob trpících materiální deprivací znamená život v extrémní chudobě, s nedostatečným přístupem k základním statkům a zdrojům. V západní Evropě se tento typ chudoby vyskytuje mnohem méně než v ze-

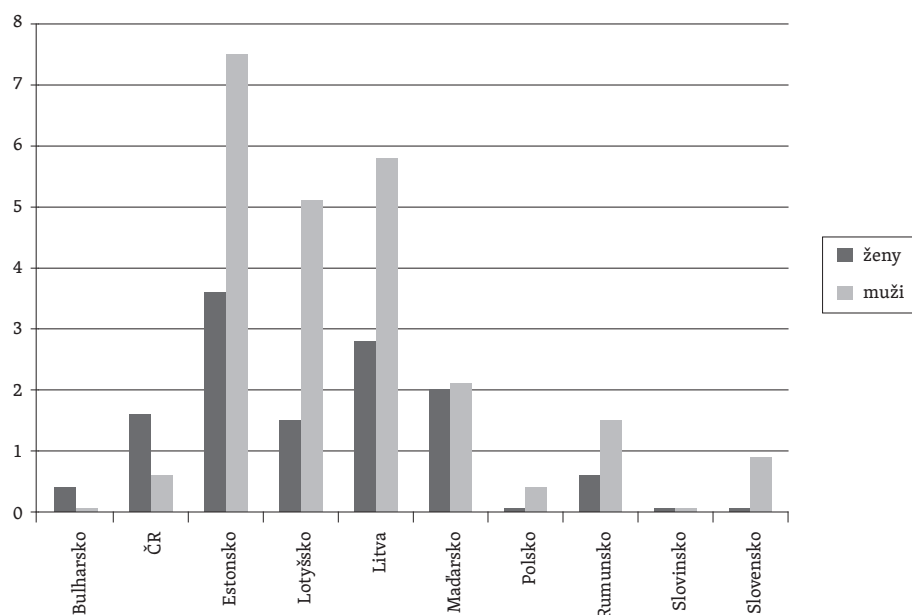
mích střední a východní Evropy nebo „jižní periferie“ a tato mezeera se od začátku krize ještě rozšířila. Podle šetření EU žilo v materiální deprivaci v roce 2007 méně než 10 % obyvatel jádrových zemí oproti 32 % obyvatel zemí střední a východní Evropy a 20 % obyvatel „jihů“. Muži ani ženy žijící v jádru však nebyli pádem do extrémní chudoby během krize ohroženi o mnoho více než před krizí, zatímco v případech střední a východní Evropy se toto ohrožení zvýšilo u žen i mužů. Míra materiální deprivace žen vzrostla z 32 na 34,5 % v zemích střední a východní Evropy a z 20 na 22,8 % na jihu. Zatímco „západní“ výzkum charakterizuje prožitek krize jako „vyrovnávání směrem dolů“, tj. zužování genderového rozdílu v sociálním statusu v důsledku zhoršené situace mužů a stagnace situace žen, tak v zemích střední a východní Evropy se zhoršení situace dotklo (a nadále dotýká) mužů i žen, i když mužů o něco více než žen. Nejde jednoduše o vyrovnávání směrem dolů, kdy pozice jednoho klesne na nižší pozici, jde o situaci, kdy každý prožívá zhoršení, a rozdíl mezi různými částmi kontinentu, zejména mezi příležitostmi na trhu práce žen v jádrových zemích a žen v periferních zemích, se zvětšuje. Na ekonomickou situaci žen v zemích střední a východní Evropy dopadly především škrty veřejných výdajů. To podle Rubery „vedlo ke značnému nárůstu počtu špatně placených zaměstnanců veřejného sektoru, mj. v Maďarsku a Rumunsku, mezi nimiž převažují ženy. Vysoký podíl výkonnostní složky mzdy v pobaltských státech vedl k masovému snižování nominálních mezd. V Lotyšsku a Litvě došlo k výraznému krácení odměn“ (Rubery 2013: 34).

Největšími poraženými první hospodářské krize na počátku 90. let se staly ženy s dětmi, které byly nejvíce ohroženy ztrátou výdělků. Zajímaly jsme se o to, jak tato skupina dopadla během druhé krize, která region zasáhla. Výzkumy ukazují, že značné počty žen v zemích střední a východní Evropy s poměrně štědrými podmínkami rodičovské dovolené nejprve zvolily dlouhodobý odchod z trhu práce a nyní narážejí na překážky v návratu. V těchto zemích existuje silný dopad mateřství na zaměstnanost žen, zejména s malými dětmi (Evropská komise 2012). V roce 2008 však ženy s dětmi neměly větší problémy než bezdětné, a to ani v zemích střední a východní Evropy, ani v „západní“ Evropě. Míru zaměstnanosti u obou skupin žen jsme vypočetly z odpovědí na otázku ohledně zaměstnanosti ve dvou vlnách šetření EU SILC (2008 a 2010). Zjistily jsme shodné vzorce v obou skupinách – ženy s dětmi nebyly o nic více znevýhodněny ani na „východě“, ani na „západě“⁹. To je v nápadném rozporu s poznatkami o krizi roku 1990. V zemích střední a východní Evropy je v průměru zaměstnáno méně matek s malými dětmi než v „západní“ Evropě, i když ty zaměstnané pracují většinou na plný úvazek. Tento vzorec zvyšuje náklady na přechod mezi mateřstvím a prací, a tak nutí ženy v zemích střední a východní Evropy k volbě mezi životní orientací na mateřství a (mužským) modelem práce na plný úvazek. U tohoto vzorce jsme nezaznamenaly žádný posun, ačkoliv jde bezpochyby o jednu z příčin gende-

Graf 4: Rozdíl mezi maximální a minimální mírou zaměstnanosti osob ve věku 15–64 let v letech 2008–2012 (v procentních bodech).

Zdroj: Eurostat, citováno 29. dubna 2013.

Graf 5: Oživení a zvýšení míry zaměstnanosti žen a mužů mezi největším poklesem a rokem 2012 (v procentních bodech).

Zdroj: Eurostat, citováno 29. dubna 2013.

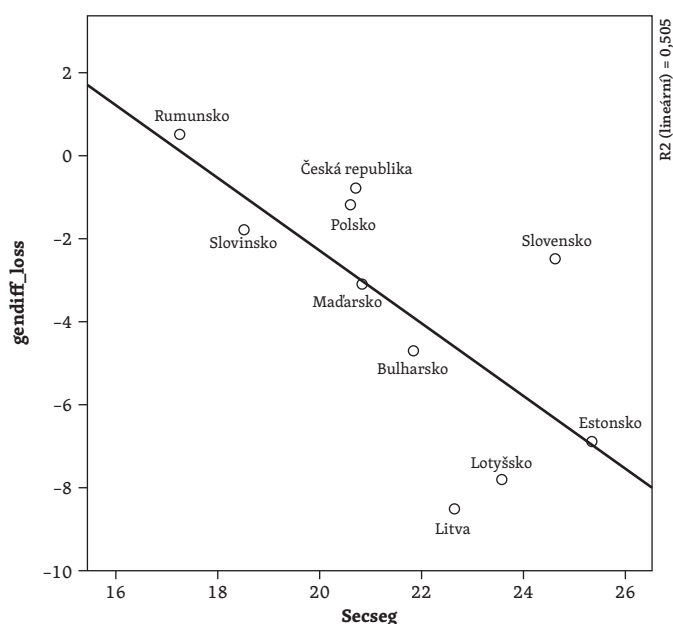
rové nerovnosti na trhu práce v zemích střední a východní Evropy. Je totiž možné, že vyloučení z trhu práce a negativní pobídky k práci postihovaly ženy s malými dětmi již dříve před krizí. Zaměstnanost těchto žen dosáhla dna již dříve kvůli nedostatku příležitostí k návratu do zaměstnání, nedostatku míst v předškolních zařízeních, špatnému fungování politiky rodičovské dovolené apod.

Pokles zaměstnanosti v zemích střední a východní Evropy – rozdíl v míře a distribuci

Přes nespornou zajímavost celkových trendů bychom se v následujícím oddílu chtěly podrobněji zaměřit spíše na rozdíly v poklesu zaměstnanosti mezi jednotlivými zeměmi a na jejich příčiny. Do grafu 4 jsme vynesly hodnoty rozdílu mezi maximální mírou (která byla většinou naměřena v roce 2008) a minimální mírou zaměstnanosti (zpravi-

dla z roku 2010) žen a mužů v jednotlivých zemích střední a východní Evropy. Průměrný rozdíl v míře zaměstnanosti mezi vrcholem a dnem činí 3,6 procentního bodu u žen a 7,3 procentního bodu u mužů. Jak uvádíme výše, ztrátou zaměstnání byli nejvíce v celé EU postiženi muži v pobaltských státech (Estonsko, Litva a Lotyšsko). Za pouhé dva roky od „lepších časů“ se zaměstnanost mužů v Estonsku a Lotyšsku propadla o 13 až 15 procentních bodů, v Bulharsku o zhruba deset procentních bodů (tím se tato země přibližuje pobaltským státům). Naopak v ČR, Polsku a Maďarsku se zaměstnanost mužů takřka nezměnila. Míra zaměstnanosti u žen podléhala zhruba stejnému trendu jako u mužů: největší propad zaznamenalo Pobaltí následované Bulharskem, Slovenskem a Slovinskem. Jedinou zemí, kde ženy přicházely o práci častěji než muži, bylo podle údajů Eurostatu Rumunsko.

Graf 6: Bodový diagram vztahu mezi odvětvovou segregací a genderovým rozdílem v poklesu zaměstnanosti (mezi vrcholem a nejnižším bodem).

Zdroj: Bettio et al. 2012.

Tabulka 1: Korelační koeficienty mezi genderovým rozdílem ve vývoji zaměstnanosti ve dvou obdobích a různými druhy segregace v zemích střední a východní Evropy.

	Mezi vrcholem a nejnižším bodem	Mezi nejnižším bodem a rokem 2012
Segregace zaměstnání a rozdíl v zaměstnanosti	0,60	0,40
Sektorová segregace a rozdíl v zaměstnanosti	0,71	0,67

Následující rok po dosažení dna nastalo ve většině zemí střední a východní Evropy oživení. Graf 5 ukazuje zvýšení míry zaměstnanosti žen a mužů oproti minimálním hodnotám. Zaměstnanost se zvýšila v průměru o 2,3 procentního bodu u mužů a o 1,25 procentního bodu u žen. V roce 2012 byl tedy genderový rozdíl o něco větší než při dosažení dna, ale stále ještě nižší než v roce 2008. Muži se totiž potýkali s hlubším propadem zaměstnanosti a přes vyšší tempo růstu v následném období tak do roku 2012 nestačili rozdíl oproti ženám vyrovnat na předkrizovou úroveň.

Za povšimnutí stojí fakt, že v pobaltských státech rostla zaměstnanost u mužů mnohem rychleji než u žen. Zdá se, že muži se s následky krize obecně vyrovnávají lépe. To platí pro všechny země kromě ČR, kde rychleji rostla zaměstnanost žen, a Bulharska, kde dosud nedošlo k takřka žádnému růstu. Tyto údaje nejspíše naznačují, že krize v ze-

mích střední a východní Evropy ještě zdaleka neskončila. Snížil se sice genderový rozdíl, ale muži nyní rychleji získávají ztracené pozice zpět. Navíc se rozšířil rozdíl mezi zeměmi jádra a periferie, pokud jde o zaměstnanost (anebo chudobu či extrémní chudobu).

Jak můžeme vysvětlit rozdíly ve schopnosti žen z jednotlivých zemí udržet si v čase krize zaměstnání? Zkoumání této otázky se budeme věnovat v následujícím oddílu.

Faktory rozdílů mezi zeměmi

Horší situace žen v některých zemích ve srovnání s jinými může být zapříčiněna řadou různých faktorů. Například Bettio et al. (2012) potvrdili platnost efektu segregace zaměstnání v kontextu nedávné hospodářské krize. Konkrétně zjistili pozitivní korelaci mezi mírou segregace zaměstnání a genderovým rozdílem v míře poklesu zaměstnanosti. V zemích s výraznější segregací zaměstnání a odvětví byla tato mezeru větší (tj. ženy dopadly výrazně lépe než muži). Za rok 2009 byl u sektorové segregace zjištěn korelační koeficient 0,50. Výpočty Bettio et al. jsme replikovaly pouze pro skupinu zemí střední a východní Evropy. Sílu vztahu mezi segregací zaměstnání a odvětví na jedné straně a genderovým rozdílem v poklesu zaměstnanosti na straně druhé uvádíme v tabulce 1.

Korelační koeficient pro vztah mezi odvětvovou segregací a rozdílem v poklesu zaměstnanosti v zemích střední a východní Evropy činí 0,71, vztah je tedy těsnější než v případě celé EU (0,5), a tudíž také těsnější než v západoevropských zemích. Stejný závěr platí pro segregaci zaměstnání, kde jsme zjistily korelační koeficient 0,60, zatímco Bettio et al. pouze 0,40. Korelační koeficienty jsme určily také pro vztah mezi odvětvovou segregací a genderovým rozdílem v tempu růstu zaměstnanosti během oživení (tj. mezi nejnižším bodem a rokem 2012). Tento vztah je i v zemích střední a východní Evropy o něco slabší než ten předešlý.

Graf 6 znázorňuje poměrně těsný vztah mezi mírou sektorové segregace a genderovým rozdílem v poklesu zaměstnanosti. Na vertikální ose jsou vyneseny hodnoty rozdílu mezi poklesem zaměstnanosti žen a mužů v procentních bodech, zatímco horizontální osa ukazuje index segregace vypočtený na základě Bettio et al. (2012). Mezi oběma proměnnými existuje silná korelace: při vyšší míře segregace byl propad zaměstnanosti u mužů výrazně vyšší než u žen. Dále je z grafu patrné, že regresní přímka neprochází všemi body, a vztah s mírou segregace tedy neposkytuje úplné vysvětlení rozdílů v mezeře zaměstnanosti. V rámci zemí střední a východní Evropy vyčnívá především skupina malých pobaltských států.

V Estonsku, Lotyšsku a Litvě je vysoká míra sektorové segregace spojena s výrazným propadem zaměstnanosti postihujícím všechny – ženy relativně málo a muže velmi výrazně (Evropská komise 2012: 31). Pokles HDP během krize byl v Pobaltí největší ze všech zemí střední a východní Evropy – dvakrát vyšší než v Rumunsku, Česku nebo Maďarsku, přestože i ony byly zasaženy výrazně (webové stránky

MMF).¹⁰ Velká část tohoto poklesu byla zapříčiněna náhlým zastavením přílivu přímých zahraničních investic. Tento jev se týkal více zemí, ale dramatičtěji se projevil v případech, kdy byl na zahraničních investicích silně závislý růst národního hospodářství. Například v Estonsku činil objem zahraničních investic v roce 2007 70 % HDP. Příliv zahraničního kapitálu poklesl do roku 2009 asi o polovinu, z více než 13 % na cca 7 % HDP, a do roku 2011 se propadl pod 2 %, ¹¹ a to zároveň s prudkým poklesem ostatních složek HDP. Na zahraničních investicích závisela v Estonsku pracovní místa mužů i žen, i když v různých odvětvích hospodářství. Znevýhodnění mužů po roce 2007 můžeme částečně vysvětlit tím, že nejsilnější kontrakce zasáhla strojírenství a stavebnictví vyznačující se vysokým podílem mužské práce. Podobně došlo k několika rozsáhlým kontrakcím pracovního trhu, zejména v odvětvích s převládajícím podílem mužů, také v Lotyšsku a Litvě (stejně jako v Bulharsku, jehož závislost na zahraničních investicích je rovněž velmi vysoká), vsměs do roku 2009, kdy přímé zahraniční investice v těchto zemích dosáhly dna. Do roku 2012 se však míra zaměstnanosti u mužů ve všech třech pobaltských státech (ale nikoli v Bulharsku) prudce zvýšila. Pobaltí si vysloužilo chválu analytiků za svou flexibilitu a „jedinečnou adaptaci“ na finanční šok (Purfield, Rosenberg 2010), zejména díky tomu, že z něj neodešli vlastníci bank ani jiní zahraniční investoři. To napomohlo k ochraně některých převážně ženských povolání během krize a k oživení po dosažení dna. Na druhém konci spektra stojí země jako Rumunsko a Slovinsko, kde bylo zvýhodnění žen oproti mužům mnohem menší. Data ukazují, že trhy práce v těchto zemích jsou nejméně segregované, což vedlo k horší ochraně žen v době hospodářského poklesu.

Souvislost s mírou segregace nám však neposkytuje celé vysvětlení rozdílů v genderových rozdílech v zaměstnanosti. Můžeme to ilustrovat na výjimečném případě Slovenska, jež stojí v zajímavém protikladu k pobaltským státům. Slovensko má na jedné straně podobnou míru sektorové segregace jako Pobaltí a rovněž výrazně pocítilo dopady silné kontrakce přímých zahraničních investic (z více než 8 % HDP v roce 2006 na nulu v roce 2009). Na druhé straně ale bylo zvýhodnění žen oproti mužům na Slovensku během krize mnohem nižší než v jiných zemích střední a východní Evropy, což můžeme vysvětlit odlišnou strukturou zahraničních investic. To znamená, že vliv sektorové segregace závisí na struktuře národního hospodářství – a rozdíly mohou být velmi výrazné.

Genderové rozdíly ve vnímání dopadů krize

Předcházející analýzy poukázaly na subjektivní zranitelnost mužů v čase krize. „Muži častěji udávají horší dopady krize a častěji si stěžují na to, že museli přijmout méně jistou práci, snížení platu nebo méně zajímavou práci“ (Bettio et al. 2012 na základě ESS 2010). V tomto textu ukazujeme rozdíly ve vnímání krize nejen mezi ženami a muži, ale také mezi různými částmi evropského kontinentu. Očeká-

váme, že muži v „západních“ zemích si budou častěji stěžovat na „měkčí zásahy“ jako nutnost přijmout méně zajímavou práci, zatímco muži ve „východních“ zemích, které do krize vstupovaly s nižší mírou zaměstnanosti, budou naopak zdůrazňovat „tvrdší zásahy“ jako snížení platů nebo méně jistou práci.

S ohledem na předchozí výsledky očekáváme vyšší nespokojenost mezi muži ze dvou důvodů. První důvod je objektivní – muži byli zasaženi výraznějším propadem zaměstnanosti. Za druhé, převládající genderový řád vytváří u mužů očekávání silnějších vazeb na zaměstnání než u žen. Za jinak nezměněných podmínek by tedy muži měli ztrátu zaměstnání nebo zhoršení pracovních podmínek pocítovat silněji než ženy. Kořeny tohoto očekávání lze nalézt v tradičních modelech genderové segregace, ve kterých je vazba na zaměstnání u mužů vnímána jako významnější než u žen. Již v klasické práci Feldberg a Glenn bylo zdůrazněno, že „analýzy mužského vztahu k práci se zaměřují na charakteristiky pracovního místa, zatímco analýzy ženského vztahu k práci (vůbec poměrně vzácné) se druhem zaměstnání a pracovních podmínek v podstatě vůbec nezabývají. Pokud je vztah žen k práci vůbec předmětem studia, tak bývá odvozován od jejich osobních vlastností a rodinných konstelací“ (Feldberg, Glenn 1979: 526). Přestože od této publikace uplynuly již téměř čtyři desítky let, sociologické výzkumy přinášejí stále nové doklady o existenci těchto tradičních a stereotypních genderových očekávání (zajímavý přehled těchto mechanismů nabízejí Ridgeway, Connell 2004). Obzvláště aktuální je tato výzva v zemích střední a východní Evropy, kde v postsocialistickém období došlo k refamilializaci péče (viz výše). Proto očekáváme, že nejvyšší újmu v oblasti zaměstnání budou pocítovat muži v zemích střední a východní Evropy.

Evropský sociální výzkum (ESS) z roku 2010 měří vnímání hospodářské krize pomocí čtyř základních otázek zaměřených na tříleté období, které začalo před krizí v roce 2007 a skončilo v pokrizovém roce 2010. Šlo o tyto otázky: „Řekněte prosím, zda se vám v posledních třech letech přihodily následující události. Musel(a) jste... dělat méně zajímavou práci? ...Přijmout snížení platu? ...Pracovat na snížený úvazek? Měl(a) jste méně jistou práci?“

Nejčastěji respondenti uváděli nucený přechod na „méně zajímavou práci“ (29 % z celkového počtu respondentů, viz tabulku 2), dále na „méně jistou práci“ (24 %), na „snížení platu“ (23 %) a konečně na „snížený úvazek“ (14 %). Muži z „východu“ i ze „západu“ si na zhoršení pracovního postavení stěžovali častěji než ženy. Tento rozdíl činil cca šest procentních bodů (viz např. tabulky týkající se „méně zajímavé práce“). Oproti našim očekáváním si muži z „východu“ stěžovali na méně zajímavou práci o něco méně než muži (a ženy) ze „západu“. Konkrétně se méně zajímavá práce v době krize týkala každého třetího muže v zemích střední a východní Evropy.

Stejný trend se vztahuje i na ostatní tři položky. Muži z „východu“ si na snížení úvazku, platu a jistoty práce stěž-

Tabulka 2: Vnímání krize (podíl respondentů, kteří...).

	„Východ“ (v %)			„Západ“ (v %)		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
...museli dělat méně zajímavou práci	33,7	27,8	30,7	30,8	25,1	28,1
... museli přijmout snížení platu	26,1	22,6	24,3	23,4	19,8	21,7
... museli pracovat na snížený úvazek	16,3	13,7	15,0	13,5	14,3	13,9
... měli méně jistou práci	27,3	23,5	25,4	23,9	21,8	22,2

Zdroj: ESS 2010.

žovali častěji než muži ze „západu“ a muži obecně si na ně stěžovali častěji než ženy. Ženy si tedy na zhoršení pracovních podmínek v důsledku krize stěžovaly méně.

Nejměkčím zásahem ze čtveřice testovaných položek bylo (nedobrovolné) snížení pracovního úvazku. Na to si v jádrových zemích stěžovaly častěji ženy (tabulka 2, řádek 3), ovšem celkově se jednalo o nejméně častou stížnost. Neměli bychom také zapomenout, že částečné úvazky a klouzavá pracovní doba jsou na trzích práce střední a východní Evropy převážně nedostupné. Uvedené srovnání tedy potvrzuje naši dřívější tezi ohledně ekonomických a sociálních dopadů krize. Jak „objektivní“ statistika, tak i výzkum „subjektivního“ vnímání ukazují dva základní poznatky: za prvé, v letech 2007–2010 byli muži zasaženi propadem pracovního trhu hůře než ženy, a za druhé, ženy ve „východních“ zemích EU byly vůči krizi zranitelnější než jejich „západní“ spoluobčanky.

Závěr

V prezentované analýze ukazujeme, že srovnání zemí střední a východní Evropy s vyspělými ekonomikami jádra EU je vhodné k identifikaci genderových dopadů nedávné hospodářské krize. Vyšly jsme z konstatování, že řada zemí střední a východní Evropy se do propuknutí krize nestačila vzpamatovat z transformačního šoku 90. let 20. století. Ukázaly jsme, že přestože i ve východní Evropě bylo patrné zmenšování rozdílů mezi ženami a muži, tak se zhoršení situace v důsledku krize projevilo u obou pohlaví. Tento vývoj můžeme shrnout tak, že „při odlivu klesají všechny lodě“.

Na ukazatelích zaměstnanosti, chudoby a materiální deprivace jsme ukázaly růst nerovnosti mezi ženami v jádrových a periferních společnostech, stejně jako mírné snížení nerovnosti mezi ženami a muži ve střední a východní Evropě (doprovázené obecným poklesem pod úroveň před krizí). Tyto posuny se odrážely i v subjektivním vnímání dopadů krize. „Západní“ ženy byly intenzivněji zasaženy úspornými opatřeními a nebyly bezprostředně zasaženy první vlnou hospodářské krize, zatímco ženy na periferii upadly do permanentní krize ohrožení nezaměstnaností, která skončila až v roce 2011 (střední a východní Evropa) nebo později („jižní periferie“). Tato speciální situace dosud nebyla podrobně zpracována v žádné z předchozích analýz.

Doložily jsme také „světlou stránku“ segregace zaměstnání, která v době hospodářské krize přispívá k ochraně žen nejen v „západních“ zemích, ale i v zemích střední a východní Evropy (tam snad i silněji). Veškeré rozdíly mezi

střední a východní Evropy však segregací vysvětlit nemůžeme: recesí i ekonomickým růstem byly obzvláště silně zasaženy pobaltské státy s relativně malými počty obyvatelstva a vysokou mírou genderové segregace. Muži zde utrpěli obrovské ztráty, ale také se rychleji zotavovali. Naopak Slovensko při podobné míře genderové segregace zaznamenalo odlišný vývoj se slabším zvýhodněním žen. Rozdíly mezi výsledky jednotlivých zemí tak nejspíše můžeme vysvětlit také strukturou ekonomiky a fungováním sociálního státu.

K prozkoumání důsledků úsporných opatření na genderové vztahy na trhu práce v zemích jádra a (semi-)periferie však bude zapotřebí další výzkum.

Literatura

- Baxter, S. 2009. „Women are victors in ‘mancession’.“ London: *The Sunday Times*, 7 June.
- Bettio, F., Corsi, M., D’Ippoliti, C., Lyberaki, A., Samek Lodovici, M., Verashchagina, A. 2012. *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies*. Synthesis report. Brussels: European Commission.
- Bukodi, E. 2005. „Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás.“ (Women’s employment and use of work time). Pp.15–43 in Nagy, I., Pongrácz, T., Tóth Gy, I. (eds.). *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. (Changing roles: Report on the situation of women and men). Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.
- The Economist*. 2009. „We did it! The rich world’s quiet revolution: women are gradually taking over the workplace.“ 30 December.
- Einhorn, B. 1993. *Cindarella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women’s Movements in East Central Europe*. London, New York: Verso.
- Emigh, R., Szelenyi, I. 2001. *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport: Praeger.
- European Commission. 2012. *Progress on Equality between Women and Men in 2011*. Brussels: European Commission.
- European Parliament (EP). 2011. *Gender aspects of the economic downturn and financial crisis*. European Parliament, DG for International Policies, Public Department. [online]. [cit. 20. 3. 2013]. Dostupné z: <<http://www.europarl.europa.eu/committees/en/studiesdownload.html?language=Document=EN&file=49228>>.

- EWL. 2012. *The price of austerity – The impact on women's rights and gender equality in Europe*. Brussels: European Women's Lobby.
- Falussy, B. 2002. „A háztartási munkaidő társadalmi-demográfiai jellemzőinek változásai.“ (Changes in time budgets and its socio-demographic determinants). *Statisztikai Szemle*, Vol. 80, No. 9: 847–868.
- Feldberg, R. L., Glenn, E. N. 1979. „Male and Female: Job versus Gender Models in the Sociology of Work.“ *Social Problems*, Vol. 26, No. 5: 524–538, <http://dx.doi.org/10.1525/sp.1979.26.5.03a00050>.
- Fodor, E. 1997. „Gender in transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia.“ *East European Politics and Societies*, Vol. 11, No. 3: 470–500, <http://dx.doi.org/10.1177/0888325497011003003>.
- Fodor, E. 2002. „Smiling women and fighting men – The gender of the communist subject in state socialist Hungary.“ *Gender & Society*, Vol. 16, No. 2: 240–263, <http://dx.doi.org/10.1177/08912430222104921>.
- Frey, M. 1997. „Nők a munkaerőpiacon.“ (Women in the labor market) Pp. 13–34 in Lévai, K., Tóth, I. G. (eds.). *Szerkeletváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* (Changing roles: report on the situation of women and men 1997). Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága.
- Funk, N., Mueller, M. 1993. *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Gal, S., Kligman, G. 2000. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Glass, C. 2008. „Gender and Work during the Transition: Job Loss in Bulgaria, Hungary, Poland and Russia.“ *Eastern European Politics and Societies*, Vol. 22, No. 4: 757–783, <http://dx.doi.org/10.1177/0888325408316530>.
- Haney, L. 2002. *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kligman, G. 1992. „The Politics of Reproduction in Ceausescu Romania – a Case Study in Political-Culture.“ *East European Politics and Societies*, Vol. 6, No. 3: 364–418, <http://dx.doi.org/10.1177/0888325492006003010>.
- Křížková, A., Nagy, B., Kanjuo Mrčela, A. 2010. „The gender implications of labour market policy during the economic transformation and EU accession. A comparison of the Czech Republic, Hungary, and Slovenia.“ Pp. 329–361 in Klenner, C., Leiber, S. (eds.). *Welfare States and Gender in Central-Eastern Europe (CEE)*. Brussels: ETUI.
- Lippe, T., Fodor, E. 1998. „Changes in gender inequality in six Eastern European countries.“ *Acta Sociologica*, Vol. 41, No. 2: 131–150, <http://dx.doi.org/10.1080/000169-99850080140>.
- Matland, R., Montgomery, K. 2003. *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Melegh, A. 2006. *On the East-West slope: globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest: CEU Press.
- Milkman, R. 1976. „Women's Work and Economic Crisis. Some Lessons of the Great Depression.“ *Review of Radical Political Economics*, Vol. 8, No. 1: 71–97, <http://dx.doi.org/10.1177/048661347600800107>.
- Milkman, R., Reese, E., Roth, B. 1998. „The Macrosociology of Paid Domestic Labor.“ *Work and Occupations*, Vol. 25, No. 4: 483–510, <http://dx.doi.org/10.1177/0730888498025004004>.
- Nagy, B. 2012. „Women in management – the Hungarian case.“ Pp. 221–244 in Fagan, C., Menéndez, M. G., Ansón, S. G. (eds.). *Women on corporate boards and in top management: European trends and policy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pascall, G., Kwak, A. 2005. *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Purfield, C., Rosenberg, C. 2010. „Adjustment under a Currency Peg: Estonia, Latvia and Lithuania during the Global Financial Crisis 2008–09.“ *IMF Working Paper*, WP/10/213. [online]. [cit. 10. 11. 2014]. Dostupné z: <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2010/wp10213.pdf>>.
- Razavi, S., Pearson, R., Danloy, C. 2004. *Globalization, Export-Oriented Employment and Social Policy: Gendered Connections*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ridgeway, C. L., Correll, S. J. 2004. „Unpacking the Gender System. A Theoretical Perspective on Gender Beliefs and Social Relations.“ *Gender & Society*, Vol. 18, No. 4: 510–531, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243204265269>.
- Rubery, J. (ed.). 1988. *Women and Recession*. New York, London: Routledge & Kegan Paul.
- Rubery, J. 2013. „Public sector adjustment and the threat to gender equality.“ Pp. 43–83 in D. Vaughan-Whitehead (ed.). *ILO – Public Sector Shock*. Cheltenham, Geneva: Edward Elgar, Forthcoming.
- Rubery, J., Rafferty, A. 2013. „Women and recession revisited.“ *Work, Employment & Society*, Vol. 27, No. 3: 413–432, <http://dx.doi.org/10.1177/0950017012460314>.
- Saxonberg, S., Sirovátka, T. 2006. „Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe.“ *Journal of Comparative Policy Analysis*, Vol. 8, No. 2: 185–202, <http://dx.doi.org/10.1080/13876980600682089>.
- Scharle, Á. 2012. „Job quality in post-socialist accession countries.“ Pp. 180–200 in Hurley, F., Storrie, M. (eds.). *Transformation of employment structures in the EU and USA*. London: Palgrave.
- Seguino, S. 2000. „Gender Inequality and Economic Growth: A Cross-Country Analysis.“ *World Development*, Vol. 28, No. 8: 112–30, [http://dx.doi.org/10.1016/S0305-750X\(00\)00018-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0305-750X(00)00018-8).
- UN Women. 2013. „Economic crises and women's work. Exploring progressive strategies in a rapidly changing global environment.“ [online]. [cit. 4. 3. 2013]. Dostupné z: <<http://www.unwomen.org/wp-content/uploads/2013/01/Economic-crises-and-womens-work.pdf>>.

Wall, H. J. 2009. „The ‚Man-Cession‘ of 2008–2009.“ *Federal Reserve Bank of St Louis*, October.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System I-IV*. San Diego: Academic Press.

Weiner, E. S. 2007. *Market Dreams: Gender, Class and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Poznámky

1 Předchozí verze této stati byla publikována v tematickém čísle *French Economic Observatory review (OFCE Review)*, které editovali Anne Eydoux, Antoine Math a Hélène Périer, na téma „European labour markets in times of crisis: A gender perspective“ (č. 133, jaro 2014). Dostupné z: www.ofce.sciences-po.fr/publications/revue133.htm.

2 Pojmy „jádro“ a „periferie“ přebíráme z klasické práce Immanuela Wallersteina *The Modern World System I-IV*. (1974). Wallerstein zdůrazňuje, že jádrové země sehrály vůdčí úlohu v rozvoji tržního hospodářství, zatímco periferní regiony za nimi zaostávaly. Přestože dnešní postsocialistické země se již dostaly do pozice semiperiferie, rozhodly jsme se ponechat původní termín periferie, abychom zdůraznily zvláštní postavení těchto zemí.

3 Označením „západ“ nebo „západní“ Evropa v uvozovkách vyjadřujeme nejen zeměpisnou polohu, ale především koncept příslušnosti k Wallersteinově „jádro“ vyspělejších členských států Evropské unie. Zároveň tím připomínáme hodnotové konotace pojmu „západ“, které jsou v obou částech kontinentu součástí diskusí o geopolitických rozdílech mezi nimi. Pro podrobnější vysvětlení odkazujeme k Melegh 2006.

4 V celé stati dáváme přednost zkoumání míry zaměstnanosti před nezaměstnaností. K této volbě jsme měly tyto důvody: většina statistik je založena na sebezaražení; očekáváme, že ženy se spíše než mezi nezaměstnané raději zařadí do kategorie „v domácnosti“, pokud je k dispozici, zatímco muži mají opačnou preferenci; míra nezaměstnanosti proto odráží genderová sociální očekávání; tomuto problému se vyhneme, zaměříme-li se na míru zaměstnanosti. Navíc pro většinu postsocialistických zemí platí, že na rozdíl od nezaměstnanosti byla neaktivita vždy významným a rozšířeným jevem. Důvodů je několik, od vysokého podílu žen

mezi vysokoškoláky až po past dlouhé rodičovské (viz níže). **5** Již v prvních letech po změně režimu měla řada postsocialistických zemí poměrně nízký oficiální věk odchodu do důchodu – 55 let u žen a 60 let u mužů.

6 V roce 2009 začali mnozí američtí autoři hovořit o tehdejší krizi jako o recesi mužů („mancession“, viz Baxter 2009; Wall 2009; *The Economist* 2009), protože recese nejprve postihla mužskou část pracovní síly.

7 Irsko má blíže k „jižní“ periférii EU než k jejímu jádru, pokud jde o vzorce zaměstnanosti a obrovské propouštění žen.

8 Za údaje Eurostatu o pohybu a velikosti cizinecké populace vděčíme Attilovi Meleghovi.

9 Bylo zjišťováno sebezaražení respondenta z hlediska jeho hlavní pracovní činnosti (proměnná PL030, EU SILC 2010).

10 Shrnutí finanční krize v pobaltských státech nabízí blog MMF: <http://blog-imfdirect.imf.org/2011/01/07/toughing-it-out-how-the-baltics-defied-predictions/>.

11 Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00046&language=en>, citováno 2. dubna 2013.

Překlad Jan Morávek.

© Beáta Nagy, Éva Fodor, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014

Beáta Nagy, docentka na Korvínově univerzitě v Budapešti a spoluvědoucí Genderového a kulturního centra tamtéž (*Gender and Cultural Centre*). Odborně se věnuje výzkumu genderu a práce, zejména managementu, organizaci a podnikání. Korespondenci zasílejte na: beata.nagy@uni-corvinus.hu.

Éva Fodor, socioložka a docentka genderových studií na Středoevropské univerzitě v Budapešti a vědecká ředitelka Institutu pro pokročilá studia tamtéž (*Institute for Advanced Studies*). Odborně se věnuje srovnávacímu výzkumu nerovnosti a sociální stratifikace, zkoumá, jak a proč jsou genderové odlišnosti na trhu práce a jinde přetvářeny, vyjednávány a reprodukovány v různých společnostech. Korespondenci zasílejte na: fodore@ceu.hu.

Dodatek

Tabulka 3: Míra zaměstnanosti žen a mužů ve věku 20–64 let v členských státech EU v letech 2005 a 2010.

	Ženy		Muži		Genderový rozdíl	
	2005	2010	2005	2010	2005	2010
EU-27	60	62,1	76	75,1	-16	-13
Belgie	58,6	61,6	74,3	73,5	-15,7	-11,9
Bulharsko	57,1	61,7	66,8	69,1	-9,7	-7,4
ČR	61,3	60,9	80,1	79,6	-18,8	-18,7
Dánsko	73,7	73,1	82,3	79	-8,6	-5,9
Německo	63,1	69,6	75,6	80,1	-12,5	-10,5
Estonsko	69	65,7	75,4	67,7	-6,4	-2
Irsko	62,4	60,4	82,8	69,4	-20,4	-9
Řecko	49,6	51,7	79,8	76,2	-30,2	-24,5
Španělsko	54,4	55,8	79,9	69,1	-25,5	-13,3
Francie	63,7	64,7	75,3	73,7	-11,6	-9
Itálie	48,4	49,5	74,8	72,8	-26,4	-23,3
Kypr	63,8	68,5	85,5	82,5	-21,7	-14
Lotyšsko	65,7	64,9	75,4	65,1	-9,7	-0,2
Litva	66,6	65,1	74,9	63,6	-8,3	1,5
Lucembursko	58,4	62	79,4	79,2	-21	-17,2
Maďarsko	55,6	55	69,2	66	-13,6	-11
Malta	35,1	41,6	80,6	77,8	-45,5	-36,2
Nizozemsko	67,6	70,8	82,4	82,8	-14,8	-12
Rakousko	64,9	69,6	78,5	80,2	-13,6	-10,6
Polsko	51,7	57,7	65,1	71,6	-13,4	-13,9
Portugalsko	66	65,6	78,7	75,4	-12,7	-9,8
Rumunsko	56,9	55,9	70,4	70,8	-13,5	-14,9
Slovinsko	66,2	66,5	75,8	74	-9,6	-7,5
Slovensko	56,7	57,4	72,5	71,9	-15,8	-14,5
Finsko	70,8	71,5	75,1	74,5	-4,3	-3
Švédsko	75,5	75,7	80,7	81,7	-5,2	-6
Spojené království	68,5	67,9	82	79,3	-13,5	-11,4

Zdroj: European Commission 2012: 31.

Tabulka 4: Podíl snížených úvazků na celkové zaměstnanosti osob starších 15 let v členských státech EU v letech 2005 a 2010.

	Ženy		Muži	
	2005	2010	2005	2010
EU-27	30,9	31,9	7,4	8,7
Belgie	40,5	42,3	7,6	9,0
ČR	8,6	9,9	2,1	2,9
Dánsko	33,0	39,0	12,7	15,2
Německo	43,8	45,5	7,8	9,7
Estonsko	10,6	14,5	4,9	7,1
Irsko	31,8	34,7	6,4	11,8
Řecko	9,3	10,4	2,3	3,7
Španělsko	24,2	23,2	4,5	5,4
Francie	30,3	30,1	5,8	6,7
Itálie	25,6	29,0	4,6	5,5
Kypr	14,0	12,7	5,0	6,5
Lotyšsko	10,4	11,4	6,3	7,8
Litva	9,1	9,3	5,1	6,7
Lucembursko	38,2	36,0	2,5	4,0
Maďarsko	5,8	8,0	2,7	3,9

Malta	21,1	25,0	4,5	6,0
Nizozemsko	75,1	76,5	22,6	25,4
Rakousko	39,3	43,8	6,1	9,0
Polsko	14,3	11,5	8,0	5,7
Portugalsko	16,2	15,5	7,0	8,2
Rumunsko	10,5	11,4	10,0	10,6
Slovinsko	11,1	14,7	7,2	8,6
Slovensko	4,1	5,4	1,3	2,8
Finsko	18,6	19,6	9,2	10,0
Švédsko	39,6	40,4	11,5	14,0
Spojené království	42,6	43,3	10,4	12,6

Zdroj: European Commission 2012: 35.

Tabulka 5: Míra zaměstnanosti žen a mužů ve věku 20–49 let v roce 2010 (bezdětní a s dětmi do 12 let).

	Ženy			Muži		
	Bezdětné	S dětmi	Rozdíl	Bezdětní	S dětmi	Rozdíl
EU-27	76,8	64,7	-12,1	81,0	89,7	8,7
Belgie	78,5	72,4	-6,1	83,0	91,4	8,4
Bulharsko	77,5	64,8	-12,6	76,7	83,0	6,3
ČR	86,0	54,4	-31,6	88,6	95,5	6,9
Německo	83,8	64,5	-19,3	85,0	91,7	6,7
Estonsko	81,9	62,6	-19,2	73,5	82,4	8,9
Irsko	76,0	57,2	-18,8	71,2	80,0	8,8
Řecko	66,1	58,2	-7,8	82,1	93,0	11,0
Španělsko	68,1	60,1	-8,0	71,9	81,5	9,5
Francie	81,3	72,3	-9,0	83,7	91,7	8,0
Itálie	62,7	54,7	-8,0	78,7	90,8	12,1
Kypr	81,7	73,1	-8,6	85,2	93,9	8,7
Lotyšsko	77,9	69,6	-8,4	69,6	81,0	11,3
Litva	78,2	74,9	-3,2	67,1	80,2	13,1
Lucembursko	78,8	69,4	-9,4	90,6	95,6	5,0
Maďarsko	78,2	49,3	-28,8	77,1	84,5	7,5
Malta	59,4	42,6	-16,7	86,4	94,9	8,5
Nizozemsko	82,8	78,2	-4,6	88,2	94,1	5,9
Rakousko	85,5	72,8	-12,7	87,6	92,7	5,1
Polsko	78,6	66,8	-11,8	79,5	91,8	12,3
Portugalsko	76,5	74,6	-1,9	79,8	91,2	11,5
Rumunsko	70,8	66,3	-4,5	80,0	86,5	6,5
Slovinsko	83,0	84,9	1,9	81,9	94,1	12,2
Slovensko	80,4	53,7	-26,7	78,4	89,4	11,0
Finsko	84,1	71,4	-12,7	80,6	92,4	11,8
Spojené království	81,9	65,6	-16,3	83,0	90,5	7,5

Zdroj: European Commission 2012: 37.

Tabulka 6: Genderová segregace zaměstnání a odvětví v členských státech EU v roce 2010.

	Segregace zaměstnání	Segregace sektorů
Belgie	25,4	19,5
Bulharsko	29,0	21,2
ČR	28,3	20,9
Dánsko	25,8	19,6
Německo	26,0	19,3
Estonsko	30,7	25,7

Irsko	26,3	21,4
Řecko	21,8	16,0
Španělsko	26,7	20,6
Francie	26,0	19,1
Itálie	24,7	19,7
Kypr	28,8	19,9
Lotyšsko	28,2	24,5
Litva	28,8	21,9
Lucembursko	23,4	16,0
Maďarsko	27,8	20,9
Malta	23,7	16,0
Nizozemsko	25,0	19,4
Rakousko	25,9	19,3
Polsko	26,1	20,6
Portugalsko	26,5	21,4
Rumunsko	22,5	17,1
Slovinsko	25,8	19,0
Slovensko	31,1	25,2
Finsko	28,6	23,7
Švédsko	26,1	21,6
Spojené království	24,3	19,4

Zdroj: European Commission 2012: 38.

PREKÉRNÍ PRÁCE PEČUJÍCÍCH ŽEN V KONTEXTU EKONOMICKÉ KRIZE¹ / RADKA DUDOVÁ, HANA HAŠKOVÁ

Caring Women's Precarious Work in the Context of Economic Crisis

Abstract: In this article the authors examine the forms and experiences of insecure and precarious work by Czech women caring for a child or a dependent family member. The results of a quantitative survey indicate that the share of caring women performing precarious work increased during the economic crisis. A secondary analysis of interviews conducted in 2006–2013 with women caring for a child or another family member offered insight into the forms precarious work can take and the ways women feel about this kind of work and why. It also demonstrated in what way, based on the capability approach, their explanations provide a better understanding of the nature and extent of precarious work among women with care responsibilities. We found that the ways caring women view ad-hoc work fit along a continuum, ranging from an optimal temporary strategy, to a temporary solution in the absence of other options, and finally to feelings of being caught in a precarious work trap. This continuum can be extrapolated into a kind of 'collective story': a woman first 'chooses' ad-hoc work as a temporary strategy to get a job; if her life conditions are difficult she must continue to perform such work against her preferences; after a long period of economic inactivity or of performing just temporary work, the woman is ultimately unable to find any secure form of employment, even if she is no longer restricted by care responsibilities – she ends up trapped in precarious work.

Key words: precarious work, care, capabilities, economic crisis

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.128>

Statistiky pracovního trhu a data z výběrových šetření ukazují, že v období, kdy se v České republice projevila globální ekonomická a finanční krize, došlo nejen ke zvýšení nezaměstnanosti, ale také k rozšíření forem práce, které jsou časově omezené, podléhají nízké nebo vůbec žádné právní ochraně, nezakládají plný nárok na sociální ochranu a umožňují pouze výdělek pohybující se blízko hranice chudoby. Analýzy dále ukazují, že tyto nejisté a ohrožující typy práce se týkají ve zvýšené míře určitých skupin populace, již dříve ohrožených z hlediska sociálního vyloučení a pozice na pracovním trhu (Křížková, Formánková 2014; Keller 2011). Specifickou skupinou jsou ženy, které mají zodpovědnost za péči o děti či jiné závislé členy rodiny (Hašková 2011). Ukazuje se, že závazek péče s sebou nese vyšší míru ohrožení těmito neplnohodnotnými typy práce, což pro ženy, které jsou vzhledem k převládající genderové smlouvě v ČR stále těmi, kdo jsou za péči primárně zodpovědné (Křížková, Maříková, Hašková, Formánková 2011), může mít významné krátkodobé i dlouhodobé negativní důsledky (z hlediska jejich pracovní dráhy, rizika nezaměstnanosti, rizika nízkých příjmů např. v situaci, kdy se žena stává samoživitelkou, i rizika budoucích nízkých příjmů v důchodu) (Dudová 2009; Dudová 2013; Křížková, Maříková, Hašková, Formánková 2011; Křížková, Formánková 2012).

Cílem tohoto článku je prozkoumat podoby a formy nejisté práce v ČR, tak jak jsou zakoušeny ženami s odpovědností za péči o dítě či jiného závislého člena rodiny. Na základě dostupných kvantitativních a kvalitativních dat budeme zkoumat, jaké podoby „prekérní práce“ v České republice má, jak se proměňuje v období ekonomické krize a jakým způsobem ženy tyto formy práce interpretují a hodnotí. Prostřednictvím konceptu způsobilosti (*capabilities*)²

ukážeme, jak jsou volby, které ženy činí, vždy závislé na společenských strukturách, institucích a kulturních normách a idejích. Pomocí tohoto konceptu a na základě kvalitativní analýzy dat následně přispějeme k pochopení dynamiky nejisté práce v životech žen s odpovědností za péči a možných důsledků prekérní práce na jejich další životy.

Prekérní práce

Koncept „prekérní práce“ (*precarious work*) či „prekérního zaměstnání“ (*precarious employment*) se ve světové sociologii rozvíjí zejména v posledních 10–15 letech, v kontextu úvah o budoucnosti světa práce a o specifických formách nejisté, neplnohodnotné, krátkodobé, nízko ohodnocené práce charakterizované negativní flexibilitou (Fudge, Owens 2006; Kalleberg 2009; Nienhueser 2005; Ross 2008). Tento koncept navazuje na koncepty „nejisté práce“ (*insecure work*) (Heery, Salmon 2000), nárazové práce (*contingent work*) (Barker, Christensen 1998), segmentace pracovního trhu a sekundárního pracovního trhu (Reich, Gordon, Edwards 1973 a další) a negativní (*employer-centred*) flexibility (Nollen 1996). Již koncem 70. let se toto označení rozšířilo ve Francii v souvislosti s debatou o sociální exkluzi. Francouzský termín „*travail précaire*“ nebo v angličtině „*precarious work*“ se neomezuje jen na charakteristiku daného zaměstnání, ale odkazuje i k širším sociálně-politicko-ekonomickým důsledkům rozšíření tohoto typu práce (pracující chudoba, sociální vyloučení i ohrožení demokracie, viz také Kalleberg, 2009). V tom se odlišuje od mnohdy synonymně užívaného termínu „nejisté práce“ (*insecure work*). Jak ale upozorňuje Kalleberg, některé typy práce mohou být nejisté (*insecure*), ale zároveň nikoli prekérní (*precarious*) (Kalleberg 2009).

Prekérní práce může být definována jako „placená práce charakterizovaná omezenými sociálními nároky a výhodami, nízkou jistotou práce, nízkou odměnou za práci a vyšším rizikem zdravotního ohrožení“ (Vosko 2006: 4). Namísto ztotožnění prekérní práce s nestandardními nebo časově omezenými typy práce je důraz kladen na vícerozměrnost její definice. Vosko (2006), inspirovaná Rodgersem (1989), uvádí čtyři hlavní dimenze prekérní práce: 1. krátkodobost nebo velké riziko ukončení pracovního vztahu (což souvisí také s možností nalézt rychle jinou práci, tj. s charakteristikami pracovního trhu obecně); 2. nedostatek kontroly nad pracovními podmínkami, tempem práce a odměnou; 3. nedostatek ochrany zaměstnání (ať už v rámci legislativy, kolektivního vyjednávání nebo obyčejů a praktik; závisí také na vymahatelnosti práva); 4. nízké příjmy blízko hranice příjmové chudoby. Tyto charakteristiky se nemusí vyskytovat všechny zároveň a mohou se objevovat v různé míře u všech zaměstnání – jedná se tedy spíše o kontinuum, do kterého lze situovat jakoukoliv placenou práci, než o přísnou dichotomii (Cranford, Vosko, Zukewich 2003).

Prekérní práce jistě není novým fenoménem. V 19. století a v regionech mimo euro-americkou oblast se jednalo a jedná o hlavní formu práce (Kalleberg 2009; Vosko a kol. 2009). V současné podobě se v Evropě začala rozšiřovat od 70. let minulého století v souvislosti s neoliberalní globalizací. Intenzivní ekonomická integrace, možnost firem využívat pracovní sílu ze zemí s nízkou cenou práce, ideologický posun směrem k individualismu a osobní zodpovědnosti za vlastní situaci, vyšší potřeba flexibility firem ve spojitosti s nárůstem celosvětové konkurence a nástup nových skupin populace na pracovní trh (zejména žen a imigrantů/imigrantek), to všechno vedlo k „erozi“ standardního zaměstnaneckého vztahu charakterizovaného vysokou formální ochranou, sociálními benefity, plným úvazkem s odpovídající odměnou a pevnou pracovní dobou (Bosch 2004). Důsledkem rozšíření prekérních typů práce je vyšší ekonomická nejistota a nárůst ekonomických nerovností, vyšší stres spojený s prací, negativní dopady na rodinný život spojené s nemožností dlouhodobého plánování, pokles sociální angažovanosti a ohrožení politické stability a demokracie (Kalleberg 2009; Modena, Sabatini 2011). Jak přitom naznačuje Keller, jestliže ve společnosti dojde ke značnému rozšíření prekérních prací, je pravděpodobné, že se bude řada negativních aspektů prekérní práce osobně dotýkat i většiny z těch, kteří budou (doposud) zaměstnání v jistějších pracovních režimech (Keller 2012). V souvislosti s globální ekonomickou recesí lze přitom dále očekávat prohloubení procesu rozšiřování prekérní práce, a to i do nových oborů a úrovní (Vosko a kol. 2009).

V českém kontextu může termín „prekérní práce“ budít rozpaky, jelikož v běžném diskursu je význam slova „prekérní“ oproti francouzskému a anglickému (i původnímu latinskému) posunutý. Přesto se přikláníme k jeho používání, zejména proto, že občas používaný ekvivalent „nejistá práce“ neodkazuje jasně ke konceptu „*precarious work*“, rozšíře-

nému v zahraničí, a navíc neindikuje vícerozměrnost tohoto konceptu. Zároveň začíná být termín „prekérní práce“ využíván v českém politickém, akademickém³ a sociálním prostředí (např. médiu, odbory a neziskovými organizacemi)⁴ a lze očekávat jeho další rozšíření.

Různé skupiny a kategorie populace jsou prekérní práci ohroženy v odlišné míře, v závislosti na svém občanském statusu, etnicitě, genderu, rodinných závazcích, vzdělání, oboru práce, individuálních osobnostních charakteristikách i stupni sociální ochrany v zemi, kde žijí (Kalleberg 2009). Prekérní práce je genderovaná. „Muži a ženy vykonávají prekérní práci v různém rozsahu, v různých formách a s různými následky“ (Vosko a kol. 2009: 2). Genderovaný je ale již samotný koncept „standardního zaměstnaneckého vztahu“ (*SER – standard employment relationship*), vůči kterému se prekérní práce definuje. „Standardní zaměstnanecký vztah“ se rozvinul jako model práce dospělého občana muže (*adult male citizen model*). Vylučoval imigranty a rasové/etnické menšiny a obecně ženy, vzhledem k tomu, že fungoval v rámci modelu muže živitele a ženy pečovatelky. Představoval rigidní model pevně dané pracovní doby, neomezované pečovatelskými povinnostmi, s vysokou disponibilitou k práci přesčas. V posledních desetiletích však dochází k transformaci tohoto modelu směrem k vyšší flexibilitě a nárůst prekérní práce je (nikoli nutnou) součástí těchto změn (Vosko a kol. 2009).

Pro definici prekérní práce je podstatné, že se zaměřuje na vnější, objektivní charakteristiky daného pracovního místa, nikoli (jen) na subjektivní vnímání dané práce. Tyto dvě úrovně je ale empiricky mnohdy těžké odlišit. Jak ukazují Vosko a kol. (2009), zejména se jeví jako velmi ošemetné operovat s „dobrovolností“ a „nedobrovolností“ takové práce, a to právě u těch pracujících, které/kterí mají odpovědnost za péči a rozhodují se pod vlivem společenských a kulturních norem spojených s reprodukcí a péčí, v situaci určité „genderové smlouvy“ ohledně dělby práce v rodině (O'Reilly, Spee 1998) a v kontextu určitého sociálního státu a institucí usnadňujících či naopak omezujících určité volby. Proto musí analýza vždy vzít v úvahu několik úrovní: formální status dané práce (který se odráží ve statistikách a kvantitativních datech), úroveň praktik (práce může být legislativou chráněna, ale právo nemusí být vymahatelné) a subjektivní vnímání dané práce. K tomu se jeví jako velmi vhodné spojení analýzy kvantitativních a kvalitativních dat.

Proč ženy pracují v prekérních pracovních režimech?

Podle zahraničních výzkumů převažuje počet žen v prekérních pracovních režimech nad počtem mužů (např. Young 2010; Cranford, Vosko, Zukewich 2003; Presser, Gornick, Parashar 2008). Nejistá práce je do značné míry spojena s reprodukčními a pečovatelskými rolemi, které se stále týkají převážně žen (Young 2010; v českém kontextu např. Křížková, Maříková, Hašková, Formánková 2011). Existuje několik teoretických vysvětlení, proč tomu tak je. Podle teorie lidského kapitálu jsou ženy více zaměřené na své budou-

cí a současné rodinné závazky, a proto investují více času a snahy do péče o rodinu a méně času a snahy do své pracovní pozice, což se později odráží na úrovni jejich vzdělání, zkušeností a pracovního postavení. Výsledkem je jejich vyšší koncentrace v prekérních režimech práce, které jsou méně finančně hodnocené, krátkodobé a nesou s sebou nižší pracovní odpovědnost (Mincer, Polachek 1974). Pokud by toto vysvětlení bylo vyčerpávající, měla by pak být pracovní situace stejná pro muže a ženy se stejným vzděláním, praxí a stejným časem stráveným péčí o děti a domácnost (tedy stejnými investicemi do práce a rodiny). Výzkum Young (2010) ale ukazuje, že tomu tak není, a autorka dokládá, že část odlišností je nutné vysvětlit pomocí teorie genderové stratifikace. Podle ní muži a ženy nejenže nemají stejné příležitosti investovat do svých pracovních drah vzhledem k přetrvávajícím genderovým normám spojujícím ženy s domácí sférou, ale navíc jim stejné investice nepřinášejí ani stejné výsledky (Acker 2010; Reskin 1993). Vzhledem k negativním stereotypům a diskriminaci ze strany zaměstnavatelů získávají ženy ze svého lidského kapitálu (konkrétně např. ze svých investic do vzdělání a pracovního postavení) na trhu práce méně než muži, a jsou také proto častěji odkázány na prekérní zaměstnání.

Ani kombinace těchto dvou vysvětlení ale není dostatečná. Pokud přijmeme předpoklad, že ženy investují méně do své kariéry, je nutné se ptát, proč tomu tak je. Podle teorie racionální volby je specializace jednoho z páru na sféru rodiny a druhého na sféru práce pro rodinu jako celek (a poťazmo pro jeho členy a členky) výhodná (Becker 1985). Specializace genderových rolí je tedy výsledkem optimalizace užítku domácností. Řada kritiků a kritiček však poukázala na chybné předpoklady tohoto modelu – například, že partneři své příjmy vzájemně sdílejí. Kromě toho narůstající nejistota a flexibilita na stále globalizovanějším trhu práce a vysoká rozvodovost by nás mohla vést i k opačnému závěru, a to že investice veškerého lidského kapitálu ženy do sféry soukromé je vysoce riskantní, a to jak pro ženy samotné (např. Dudová 2009; Maříková 2005), tak i pro partnerství a domácnosti jakožto celky (Kalmijn 2011).

Podle teorie preferencí je volba investovat méně do svého pracovního lidského kapitálu důsledkem preferencí žen, které nejsou založeny na racionální volbě, ale na kulturních hodnotách a životních stylech (viz Hakim 2000). Teorie preferencí byla podrobena kritice proto, že implikuje genderový esencialismus. Předpokládá, že rozdíly mezi muži a ženami jsou přirozené (jsou totiž důsledkem jejich svobodných voleb) a že volby, které ženy (a muži) uskutečňují, jsou v souladu s touto přirozeností a nejsou omezovány genderovými normami a nerovnými podmínkami. Tato teorie přeceňuje svobodu volby žen a podceňuje vliv sociálně-strukturních faktorů a proměnlivost preferencí (Crompton, Lyonette 2005). Ačkoliv Hakim připouští jistou míru vlivu vnějších faktorů na rozhodování žen ohledně jejich výdělečné činnosti a mateřství, opomíjí fakt, že jejich preference jsou konstruovány v sociokulturním kontextu, který netvo-

ří jen jejich vnější prostředí, ale je jejich součástí, nemohou být na něm nezávislé. Volby nelze chápat jako svobodné bez ohledu na kontext, v němž vznikají; jedná se spíše o volby omezené kontextem, v němž vznikají.

Při hledání odpovědi na otázku, proč ženy s pečovatelskými závazky pracují častěji v prekérních formách práce, se inspirováme teorií způsobilosti (*capabilities approach*) (Sen 2006). Způsobilostí se rozumí „co lidé skutečně mohou dělat a čím mohou být“ (Nussbaum 2003; Sen 1999). Tento přístup analyzuje reálné možnosti mužů a žen jednat tak, aby dosáhli životní spokojenosti. Tyto možnosti jsou výsledkem kombinace osobních charakteristik a vnějších faktorů. Zdůrazňuje rozdíl mezi „právem na něco“ a „způsobilostí k něčemu“: právo může existovat formálně na papíře, ale reálné je pouze tehdy, když ho lidé skutečně mohou naplnit, což závisí na kontextu a podmínkách. Sen také rozvíjí koncept tzv. adaptivních preferencí – ženy zpravidla přizpůsobují své preference svému nižšímu statusu a formují je v závislosti na svých výchozích podmínkách, které jsou nerovné (Sen 1995). Hobson a Fahlén (2009) zdůrazňují, že při zkoumání pracovního postavení mužů a žen a kombinování pracovního a osobního života je důležité studovat nejen to, jak různé faktory ovlivňují to, co člověk dělá a jaké jsou jeho možnosti, ale i to, jak se cítí být oprávněn různé možnosti volit. V jejich pojetí je svoboda jednání (*agency freedom*) (Sen 1992) definována jako pocit oprávnění činit požadavky v rámci rodiny/domácnosti i na pracovišti, a zahrnuje tak i reálnou možnost/způsobilost (*capability*) jednat v rozporu s tradicí.

Při zkoumání toho, proč ženy akceptují práci v prekérním či nejistém režimu, a vůbec při posuzování, zda se jedná o prekérní práci či nikoli, se proto nelze spokojit s deklarací dobrovolné volby takové práce (jak to činí např. Casey 2004) a s rozlišením dobrovolnosti či nedobrovolnosti takové práce. Zejména v případě žen se závazkem péče lze předpokládat, že jejich rozhodnutí je podmíněno nejen jejich individuálními osobnostními charakteristikami, ale také institucionálními zdroji (např. sociální stát, trh práce, organizační kultura ve firmě) a společenskými zdroji (normy, sociální hnutí a mediální diskuse) (viz Hobson, Fahlén, Takács 2011).

Prekarita práce v České republice v kvantitativních datech

Nestandardní práce v ČR zahrnují práci na dobu určitou, práci na dohodu o pracovní činnosti (DPČ) nebo o provedení práce (DPP), práci bez smlouvy, případně i práci na živnostenský list (OSVČ) a na částečný úvazek. Aby nestandardní práce byla zároveň prací prekérní, je nutné přidat další charakteristiky kromě pouhé formy pracovního vztahu. Lze si pomoci informacemi o subjektivním vnímání dané práce, tj. zda respondenti tuto práci vykonávají dobrovolně, či nikoli, jak hodnotí svou životní úroveň, zda by chtěli pracovat ve standardním typu práce, jakou mají kontrolu nad svými pracovními podmínkami, případně je možné zapojit další

ukazatele pracovního trhu (např. to, zda práce na dobu určitou vede spíše k získání trvalé smlouvy, nebo naopak zvyšuje riziko nezaměstnanosti).

Na základě dat z Výběrového šetření pracovních sil z let 2004–2007, tedy ještě před vypuknutím ekonomické krize, ukázal Hora (2009), že ačkoliv jsou pracovní smlouvy na dobu určitou v ČR relativně málo rozšířeny (9,2 % osob), lze je pokládat za méně kvalitní pracovní vztah. Větší podíl těchto smluv zjistil mezi pracovníky s nízkou úrovní kvalifikace či se zdravotním hendikepem, dále mezi staršími 55 let a mladšími 25 let a mezi ženami s dětmi do věku sedmi let. Dvě třetiny pracujících takto pracovaly, protože nenašly práci s jiným typem smlouvy (Hora 2009).

Globální ekonomická a finanční krize zasáhla Českou republiku s mírným zpožděním. K významnému poklesu HDP došlo až v roce 2009; na počátku roku 2010 kulminovala míra nezaměstnanosti. Zároveň v této době došlo k nárůstu typů zaměstnání, které mohou být za určitých podmínek pokládány za prekérní práci. Jak ukázala Křížková a Formánková (2014) na základě analýzy dat z výběrového šetření *Životní a pracovní dráhy 2010*⁵, mezi osobami, které vstupovaly do zaměstnání, stoupl v souvislosti s ekonomickou krizí podíl těch, které získaly pouze zaměstnání se smlouvou na dobu určitou, a to na 36,5 % žen a 32 % mužů v letech 2008–2010, z 15 % žen a 12 % mužů v letech 2005–2007. Právě kvůli práci na dobu určitou přitom ztratilo podle jejich analýzy v letech 2008–2010 práci 28 % nezaměstnaných, zatímco v předchozích třech letech jen 13 % nezaměstnaných. Dále v tomto období vzrostl mezi zaměstnanými podíl osob samostatně výdělečně činných, a to zejména mezi ženami – o 21,6 %. Nárůst byl přitom nejvyšší ve skupinách žen nejvíce ohrožených nezaměstnaností: mezi mladými ženami do 24 let, ženami ve věku 35–39 let, kdy mají zpravidla malé děti (zde dokonce o 74 %), a ženami v předdůchodovém a důchodovém věku (Křížková, Formánková 2014). Vstup do podnikání nebo zahájení práce na živnostenský list se stal v důsledku krize zejména (ale nejen) pro ženy jednou z významných strategií úniku z nezaměstnanosti nebo z nejistého postavení v zaměstnání (tamtéž).

Jak ukázala analýza Vohlídalové a Formánkové (2012) na základě dat z výběrového šetření *Životní a pracovní dráhy 2010*, tak i práce na částečný úvazek, v ČR analyzovaná nejčastěji jako příklad pozitivní flexibility umožňující ženám kombinovat práci a péči o rodinu, je spojena s nižší jistotou zaměstnání, a to zejména v období ekonomické krize. Ve shodě s Horou (2009), vycházejícím z dat výběrových šetření pracovních sil z let 2004–2007, prokázaly, že na částečný úvazek pracují zejména lidé patřící k marginalizovaným skupinám na pracovním trhu a že částečné úvazky jsou spojeny s nižší mírou jistoty pracovního místa a vyšší mírou chudoby. Mezi ženami pracujícími na plný úvazek je pouze 13,7 % zaměstnaných na dobu určitou a 3 % pracujících na DPP, DPČ, jako OSVČ nebo bez smlouvy, zatímco mezi ženami pracujícími na částečný

úvazek je 28 % pracujících na dobu určitou a dalších 27,2 % na DPP, DPČ, bez smlouvy nebo jako OSVČ (Vohlídalová, Formánková 2012).

Tyto typy práce (práce na dobu určitou, práce jako OSVČ, práce na částečný úvazek) tedy mohou představovat prekérní zaměstnání: jsou spojeny s nižší jistotou zaměstnání, jsou hůře platově ohodnocené, koncentrují se v nich skupiny s horším postavením na pracovním trhu; navíc v době ekonomické krize jejich podíl mezi pracujícími narůstal. Naše analýza dat z šetření *Životní a pracovní dráhy 2010* v návaznosti na výše uvedené studie odhalila, že odpovědnost za péči zvyšuje riziko práce v těchto režimech. Mezi výdělečně činnými ženami, které pečují o malé děti, je podíl těch, které pracují v režimech, které mohou představovat prekérní práci, velmi vysoký a statisticky významně vyšší než mezi výdělečně činnými ženami bez takto malých dětí. Téměř třetina výdělečně činných matek s dítětem ve věku 0–5 let pracuje na termínovanou pracovní smlouvu, na dohodu o provedení práce, na dohodu o pracovní činnosti nebo pracuje bez smlouvy. S nejmladším dítětem ve věku 6–9 let takto pracuje téměř čtvrtina výdělečně činných matek a další 4 % pracují na živnostenský list. Se zvyšujícím se věkem nejmladšího dítěte se podíl pracujících matek na živnostenský list, termínované smlouvy, dohody nebo bez smlouvy snižuje ve prospěch matek pracujících v zaměstnání se smlouvou na dobu neurčitou. Jestliže je totiž nejmladšímu dítěti v rodině alespoň deset let, smlouvu na dobu neurčitou má již 85 % z výdělečně činných matek, zatímco na živnostenský list, dohody, termínované smlouvy nebo bez smlouvy pracuje již „jen“ 15 % výdělečně činných matek (viz tabulku 1). Rozdíly jsou statisticky významné (χ^2 test, Sig. < 0,000).

Práce žen v těchto režimech práce, které mohou představovat prekérní zaměstnání, má vliv na jejich ekonomickou situaci a životní úroveň rodiny. Matky pracující na termínované pracovní smlouvy, dohody či bez smlouvy hodnotí životní úroveň své domácnosti statisticky významně hůře než matky pracující se smlouvou na dobu neurčitou. Rozdíly jsou statisticky významné (χ^2 test, Sig. = 0,011). Tyto ženy také častěji pracují na zkrácené pracovní úvazky, mnohdy pracují jako řadové zaměstnankyně a vydělávají méně, a to i tehdy, vstupují-li do analýzy pouze ženy pracující na plný úvazek jako řadové zaměstnankyně, což je nejčastější způsob jejich zaměstnání i zaměstnání v ČR obecně. Rozdíly jsou statisticky významné (ANOVA, Tamhane Post Hoc test, Sig. = 0,004).

Situace pro ženy s malými dětmi se přitom průkazně zhoršila v souvislosti s nástupem ekonomické krize. Jako velmi důležitý se pro jejich současné postavení na trhu práce ukázal rok, kdy žena ukončila rodičovskou dovolenou. Ze všech matek, které uvedly jako svůj předposlední ekonomický status, že byly na rodičovské dovolené, ty, které ukončily rodičovskou dovolenou před ekonomickou krizí, na tom byly z hlediska umístění na trhu práce statisticky významně lépe než ty, které ukončily rodičovskou dovolenou v době

Tabulka 1: Formy zaměstnání výdělečně činných matek podle věku nejmladšího dítěte.

Věk nejmladšího dítěte	Zaměstnanecká smlouva na dobu neurčitou	Pracuje na živnostenský list nebo podniká	DPP, DPČ, zaměstnání na dobu určitou, pracuje bez smlouvy	Celkem
10 a více let	522 85,0%	4 0,7%	88 14,3%	614 100%
6–9 let	53 72,6%	3 4,1%	17 23,3%	73 100%
0–5 let	55 67,1%	1 1,2%	26 31,7%	82 100%

Zdroj: Pracovní a životní dráhy 2010 (N = 4010).

ekonomické krize (v letech 2008–2010); častěji byly zaměstnané a méně často byly nezaměstnané, případně méně zůstávaly v domácnosti. Rozdíly jsou statisticky významné (χ^2 test, Sig. < 0,000). Navíc, pokud byly zaměstnané ihned poté, co ukončily rodičovskou dovolenou, pak ty, které ji ukončily před rokem 2008, statisticky významně častěji pracovaly na smlouvu na dobu neurčitou. Naopak ty, které uvedly jako následující status po ukončení rodičovské dovolené zaměstnání, ale změnu statusu datovaly do roku 2008, 2009 nebo 2010, statisticky významně častěji pracovaly se smlouvou na dobu určitou. Rozdíly jsou statisticky významné (χ^2 test, Sig. = 0,008). Závislost typu smlouvy na vzdělání, věku nebo rodinném stavu matky se přitom neprokázala.

Kvantitativní data tedy jednoznačně ukazují na disproportciálně vysoký podíl výdělečně činných žen, které pracují v těch režimech práce, které mohou představovat prekérní zaměstnání, právě mezi těmi, které pečují o malé děti, a to nejen v období předškolního, ale i mladšího školního věku nejmladšího dítěte v rodině. Nejčastější je práce na dobu určitou, méně pracují na dohody, živnostenský list nebo bez smlouvy. Problém smluv na dobu určitou spočívá zejména v tom, že jsou často „branou“ do nezaměstnanosti, a to nejvíce právě v době ekonomické recese, kdy se zvýšil podíl pracujících v potenciálně prekérních formách práce obecně (Křížková, Formánková 2014).

Prekérní práce v České republice v kvalitativním pohledu

V minulých deseti letech jsme realizovaly řadu kvalitativních šetření zaměřených na postavení žen, které pečují o závislého člena rodiny. Ačkoli se nejednalo o hlavní tematické zaměření výzkumů, prekérní práce se ukázala být často se opakujícím motivem vyprávění dotazovaných žen o pracovních drahách, o ekonomické situaci a o kombinování placené práce a péče. Sekundární analýza těchto dat nám proto umožňuje ozřejmit podoby této práce, zkušenosti žen a zároveň odpovědět na otázku, proč ženy v těchto nejistých pracovních režimech pracují. Jedná se o následující výzkumy: *Pracovní dráhy žen* (dílčí vzorek 37 rozhovorů s matkami různých stupňů vzdělání, žijícími v různých rodinných konstelacích, regionech i velikostech místa bydliště, které měly alespoň jedno dítě ve věku 2–7 let, sběr

rozhovorů v roce 2009, provedený v rámci projektu GA AV ČR „Procesy a zdroje genderových nerovností v pracovních drahách žen v souvislosti s proměnou české společnosti po roce 1989 a členstvím ČR v EU“); *Osoby pečující o zdravotně postiženého člena rodiny* (13 rozhovorů s matkami pečujícími o dítě se zdravotním postižením, sběr rozhovorů v roce 2013, provedený v rámci projektu ESF OP LZZ „Nejsme chudinky, jsme hrdinky!“); *Péče o starší* (25 rozhovorů s ženami pečujícími o nesoběstačného seniora v rodině, sběr dat v letech 2012–2013, provedený v rámci projektů GA ČR „Diskurzivní rámování a každodenní zkušenost péče o starší v České republice“ a „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“), a *Mateřství po rozchodu rodičovského páru* (15 rozhovorů s matkami po rozchodu či rozvodu s dětmi svěřenými do výchovy, sběr dat v letech 2006–2007, provedený v rámci výzkumného projektu GA AV ČR „Rodičovství po partnerském rozchodu – rodičovské role a identity rozvedených matek a otců“.

V případě výzkumů zaměřených na matky pečující o zdravotně postižené dítě a na matky po rozchodu s partnerem se jednalo o sběr dat prostřednictvím polostandardizovaných rozhovorů tváří v tvář. Součástí témat, na která byly rozhovory zaměřeny, byla pracovní dráha a pracovní zkušenosti dotazovaných žen, jejich pracovní volby, kombinace placené práce a péče a jejich ekonomická situace. V případě výzkumů *Pracovní dráhy žen* a *Péče o starší* se jednalo o rozhovory s narativními prvky, kde ženy měly větší volnost při volbě témat, o kterých budou hovořit, přičemž následně byly tazatelkami kladeny doplňující otázky. Všechna výše uvedená témata se objevovala i v těchto rozhovorech (viz Hašková, Dudová 2014; Křížková, Maříková, Hašková, Formánková 2011). Rozhovory prováděly autorky článku, případně jejich dlouhodobě a úzce spolupracující kolegyně. Ačkoliv se jedná o čtyři výzkumy s odlišnými výzkumnými otázkami a analytickými postupy, zaměříme-li se na jedno klíčové téma, tedy výskyt prekérní práce v příbězích pečujících žen, a na to, jaké měl tento typ práce dopad na jejich životy, jsou podle našeho názoru pro sekundární analýzu vhodné.

Při sekundární analýze jsme se nejdříve zaměřily na sledování výskytu a délky trvání období prekérní práce prů-

řezově, napříč všemi rozhovory. Věnovaly jsme pozornost tomu, v jakých formách je prekérní práce v rozhovorech zachycena, jak je zdůvodňováno její přijetí (případně odmítnutí) a jak je hodnocena. Pokud bylo možné zachytit jakoukoliv dynamiku či „příběhovost“ s ohledem na změny forem prekérní práce, jejího přijímání/odmítání či hodnocení v rámci každého rozhovoru, byla tato dynamika schematicky zakreslena, a to jak s odkazy k historickému (kalendářnímu) času, tak i k biografickému času (odkazujícímu jednak k věku, jednak k předchozím událostem v životě ženy, např. rozvodu). Vzhledem k odhaleným odlišnostem (či naopak podobnostem) v hodnocení, ale i časování a trvání období prekérní práce, jsme se poté zaměřily na analýzu těchto podobností a rozdílů. Zajímalo nás, jakým způsobem je lze vysvětlit, a dále, jakým způsobem toto vysvětlení přispívá k pochopení a možným důsledkům prekérní práce pečujících žen na jejich další životy.

Následující prezentace výsledků kvalitativního výzkumu je strukturována tak, aby odrážela hlavní odlišnosti prekérní práce pečujících žen, odrážející jak „objektivní“ délku trvání prekérních forem práce v životě ženy, tak i její „subjektivní“ hodnocení. Zejména průřezová analýza rozhovorů nám umožnila odlišit tři různé typy prekérní práce žen se závazkem péče. Naopak „příběhovost“ jednotlivých (biografických) vyprávění nám umožnila zachytit dynamiku postojů žen, souvislosti širšího socioekonomického vývoje a struktury podporující, nebo naopak vylučující určité způsoby jednání žen se závazkem péče. Tyto dvě analytické linie se poté odrazily i v kombinovaném způsobu prezentace výsledků výzkumu. Zatímco základní charakteristiky jednotlivých typů prekérní práce jsou prezentovány zejména formou analytických zobecnění doplněných citacemi z rozhovorů, pro pochopení dynamiky, postojů a zdrojů jednání žen se závazkem péče volíme naopak formu analytického rozboru individuálních příběhů vybraných žen.

Výsledky

Prekérní práce v příbězích žen získávala různé podoby a její prožívání se značně lišilo v závislosti na dalších okolnostech: zejména na době, kterou žena v tomto typu práce již strávila, na její rodinné a ekonomické situaci a na druhu práce, který vykonávala. Pro přehledné zobrazení výsledků jsme se rozhodly příběhy rozdělit do tří skupin: 1. ženy, které tento typ práce vnímají spíše pozitivně, jako v jejich situaci optimální, ale vždy jen na přechodnou dobu; 2. ženy, které mají k tomuto typu práce ambivalentní přístup (touží po jiném typu práce, ale zároveň akceptují, že pro ně v jejich současné situaci neexistuje jiná alternativa); 3. ženy, které se cítí v pasti krátkodobých, nízko ohodnocených a neplnohodnotných prací, ze kterých se jim nedaří vymanit. Zároveň ale zdůrazňujeme, že se jedná o kontinuum prekarity, kdy všechny popsané pracovní vztahy obsahují nižší či vyšší stupeň ohrožení a nejistoty, a zároveň kontinuum časové, kdy ženy v průběhu času a v závislosti na své životní dráze mohou „putovat“ od jednoho typu k druhému.

Nejistá práce jako strategie

Část žen v analyzovaných výzkumných vzorcích pracovala nebo plánovala pracovat v režimech práce, které by podle hledisek jistoty práce, výše ohodnocení a možností kontroly podmínek práce mohly být hodnoceny jako „prekérní“, ale tuto práci vnímala spíše pozitivně, jako dočasně optimální řešení jejich současné situace. Tyto ženy ji vždy popisovaly jako dočasnou a přechodnou strategii uplatnění na trhu práce, umožňující časovou flexibilitu, kterou potřebovaly pro své další závazky a zájmy.

Týkalo se to nejčastěji žen, které byly ještě na rodičovské dovolené (případně v domácnosti) a věnovaly se péči o malé dítě a svůj návrat do práce teprve zvažovaly. Považovaly za samozřejmé, že zodpovědnost za péči o děti a chod domácnosti je a bude na nich, jelikož jejich partner je hlavním živitelem rodiny a jeho kariéře je proto nutné dát přednost a přilíhli ji neomezovat časovými nároky ze strany rodiny. Tyto ženy si proto představovaly, že dokud budou děti potřebovat intenzivnější péči, budou ony výdělečně činné pouze formou brigád a přivýdělků.

Anna ani její partner před narozením dětí nikde trvale nepracovali. Anna měla pouze zkušenost relativně krátkodobých prací, např. v kavárně, za barem, jako hosteska nebo jako obchodní zástupkyně. V době její rodičovské dovolené se stal příjem jejího manžela jediným trvalým příjmem rodiny a Anna neměla zaměstnání, do něhož by se mohla vrátit. Proto jí bylo v době, kdy se chtěla vrátit na trh práce, zřejmé, že musí časování a způsob návratu k výdělečné činnosti přizpůsobit potřebám rodiny tak, aby nebyl ohrožen výkon manželovy práce:

„(Manžel, pozn. aut.) zorganizoval si ten svůj plán tak, aby postupoval nějakým směrem v rámci té profese ... pracuje i o víkendech, pracuje do noci, to je téměř denní záležitost. ... to budu muset řešit všechno já ... nějakou osobou, která bude zajišťovat to, co já už nebudu zvládat, abych se mohla věnovat něčemu sebeosobnostnímu, seberozvojovému. Ale to je takový egoistický přístup. ... Pokud by měla být moje práce ... stresujícím faktorem, tak ... se rozhodnu třeba jenom občas někde něco jako pracovat a nemít vyloženě stálý zaměstnanecký poměr. ... bych začala něčím jako na externo ... a potom teprve bych, podle toho, jak se to bude vyvíjet ... byla schopna se od toho odrazit a nastoupit buď k nějakému zaměstnavateli, anebo si teda vybudovat něco vlastního.“ (Anna, 26, SŠ, dvě děti, tři a jeden rok, vdaná, téměř čtyři roky péče, v domácnosti, pobírá rodičovský příspěvek)

Podobně na tom byla Klára, redaktorka a odborná korektorka, u jejíhož mladšího syna (čtyři roky) byla diagnostikována vývojová dysfázie. Před narozením prvního dítěte předpokládala, že po rodičovské dovolené bude mít další dítě, plynule naváže další rodičovskou dovolenou a poté se vrátí do práce ve třech letech věku mladšího dítěte. Nepředpokládala, že by se vracela k původnímu zaměstnavateli, jelikož jí nevyhovovala původní pracovní doba; plá-

novala, že bude hledat práci s příznivější pracovní dobou. Péče se ale ukázala jako časově náročnější, než předpokládala. Ve výsledku setrvala v domácnosti delší dobu, než původně zamýšlela, a přivydělávala si občasnou prací pro zaměstnavatele, pro kterého pracovala ještě předtím.

V okamžiku rozhovoru si již dokázala návrat do práce představit, jelikož byl mladší syn přijatý do státní školy. Nechtěla ale, aby trávil ve školce celý den; vzhledem k jeho stavu se domnívala, že by to pro něj nebylo vhodné. Klára si zároveň uvědomovala, že vzhledem ke svým požadavkům na časovou flexibilitu práce nemůže pracovat standardně na plný úvazek, a práci na částečný úvazek nepovažovala za reálné získat vzhledem k jejich nízké nabídce na pracovním trhu. Jediným východiskem se pro ni tedy jevily občasná brigády. „...zatím jsem ho přihlásila do oběda. Já se nechci vracet domů v pět s vyplazeným jazykem, já s ním potřebuju pracovat. Takže bych chtěla opravdu nějaký dopoledne, pak si je vyzvednout, nebo aspoň M., a něco s ním dělat, potřebuju s ním dělat tu logopedii, to cvičení. Nechci, aby trávil osm hodin ve školce.... Nerada bych plný úvazek, nějaký zkrácený úvazek asi nemám šanci, tak to budu asi řešit formou nějakých brigád.“ (Klára, 34 let, VŠ, vdaná, dvě děti, sedm a čtyři roky, sedm let péče, v domácnosti)

Jana byla doma na rodičovské dovolené se svými třemi dětmi bezmála 13 let. Před narozením prvního dítěte ukončila svůj pracovní poměr jako obchodní cestující. V době péče o děti ale vykonávala velké množství brigád, zejména díky pomoci své matky, která jí děti nárazově hlídala.

„No tam bylo takový to vypadnout z domova, odpočinout si od všeho, vypnout, odrelaxovat od těch dětí. I když to zní blbě. ... tím, že to bylo vlastně nárazový, že oni mi vždycky řekli: tak tenhle měsíc budeme dělat tenhle výzkum, tak já jsem si i mohla obstarat ty děti. S mojí mámou ... Takže jsem si to mohla zařídit dopředu.“ (Jana, 38 let, SŠ, tři děti, 14, 11 a sedm let, téměř 13 let péče, vdaná, zaměstnaná)

Ačkoliv ze zákona plyne, že zaměstnavatel nemůže dát těhotné ženě výpověď (pouze ve výjimečných případech), zejména v malých firmách se ženy necítí oprávněné naplňování tohoto zákona vyžadovat a přistupují na rétoriku zaměstnavatelů o své nevýhodnosti jako zaměstnanek, ačkoliv to může negativním způsobem ovlivnit jejich pozdější uplatnění na trhu práce. Časový horizont pěti let, během nichž Jana plánovala být v domácnosti se dvěma dětmi, jako by psychologicky uzavíral jednu její pracovní etapu života, přičemž budoucí participaci na trhu práce nepovažovala za možné za horizontem pěti let plánovat:

„No ono to bylo bohužel zrovna v době, kdy on (zaměstnavatel, pozn. aut.) ... snižoval počet zaměstnanců. A my jsme se holt tak prostě dohodli, protože jsem věděla, že minimálně pět let se tam nevrátím ... Určitě to tak bylo daný, že když to půjde, samozřejmě, tak že bysme nechtěli zůstat

u toho jednoho (dítěte, pozn. aut.) ... tak jsem vlastně rozvázala pracovní poměr na dohodu a od té doby jsem vlastně byla na mateřský. Což teda no bylo skoro 13 let, což je teda síla. S tím, že jsem samozřejmě mezitím dělala různé brigády, ale tím, že jsme nechtěli mít jedno dítě, tak člověk se zase nechtěl jako zapisovat nebo přihlašovat do nějaký práce, kde byste stejně za půl roku řekl, nezlobte se.“ (Jana, 38 let, SŠ, tři děti, 14, 11 a sedm let, téměř 13 let péče, vdaná, zaměstnaná)

Janin příběh je zajímavý také z toho důvodu, že ačkoliv brigády popisovala jako strategii, jak si „odpočinout od dětí“ a zároveň „neztratit schopnost komunikovat s dospělými“ v období, kdy pociťovala zároveň potřebu dětem se intenzivně věnovat, její vyprávění zachycuje zároveň jistou dynamiku v jejím postoji k brigádám. Vzhledem k tomu, že je považovala za pouze dočasnou strategii s cílem dosažení plnohodnotného zaměstnání, jakmile pominula pociťovaná potřeba intenzivní péče o malé děti, řetězení občasných brigád a nemožnost nalezení stálého zaměstnání začala pociťovat negativně.

„... Jiná otázka byla vlastně po tom druhým, kdy jsme se rozhodovali, jestli další (dítě, pozn. aut.), nebo ne. ... tou dobou už jsem měla takovou tu touhu dělat něco jiného než přebalovat a tak. A takže tam jsem poprvé narazila na to, že už to vůbec není jednoduchý tu práci najít. ... když jste řekla, jo, mám dvě děti. Tak to bylo, tak to se nezlobte, ale tohle místo není úplně pro vás.“ (Jana, 38 let, SŠ, tři děti, 14, 11 a sedm let, téměř 13 let péče, vdaná, zaměstnaná)

Z těchto příběhů je zřejmé, že i když je nejistá a dočasná práce matkami malých dětí popisována jako aktivně volená strategie překonání určitého období, ženy tak činí v kontextu vnějších okolností – institucionálních a kulturních zdrojů, které mají k dispozici. Důležitou roli hraje nedostatek vhodné péče o děti, kterou by bylo možné s mateřskou péčí pravidelně kombinovat, a potřeba přizpůsobit provoz domácnosti partnerově výdělečné činnosti nebo nedostatek jiných flexibilních pracovních uspořádání (např. kvalitních částečných úvazků s odpovídající pracovněprávní ochranou). Významný vliv mají také normy a ideologie spojené s mateřstvím, které do značné míry odpovídají normám „intenzivního mateřství“, předpokládajícím podřízení života a zájmů matky zájmům dítěte, obrovské časově a ekonomicky náročné zaměření na dítě, jeho potřeby a rozvoj v souladu s nejnovějšími expertními poznatky (Hays 1996). V České republice se k ideologii intenzivního mateřství přidává kulturně sdílené přesvědčení, že dítě do věku tří let má být výhradně v péči matky a jiné formy péče mu škodí (Hašková, Saxonberg2012). Svůj podíl má také „psychologická smlouva“ mezi zaměstnavatelem a zaměstnanci, tj. nepísané a neformální porozumění či závazek týkající se jejich vzájemných povinností a očekávání spojených s jejich rolími (Guest 2004). Ta

může být v protikladu s formální smlouvou, ale přesto má velmi reálné dopady na chování zaměstnanců a zaměstnavatelů z hlediska nároků a požadavků, které na sebe vzájemně kladou. V české realitě zahrnuje například pocíťovanou „povinnost“ přistoupit na rozvázání pracovního poměru dohodou, pokud žena předpokládá, že stráví více než tři roky na rodičovské dovolené nebo na sobě navazujících rodičovských dovolených, a přesvědčení o tom, že by bylo „nefér“ nechat se zaměstnat krátce před plánovaným otěhotněním nebo se vracet ke svému zaměstnavateli mezi porody jednotlivých dětí jen na krátkou dobu.

Specifickou skupinu představovaly komunikační partnerky z výzkumu *Péče o starší*, konkrétně ženy, které volily krátkodobé, nárazové práce nikoliv jako strategii postupného dosažení či návratu k plnohodnotnému zaměstnání, ale jako formu setrvání v pracovní aktivitě po oficiálním odchodu do důchodu. Ženy mnohdy pokračovaly v práci pro stejného zaměstnavatele jako před důchodem, ale volily tyto formy práce. Zároveň měly jistotu nekráceného důchodu. Přesto bylo zřejmé, že řada z nich by nebyť odpovědnosti za péči o stárnoucího rodiče pokračovala v práci ve standardním režimu a do důchodu by odešla později.

Prekérní práce jako východisko z nouze

Pro řadu žen představovala prekérní práce nikoliv dočasně optimální, ale jediné možné východisko v situaci omezené nabídky (flexibilních) stálých pracovních úvazků, nedostatku institucí péče, tradičního genderového rozdělení práce v rodině a diskriminace žen na pracovním trhu. Tyto ženy pracovní příjem potřebovaly, aby posílily rozpočet své domácnosti, ale podmínky jim neumožňovaly najít a přijmout stálou plnohodnotnou práci, která by finančně zabezpečila jejich rodinu. Zároveň ale reflektovaly svou brigádní činnost jako dočasné východisko z nouze, nikoliv jako past, z níž nelze uniknout.

Příkladem je Renata, která neplánovaně otěhotněla během studia medicíny. Školu dokončila, ale s otcem dítěte se rozešla. Již v průběhu rodičovské dovolené hledala možnosti přivýdělků. Vzhledem k absenci vhodných služeb péče o dítě nehledala práci jako lékařka, ale vrátila se k brigádní práci jako telefonistka na lince prevence zdraví, kterou si přivydělávala při studiu.

Renata svou „volbu“ brigád vysvětlovala s ohledem na kontext, v němž byla *de facto* nucena tuto „volbu“ učinit. Svůj výdělek formou brigádnické činnosti při pobírání rodičovského příspěvku zdůvodňovala potřebou financí, ale zároveň jen nepravidelnými možnostmi hlídání dítěte. S péčí o tříleté dítě, které nebylo přijato do mateřské školy, jí nárazově pomáhala nejprve matka jejího partnera, poté její stále ještě zaměstnaná matka.

... tu práci mám tak, že jsou zrovna rodiče doma. ... tam člověk může jít jenom na dvě nebo na tři hodiny a takže si vždycky vyberu tak, aby ... mohl být doma s mámou mojí ... já si totiž jako netroufám pracovat jako opravdu vylože-

ně jako na zaměstnaneckej úvazek, i když třeba minimální, když bych se měla s hlídáním spoléhat jenom na babičky. ... se to vyřeší nějak jako, jestli bude ta školka nějaká. (Renata, 27 let, VŠ, jedno dítě, tři roky, více než tři roky péče, samoživitelka, v domácnosti)

Řešení své pracovní situace viděla v přijetí syna do mateřské školy, které by jí podle jejího názoru nejen umožnilo vstup do zaměstnání, ale zároveň by prospělo i jejímu synovi. Vzhledem k pomalejšímu vývoji z důvodu zdravotního postižení dítěte však pochybovala, že by její dítě nějaká státní mateřská škola přijala. V nejbližší době proto vstup do stálého zaměstnání neplánovala. Svůj původní plán zahájit lékařskou praxi v nemocnici poté, co sežene pro své dítě mateřskou školu, Renata nevzdávala. Pomalu však zároveň pod vlivem měnící se rodinné situace, zdravotního vývoje dítěte, hlídacích možností, které měla k dispozici, a celkové finanční situace své pracovní plány opakovaně přehodnocovala. Rozšiřování své brigádnické práce vnímala jako slepou uličku, při které nevyužije obtížně získanou kvalifikaci. Ani tuto možnost, jakožto dočasné, ale přece jen dlouhodobější východisko z nouze, než původně předpokládala, ale nakonec nezavrhovala vzhledem k finanční potřebnosti a nedostupnosti pravidelného hlídání dítěte.

Situace využití prekérní práce jako dočasného východiska z nouze se týkala také značné části žen z výzkumu *Mateřství po rozchodu rodičovského páru*, prováděného v letech 2006–2007. Ve většině rodin komunikačních partnerek před rozchodem /rozvodem fungoval model otce živitele a matky pečovatelky (a spoluživitelky), tj. matka sama buď neměla žádný příjem, nebo byl její (nízký) plat vnímán jen jako sekundární zdroj financí. Po rozchodu byla rodina náhle závislá v zásadní míře jen na příjmu matky. Pokud před rozchodem či rozvodem tyto ženy pracovaly, příjem z hlavní pracovní činnosti na pokrytí potřeb rodiny s dětmi zpravidla sám o sobě nestačil. Mnoho komunikačních partnerek cítilo potřebu si přivydělat, ale nenaplnovaly ji (alespoň v prvních letech po rozvodu) hledáním lukrativnější a kvalifikovanější práce. Spíše vyhledávaly další vedlejší, často nekvalifikované práce, které mohly vykonávat po večerech nebo v noci doma (úklid, žehlení, případně hodiny jazyka, tance, aerobiku, prodej kosmetiky). Tyto „brigády“ pro ně byly takřka otázkou přežití. Většina žen z tohoto výzkumného vzorku z let 2006–2007 rekonstruovala kombinování několika prekérních prací (často k jednomu standardnímu, ale nízce ohodnocenému pracovnímu úvazku) jako dočasné východisko z nouze s cílem získat jedno stálé, lépe placené zaměstnání. Je ovšem otázkou, jak by kombinování několika prekérních prací reflektovaly v době zvýšené nezaměstnanosti a ekonomické krize.

Prekérní práce jako past

Jakmile se období strávené prekérní prací prodlužovalo a snaha nalézt stabilnější pracovní příjem opakovaně selhávala, začal být tento typ práce komunikačními part-

nerkami vnímán veskrze negativně. K tomu docházelo zejména v případech, kdy se u žen kombinovalo několik znevýhodnění: kromě péče o malé děti mohlo jít o péči o zdravotně postižené dítě s vysokými nároky na intenzitu a dlouhodobost péče, situaci, v níž ženy samy živilly své rodiny, péči o stárnoucí rodiče v kombinaci s předúchodovým věkem, nízké vzdělání, menšinovou etnicitu nebo vlastní zdravotní postižení. Prekérní práce se postupně stávala pastí, ze které se ženy marně snažily vymáknit, a nedařilo se jim to ani v době, kdy již jejich pečovatelské závazky nebyly tak časově náročné. Občasné práce začaly plně pociťovat jako prekérní. Problém představoval jejich dlouhodobý výpadek z pracovního trhu, věk a reálný (či zaměstnavateli vnímaný) nedostatek pracovních zkušeností, kvalifikace či perspektivity do budoucnosti.

Specifickou skupinu v tomto ohledu představovaly komunikační partnerky z výzkumu *Osoby pečující o zdravotně postiženého člena rodiny*. Tyto ženy byly v době rozhovoru v domácnosti mimo pracovní trh po dobu od 5 do 18 let, jelikož jejich děti nemohly vzhledem ke svému zdravotnímu stavu navštěvovat mateřskou školu ani běžnou školu s družinou. Prekérní práce byla víceméně u všech komunikačních partnerek jedinou možností, kterou zvažovaly a vykonávaly. Nejčastěji měla tato práce podobu brigád. Ty zahrnovaly jak dočasné krátkodobé práce na DPP či DPČ, tak práci načerno bez smlouvy. Z hlediska náplně práce se nejčastěji jednalo o úklidové práce, různé typy „výpomoci“ v obchodu či kantýně, práci v sociálních službách jako pečovatelka, pomocnou práci ve školství, nárazové práce v přímé výrobě, hlídání dětí nebo doučování, případně práce vycházející z různých rukodělných koníčků dotazovaných žen a snaha tyto koníčky „zpeněžit“. Při pohledu na pracovní dráhy dotazovaných žen bylo zřejmé, že v tomto nejistém režimu pracovaly až po narození dětí nebo dítěte – jako bezdětné všechny pracovaly ve standardním režimu, tj. na plný úvazek a s pracovní smlouvou na dobu neurčitou (s výjimkou jedné, která studovala). Po narození dětí se jim nepodařilo do původního zaměstnání vrátit. Nejčastějším důvodem, proč se nevrátily k původnímu zaměstnavateli, bylo zpravidla to, že nemohly nastoupit na konci rodičovské dovolené (tj. ve třech letech dítěte), neboť dítě mělo speciální potřeby a nebylo možné je umístit do mateřské školky. Poté nárok na návrat k původnímu zaměstnavateli ztratily.

Hledání nové práce jim komplikovalo několik hlavních překážek: ztráta kvalifikace způsobená dlouholetou absencí na pracovním trhu, potřeba flexibilního uspořádání pracovní doby a věk. Pouze o ztrátu kvalifikace a pracovních dovedností šlo jen u několika žen, které před narozením dětí pracovaly na specifických pozicích, kde vědění a dovednosti rychle zastarávají nebo kde došlo k takové strukturální změně, že od pracovníků byla náhle vyžadována kvalifikace jiná. Většina dotázaných žen totiž byla schopna a ochotna pracovat na nižších administrativních nebo dělnických postech, které specifickou kvalifikaci ne-

vyžadují. Ve většině případů šlo spíše o ztrátu atraktivitu pro zaměstnavatele, zejména z důvodu věku matek, odpovědnosti za péči o děti a dlouhé absence na pracovním trhu.

„Za tři roky mi bude 42 nebo 41, možná, že tahle alternativa je pro mě čím dál tím víc se zaměřit sama na něco, protože ve 41 si někde hledat nějaký uplatnění jako zaměstnat se někde, to myslím, že bude dost problém, když nebudu chtít dělat nějakou podřadnou práci... Když nebudu chtít jít dělat někam do supermarketu, tak si myslím, že nemám šanci. Všude se dělá nějaký pohovor a řeknu, že jsem naposledy dělala v roce já nevím, tak nevím, jak se budou tvářit. Zase je to můj handicap.“ (Tereza, 38 let, vyučená, rozvedená, dvě děti, 15 a 12 let, 15 let péče, krátkodobé práce)

Brigády jim umožňovaly vydělat nějaké peníze během hodin, které měly pro placenou práci k dispozici. Přesto ale těžce snášely nejistotu takové situace. Ženy, které přívídělek nutně nepotřebovaly, ačkoliv pracovat chtěly, tento režim práce v některých případech zkusily a zjistily, že jim vzhledem ke špatným pracovním podmínkám nic pozitivního nepřináší. V „pasti“ prekérní práce se ocitaly nejčastěji matky, které žily bez partnera. Ty byly závislé pouze na sociálních dávkách a na svém případném příjmu a nezřídká se ocitaly pod hranicí chudoby. Placenou práci tyto ženy vnímaly jako nutnost, zejména proto, že sociální dávky nepokrývaly ani základní živobytí domácnosti. Hledisko seberealizace nebo naplnění prostřednictvím práce pro ně bylo druhotné. Práce, které jim byly nabízené, byly ale jen krátkodobé a nízko ohodnocené. V okamžiku, kdy jim končila platnost pracovní smlouvy, ocitaly se znovu v nezaměstnanosti. Střídalý tak období hledání práce s obdobími prekérní práce:

„Tak i když sháníte všechno, cokoliv, pak jsem šla i na úklid, je to práce jako každá jiná. Když je možnost, tak vezmete všechno. Ale i tak prostě není. Na pracovním úřadě na xxx, to je bída, buď je to na tři směny, to bych i sehnala, ale je to na tři směny. Nemůžu na noc, když babičku sice nemám daleko, ale musela by k nám dojíždět a už jí bude taky 70. Teď se mi snad naskytne buď od charity taková na pár hodin výpomoc. Anebo sdružení, které obstarává klientům asistenty buď k seniorům, nebo k postiženým. ... A je to jenom na sedm nebo osm měsíců, je to o financích.“ (Zdena, 35 let, vyučená, rozvedená, tři děti, 12, sedm a čtyři roky, 12 let péče, nezaměstnaná)

Ženy v tomto výzkumu viděly jako možnou alternativu svého pracovního uplatnění rozjezd vlastní podnikání. Proto se také přihlásily jako účastnice do projektu ESF, který jim měl pomoci s podnikatelským plánem. Paradoxně si ale samy uvědomovaly, že i tento typ práce může být pouze formou „prekérní práce“, bez jistoty příjmu, s nejistou časovou perspektivou, navíc s rizikem ztráty původní

investice či zadlužení. Víceméně všechny by uvítaly stabilitu, kontakt s kolegy a minimalizaci rizik. To jim tento typ práce pravděpodobně nemůže poskytnout, proto byl jimi vnímán pouze jako „volba“ z nouze.

V podobné situaci pasti překerní práce se ocitla také Antonie, která opustila ve věku 50 let relativně dobrou a naplňující práci specializované pracovnice v průmyslu, aby se věnovala péči o svou nemocnou matku. O matku se doma intenzivně starala tři roky. Po matčině smrti se do původní profese vrátit nemohla – pracovala se softwarovým programem, který se během její nepřítomnosti změnil, navíc počet míst s její kvalifikací byl v regionu velmi omezený. Registrovala se tedy jako uchazečka o zaměstnání na úřadu práce a rozhodla se pro rekvalifikaci na práci v sociálních službách. Po rekvalifikaci se jí již rok nedařilo sehnat odpovídající práci v sociálních službách, pracovala jen formou brigád na neodpovídajících pozicích.

„No snažila jsem se jako, já jsem chtěla jít dělat, chtěla jsem prostě někde pomoci, samozřejmě, že člověk jako i finančně jako jo, ale i něco z toho ze sebe dát no a je to, je to prostě těžký, já obvolala všechny domovy důchodců tady široko daleko, já jsem říkala: „Já budu dojíždět, vždyť je to jedno.“, ale všude je prostě stop stav.“ ... Pak už jsem měla pocit úplně beznaděje, haďr, když jsem vlastně ještě k tomu všemu vlastně potom chodila na pracák a najednou jsem zjistila, že nemůžu nic. Jo, že v tomhle tom, v tom oboru, ve kterým bych chtěla dělat, se vlastně nechytám. Když jsem jim říkala: „Dejte stranou všechno, i to jaký mám vzdělání, co mi nabídnete za práci, já chci jít dělat.“, tak mi tři, který mi našly, tak to bylo úplně šílený, to bylo vždycky mladý kolektiv, pizzerie hledá sílu do mladého kolektivu, potom jakýsi někde za kasou, pak dojička koz.“ (Antonie, 55 let, SŠ, vdaná, zaměstnaná na DPČ)

V době rozhovoru pracovala již více než rok formou více či méně na sebe navazujících brigád v místní nemocnici jako pomocná síla. Snažila se tuto situaci sama pro sebe interpretovat pozitivně, ale zároveň v ní nebyla spokojená:

„Je dost možný, že po tom měsíci třeba zase si mě dají někde dál, takže já jsem vlastně, je mi to v mém věku nepřijemný, když vlastně nastupuju na nový pracoviště, neustále zase novy věci se učit, setkávat se s novými lidma, kdy se snažím opravdu co nejrychleji během toho týdne a něco se zapracovat, abych nepřekážela jo, protože vlastně i to vlastně v mém věku mě burcuje k tomu, že se neustále učím, a zase poznávat jiný lidi. Je to na jedny straně pro mě trauma a na druhý straně mě to zase k něčemu burcuje...“ (Antonie, 55 let, SŠ, vdaná, zaměstnaná na DPČ)

Antonie si navíc uvědomovala špatné důsledky této situace pro svůj budoucí důchod; do odchodu do řádného starobního důchodu jí zbývalo v době rozhovoru ještě téměř celých devět let. Zároveň už ale byla ve svém věku

a v daném regionu i přes svou rekvalifikaci jen obtížně zaměstnatelná, což jí dávala najevo i pracovnice Úřadu práce:

„Bylo to takový, oni to nemysleli ani tak zle, ale vlastně mi řekli: „To víte, vy jste na práci už stará.“ A já říkám: „Tak mě dejte do důchodu.“, „To jste zase mladá.“ (Antonie, 55 let, SŠ, vdaná, zaměstnaná na DPČ)

Ženy v této poslední skupině pracovaly v nejistých formách zaměstnání, protože jim podmínky nic jiného neumožňovaly, a velmi intenzivně pociťovaly prekaritu řetězení nejistých prací. Placená práce pro ně byla nezbytná, pracovní příjem byl nutný pro zajištění minimální životní úrovně jejich domácnosti. Nejistá práce byla v jejich příbězích prací překerní: střídání krátkodobých, nízko ohodnocených „brigád“ a období nezaměstnanosti nedávalo naději na zlepšení, příjem nebyl dostačující ani na zajištění základních potřeb (např. bydlení, pokud žena bydlí sama s dětmi v nájemném bytě) a představoval ohrožení i do budoucna vzhledem k absenci finančních rezerv a nedostatečného budování nároků v systému důchodového pojištění. Ženy z našich šetření se v této situaci ocitaly zejména v důsledku dlouhé absence na pracovním trhu způsobené náročnou a dlouhodobou péčí o dítě nebo jiného příbuzného, v kombinaci s dalšími znevýhodňujícími charakteristikami. Navíc se všemi z nich byl rozhovor prováděn v letech 2009–2013, v situaci vysoké nezaměstnanosti a pokračující ekonomické krize. Tato okolnost se také pravděpodobně projevila v nedostatku jiných alternativ, dlouhodobosti jejich nepříznivé pracovní situace a pesimistických vyhlídkách do budoucna.

Diskuse a závěr

I když překerní práce není pouze soudobým fenoménem, v posledních letech jsme svědky jejího rychlého nárůstu v souvislosti s globální ekonomickou krizí. Podstatný je tento růst zejména ve skupinách populace již dříve na trhu práce marginalizovaných. Výsledky kvantitativního šetření české populace potvrdily, že mezi tyto zranitelné skupiny na trhu práce, u nichž došlo v období ekonomické krize k významnému zvýšení rizika překerní práce, patří i ženy s odpovědností za péči. Sekundární analýza rozhovorů z let 2006–2013 se ženami se závazky péče umožnila zkoumat, jakých podob překerní práce v České republice mezi pečujícími ženami nabývá a jak ji tyto ženy hodnotí a proč, a následně přispět k porozumění procesu rozšiřování tohoto typu práce a jeho možným důsledkům pro další životy pečujících žen.

Ve shodě se zahraniční literaturou i naše analýza ukázala, že se pro zachycení a porozumění fenoménu překerní práce nelze držet pouze „objektivních“ charakteristik práce (jako je nízká jistota či právní ochrana práce, nízké příjmy, malé nebo žádné nároky na sociální zabezpečení), neboť ty mohou charakterizovat i takové typy práce, které sice jsou nejisté, ale nemusí být překerní (např. brigád-

ní práce během rodičovské dovolené, která ženě umožňuje zůstat v kontaktu se svou profesí a poté nastoupit do standardního zaměstnaneckého režimu). Hledání opory v čistě „subjektivních“ charakteristikách je však ještě problematictější, jelikož ne/dobrovolnost akceptace nejistých forem práce a jejich řetězení se v souladu s teorií způsobilosti odehrává v sociokulturním kontextu, který netvoří jen vnější prostředí preferencí i realizovaných voleb aktérů, ale je jejich součástí. Z hlediska teorie způsobilosti nelze v daném ohledu „objektivní“ a „subjektivní“ či „vnější“ a „vnitřní“ od sebe oddělit, neboť je vnější a objektivní nezbytnou součástí vnitřního a subjektivního.

Pečující ženy se v našich výzkumech pohybovaly na kontinuu od chápání nejisté brigádní práce jako optimální strategie na přechodnou dobu, preferované vzhledem k jejich vyčerpání odpovědností za péči, přes její vnímání jako dočasného východiska z nouze, kdy se jim jiné možnosti nenabízejí nebo je vzhledem ke svým konkrétním podmínkám (např. nedostupnost institucí péče) nemohou hledat či přijmout, až po pocitu uvíznutí v pasti prekérní práce, kdy ženy aktivně usilují o plnohodnotný pracovní vztah, ale přesto se jim nedaří vyjít z kruhu špatně ohodnocených krátkodobých prací střídajících se s obdobími nezaměstnanosti. Na základě dynamiky nejisté práce zachycené v individuálních příbězích, ale i na základě průřezové analýzy (tj. napříč rozhovory) výskytu a pojetí nejisté práce s ohledem na kategorie historického a biografického času, je možné výše uvedené kontinuum extrapolovat do jakéhosi obecného „kolektivního příběhu“ žen s odpovědností za péči: nejprve „volba“ občasných krátkodobých prací s nízkou mzdou a sociálním zajištěním jako dočasné strategie uplatnění či postupného návratu na trh práce; poté nutnost v takovém režimu práce pokračovat (např. proto, že dítě není přijato do mateřské školy); a nakonec nemožnost najít plnohodnotné zaměstnání i v době, kdy již odpovědnost za péči ženu (tolik) neomezuje.

Nejistota, která je integrální součástí občasných brigád, které však mohou být ženami v určité fázi životní dráhy voleny z důvodu (společenskými strukturami, institucemi i ideologií intenzivního mateřství informované) odpovědnosti za péči, se může proměnit v dlouhodobé znevýhodnění a marginalizaci. Podle teorie kognitivního zkraslení aktéři podceňují a vytěsňují rizika, která podstupují dobrovolně, a mají pocit jejich částečné kontroly. Tak tomu může být např. u nejčastěji v ČR volené tříleté absence v zaměstnání po narození dítěte, zpravidla bez návratu do zaměstnání, následované navazující další tříletou absencí z důvodu péče o druhé dítě v rodině (Hašková 2011), nebo např. u brigádnické práce matek v případě, že na ní nejsou existenčně závislé a definují ji jako dočasnou strategii „splaťování“ nebo alespoň jako dočasné řešení jejich momentální situace např. do doby, kdy dítě nastoupí do mateřské školy v celodenním režimu. Dlouhodobost řetězení nejistých prací a nemožnost nalezení plnohodnotné práce však posiluje pocit nedobrovolnosti podstupovaného rizi-

ka nejisté práce, a tak i pocit ohrožení a ztráty kontroly nad vlastní situací. Tedy ani „objektivní“ charakteristiky práce, ani její „subjektivní“ hodnocení ve své výlučnosti, ale naopak jejich vzájemná a časově dynamická provázanost umožňuje pochopení dynamiky prekérní práce a jejich dopadů na ženy s odpovědností za péči.

Kromě negativních ekonomických aspektů prekérní práce analýza kvalitativních dat ukázala i na důležité sociální důsledky takového režimu práce. Ty jsou zřetelné u každého z odhalených typů prekérní práce u žen se závazkem péče. U těch, které práci v tomto režimu definují v termínech dočasné strategie „splaťování“, mohou nabývat např. pocitů dočasného omezení seberealizace v jedné z oblastí jejich života. V případě žen v pasti prekérních prací dochází k zásadnímu vystupňování negativních sociálních aspektů prekérní práce např. v podobě dlouhodobě nenaplněné touhy po vyšší míře jistoty a ocenění, po vyšší stálosti sociálních kontaktů, v podobě nemožnosti dlouhodobého plánování, pesimistických vyhlídek do budoucna a ztráty důvěry v možnost tyto negativní aspekty změnit.

Z hlediska jednotlivých identifikovaných typů nebo spíše kvalitativně odlišných pozic na kontinuu prekarity práce svou roli hraje socioekonomické postavení (žen). Není však samo o sobě zcela určující. Prekaritu řetězení neplnohodnotných prací pociťovaly nejvíce ty ženy, pro které byl jejich vlastní pracovní příjem nezbytný pro zajištění minimální životní úrovně jejich domácnosti a zároveň u nich docházelo ke kombinaci několika znevýhodňujících faktorů na trhu práce (např. vyšší věk, nízké vzdělání a kvalifikace, dlouhodobá péče o závislou osobu). Důležitou roli hrála ale i doba, po kterou pro ně nebylo možné nalézt plnohodnotné zaměstnání, a vývoj na trhu práce. V situaci ekonomické krize totiž i středoškolské vzdělání přestalo ženám poskytovat ochranu před nezaměstnaností a podíl pracujících matek malých dětí, vykonávajících (potenciálně) neplnohodnotné práce, narostl v době ekonomické krize bez ohledu na jejich vzdělání. Analýza příběhů ekonomicky zajištěných žen s vyšším vzděláním, které vykonávaly nebo zvažovaly brigádnickou práci jako strategii „splaťování“ či návratu na trh práce, navíc identifikovala aspekty prekarity a rizika dlouhodobé prekarizace i v jejich případech.

Prekérní práce se v ČR stává stále častějším typem práce žen s odpovědností za péči a má negativní dopad na jejich ekonomické postavení, jejich postavení v rodině a v partnerství. Tento typ práce zužuje pole jejich budoucích voleb a omezuje jejich možnosti plánování a vyjednávání genderového uspořádání a dělby práce v rodině. V případě, že ženin příjem není pro rozpočet domácnosti nezbytný a žena předpokládá zlepšení své pracovní situace v budoucnosti, až péče nebude tolik časově náročná, není řetězení krátkodobých prací vnímáno matkami příliš negativně a je často tematizováno jako volba řízená rodinnými preferencemi ženy; jako jejich dočasná strategie uplatnění na trhu práce

v období pocítovaného závazku intenzivní péče. V delším časovém horizontu však řetězení těchto typů prací ženy na trhu práce marginalizuje, má negativní dopad na jejich současné i budoucí příjmy, snižuje pocit jistoty, kontroly nad jejich životem a jeho směřováním, limituje jejich možnosti i mimo oblast práce. Rozšíření tohoto typu práce mezi ženami se závazkem péče má tudíž potenciálně negativní vliv na genderovou rovnost v ČR.

Literatura

- Acker, J. 2010. *Doing Comparable Worth: Gender, Class, and Pay Equity*. Philadelphia: Temple University Press.
- Barker, K., Christensen, K. 1998. *Contingent Work: American Employment Relations in Transition*. Ithaca: Cornell University Press.
- Becker, G. S. 1985. „Human Capital, Effort, and the Sexual Division of Labor.“ *Journal of Labor Economics*, Vol. 3, No. 1: 33–58.
- Bosch, G. 2004. „Towards a New Standard Employment Relationship in Western Europe.“ *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 42, No.4: 617–636, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8543.2004.00333.x>.
- Casey, C. 2004. „Just a Temp?: Women, Temporary Employment and Lifestyle.“ *Work, Employment & Society*, Vol. 18, No. 3: 459–480, <http://dx.doi.org/10.1177/0950017004045546>.
- Cranford, C. J., Vosko, L. F., Zukewich, N. 2003. „The Gender of Precarious Employment in Canada.“ *Relations Industrielles / Industrial Relations*, Vol. 58, No. 3: 454–482.
- Crompton, R., Lyonette, C. 2005. „The new gender essentialism – domestic and family ‘choices’ and their relation to attitudes.“ *The British Journal of Sociology*, Vol. 56, No. 4: 601–620.
- Dudová, R. 2009. „Práce jako řešení? Strategie obživy osamělých matek v ČR.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 4: 753–784.
- Dudová, R. 2013. „Genderové souvislosti reforem důchodového systému v ČR.“ *Gender, rovné příležitosti a výzkum*, roč. 14, č. 2: 56–66.
- Fudge, J., Owens, R. 2006. *Precarious Work, Women and the New Economy: The Challenge to Legal Norms*. Oxford: Hart Publishing.
- Guest, D. E. 2004. „The Psychology of the Employment Relationship: An Analysis Based on the Psychological Contract.“ *Applied Psychology*, Vol. 53, No. 4: 541–555, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1464-0597.2004.00187.x>.
- Hakim, C. 2000. *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century – Preference Theory*. New York: Oxford University Press.
- Hašková, H. 2011. „Proměny časování a způsobu návratu matek do zaměstnání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 40–52.
- Hašková, H., Dudová, R. 2014. „Metody zkoumání životních drah.“ In H. Hašková et al. *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, Sociologický ústav, v. v. i.
- Hašková, H., Saxonberg, S. (eds.). 2012. *Péče o předškolní děti: boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství, Sociologický ústav.
- Hays, S. 1996. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. Yale: Yale University Press.
- Heery, E., Salmon, J. 2000. *The Insecure Workforce*. New York: Routledge.
- Hobson, B., Fahlén, S., Takács, J. 2011. „Agency and capabilities to achieve a work-life balance: a comparison of Sweden and Hungary.“ *Social Politics*, Vol. 18, No. 2: 168–198.
- Hobson, B., Fahlén, S. 2009. „Applying Sen’s Capabilities Framework to Work Family Balance within a European Context: Theoretical and Empirical Challenges.“ [online]. *Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe*, WP 03/09 [cit. 10. 11. 2014]. Dostupné z: http://www.aog.ed.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0012/31017/REC-WP_0309_Hobson_Fahlen.pdf.
- Hora, O. 2009. „Český trh práce z hlediska vybraných forem flexibility a kvality pracovního života.“ *Fórum sociální politiky*, roč. 3, č. 2: 5–13.
- Kalleberg, A. L. 2009. „Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition.“ *American Sociological Review*, Vol. 74, No. 1: 1–22.
- Kalmijn, M. 2011. „The Influence of Men’s Income and Employment on Marriage and Cohabitation: Testing Oppenheimer’s Theory in Europe.“ *European Journal of Population = Revue Européenne de Démographie*, Vol. 27, No. 3: 269–293.
- Keller, J. 2011. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 2012. *Sociologie středních vrstev*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Knotková-Čapková, B. 2007. „Marginalizace, reprezentace a identita podrobených v kontextu současné indické společnosti.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 1: 16–24.
- Kolářová, K. (ed.). 2012. *Jinakost – postižení – kritika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Křížková, A., Formánková, L. 2012. „I would take any job, but...: Biographies of low-educated women at the intersection of class and gender.“ *Sociológia*, roč. 44, č. 6: 651–677.
- Křížková, A., Formánková, L. 2014. „Pracovní dráhy žen a mužů v době ekonomické krize.“ Pp. 237–265 in H. Hašková et al. *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, Sociologický ústav, v. v. i.
- Křížková, A., Maříková, H., Hašková, H., Formánková, L. 2011. *Pracovní dráhy žen v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Maříková, H. 2005. „Možnosti uplatnění žen (a mužů) na trhu práce v souvislosti s bez/dětností.“ Pp. 48–56 in A. Křížková (ed.). *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR*. Praha: SOÚ AV ČR.

- Mincer, J., Polachek, S. 1974. „Family investments in human capital: Earnings of women.“ *The Journal of Political Economy*, Vol. 82, No. 2: 76–108.
- Modena, F., Sabatini, F. 2011. „I would if I could: precarious employment and childbearing intentions in Italy.“ *Review of Economics of the Household*, Vol. 10, No. 1: 77–97, <http://dx.doi.org/10.1007/s11150-010-9117-y>.
- Nienhueser, W. 2005. „Flexible Work = Atypical Work = Precarious Work?“ *Management Review*, Vol. 16, No. 3: 299–303.
- Nollen, S. 1996. „Negative aspects of temporary employment.“ *Journal of Labor Research*, Vol. 17, No. 4: 567–582, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02685800>.
- Nussbaum, M. 2003. „Capabilities As Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice.“ *Feminist Economics*, Vol. 9, No. 2–3: 33–59, <http://dx.doi.org/10.1080/1354570022000077926>.
- O'Reilly, J., Spee, C. 1998. The Future Regulation of Work and Welfare: Time for a Revised Social and Gender Contract? *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 4, No. 3: 259–281, <http://dx.doi.org/10.1177/095968019843001>.
- Palovičová, Z. 2013. „Pojem sociálního fungování a problém zodpovědnosti.“ Pp. 61–88 in V. Hála a kol. *Morální odpovědnost a její aspekty*. Praha: Filosofia.
- Presser, H. B., Gornick, J. C., Parashar, S. 2008. „Gender and Nonstandard Work Hours in 12 European Countries.“ *Monthly Labor Review*, Vol. 131, No. 2: 83–103.
- Reich, M., Gordon, D. M., Edwards, R. C. 1973. „Dual Labor Markets: A Theory of Labor Market Segmentation.“ *American Economic Review*, Vol. 63, No. 2: 359–365.
- Reskin, B. 1993. „Sex Segregation in the Workplace.“ *Annual Review of Sociology*, Vol. 19: 241–270.
- Rodgers, G. 1989. *Precarious jobs in labour market regulation: the growth of atypical employment in Western Europe*. Brussels: International Institute for Labour Studies, Free University of Brussels.
- Ross, A. 2008. „The New Geography of Work: Power to the Precarious?“ *Theory, Culture & Society*, Vol. 25, No. 7–8: 31–49, <http://dx.doi.org/10.1177/0263276408097795>.
- Sen, A. 1992. *Inequality Reexamined*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sen, A. 1995. „Gender Inequality and Theories of Justice.“ Pp. 259–273 in M. Nussbaum, J. Glover (eds.). *Women, Culture and Development*. Oxford: Clarendon Press.
- Sen, A. 1999. *Commodities and Capabilities*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sen, A. 2006. „What Do We Want from a Theory of Justice?“ *The Journal of Philosophy*, Vol. 103, No. 5: 215–238.
- Vohlídalová, M., Formánková, L. 2012. „Částečné úvazky v České republice: šance nebo riziko?“ *Fórum sociální politiky*, č. 5: 17–21.
- Vosko, L. F. 2006. „Precarious employment: towards an improved understanding of labour market insecurity.“ Pp. 3–42 in L. F. Vosko (ed.). *Precarious Employment: understanding labour market insecurity in Canada*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Vosko, L. F., MacDonald, M., Campbell, I. 2009. „Introduction: Gender and the concept of precarious employment.“ Pp. 1–25 in L. F. Vosko, M. MacDonald, I. Campbell (eds.). *Gender and the contours of precarious employment*. New York: Routledge.
- Young, M. C. 2010. „Gender Differences in Precarious Work Settings.“ *Relations Industrielles*, Vol. 65, No. 1: 74, <http://dx.doi.org/10.7202/039528ar>.

Poznámky

1 Článek vznikl za podpory projektu GA ČR, reg. č. P404-12-P053, a projektu GA ČR, reg. č. P404/10/0021.

2 Do češtiny se termín „capabilities“ někdy překládá jako „schopnosti“, např. ve spojení „funkční schopnosti“ (*functional capabilities*) nebo „základní schopnosti“ (*basic capabilities*) – viz např. Knotkovou-Čapkovou (2007). V tomto článku budeme používat český termín „způsobilost“, abychom se vyhnuly psychologickým konotacím českého termínu „schopnost“. Obdobně jako my překládá v návaznosti na Senovu teorii termín „capabilities“ jako „způsobilosti“ Palovičová a Smreková – viz např. Palovičová (2013). Nutno ovšem doplnit, že termín „ne/způsobilost“ využívá také Kolářová, v daném případě se však jedná o překlad termínu „dis/ability“ – viz např. Kolářová (2012).

3 Na české akademické půdě tento pojem zviditelnil Jan Keller.

4 Viz např.: <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/zaznam-z-verejne-debaty-na-tema-ne-bezpecna-prace-od-prekerni-prace-po-nucenou-kriminalitu>; <http://scps.diakonie.cz/res/data/000185.pdf?seek=1385971502>; <http://www.prvnizpravy.cz/zpravy/zpravy/hrozba-pro-pracujici-prekerni-forma-prace/>.

5 Jedná se o reprezentativní šetření české populace ve věku 25–60 let (N = 4010; kvótní výběr; opora výběru: poslední předcházející *Sčítání lidu, domů a bytů*), které bylo provedeno na konci roku 2010 Centrem pro výzkum veřejného mínění. Podrobné údaje o šetření jsou dostupné na: <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/index/en/nesstar/-SDA.c.nesstar/-esky.d.1/Popula-n-v-zkumy.d.24/-ivotn-a-pracovn-dr-hy-/fStudy/DRAHY2010>.

© Radka Dudová, Hana Hašková, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014

Radka Dudová, Ph.D., je výzkumnou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Ve své práci se zaměřuje na analýzu politik a institucí v oblasti péče o děti a o seniory a provádí kvalitativní výzkum současných proměn partnerského a rodinného života. V letech 2008–2010 pracovala jako postdoktorandka na Fakultě sociálních věd na Univerzitě v Leidenu v Nizozemí, kde se zabývala tématem občanství a ženských reprodukčních práv. Je mimo jiné autor-

kou knihy *Otcovství po rozchodu rodičovského páru* (SOÚ AV ČR, v. v. i., 2008) a *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla* (SOÚ AV ČR, v. v. i., 2012). Korespondenci zasílejte na adresu: radka.dudova@soc.cas.cz.

Hana Hašková, Ph.D., je vědecká pracovnice v oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a přednáší na Univerzitě Karlově. Zkoumá proměny a genderové

aspekty životních drah, reprodukčního chování a partnerského a rodinného života, vztahy mezi prací a soukromým životem, a v mezinárodní perspektivě analyzuje vývoj politik, diskursů a praxe péče. Je autorkou a spoluautorkou řady článků a knih, např. *Fenomén bezdětnosti* (SLON, 2009), *Pracovní dráhy žen v České republice* (SLON, 2011) a *The Development of Czech Childcare Policies* (SLON, 2012). Korespondenci zasílejte na adresu: hana.haskova@soc.cas.cz.

Havelková, Barbara, Bellak-Hančilová, Blanka (eds.). 2014.
***Co s prostitutí? Veřejné politiky a práva osob v prostituci*. Praha: SLON.**

Kniha představuje českému publiku zahraniční, zejména feministické, teoretické debaty o veřejných politikách prostituce a současné trendy v právních úpravách této problematice. Předkládá rovněž kritickou analýzu české situace – jak stávajících a navrhovaných právních úprav, tak vnímání prostituce ve veřejném prostoru, zejména mezi odborníky a odbornicemi, ve veřejné správě a v médiích. Publikace obsahuje řadu doporučení pro veřejné politiky týkající se prostituce a její právní úpravy, nenabízí ale žádná jednoduchá a rychlá řešení. Autorky a autoři zejména identifikují, čeho je třeba se při formulování veřejné politiky a právní úpravy prostituce a jejího uplatňování v praxi vyvarovat, zejména s ohledem na lidská práva a požadavek genderové rovnosti. Kniha detailně rozebírá a kriticky hodnotí návrhy zákona na regulaci prostituce, které v posledních letech zpracovává a Poslanecké sněmovně předkládá hlavní město Praha. Proč nejsme ochotni přiznávat lidská práva i osobám v prostituci? Co nám brání dívat se na osoby, které poskytují sex za úplatu, jako na právoplatné členy a členky naší společnosti? Proč významná část politických diskusí o prostituci stigmatizuje osoby, které ji poskytují, a snaží se je zneviditelnit nebo trestat?

THE SECOND WAVE OF ANTI-FEMINISM? POST-CRISIS MATERNALIST POLICIES AND THE ATTACK ON THE CONCEPT OF GENDER IN POLAND / DOROTA SZELEWA

Abstract: This article argues that, despite Poland's better situation during the economic crisis, the long-lasting rationalisation of permanent austerity overshadows and hinders any alternative solutions in the field of social policies. In this sense, the crisis that hurt the economies of many other countries represented a reference frame for adhering to the path of austerity policies in Poland. The neoliberal track in social and economic policies was accompanied by the strengthening of their conservative pillar: any slight improvements in family policies took a maternalist direction, with a well-paid maternity leave prolonged to one year without the same individual rights being granted to fathers. Finally, the crisis served as a background for the Catholic Church's attack on the category of "gender", an example of moral panic. The policy changes as well as the stronger anti-feminism in public discourse were in line with the institutional and ideological legacies of the period of transition, while the crisis served as a direct and indirect reference point for the actors behind these developments.

Key words: gender, crisis, austerity, Poland, childcare, Catholic Church, moral panic

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.129>

Poland has long been regarded as a laggard in the provision of social policies, including financial childcare support policies for families (Szelewa, Polakowski 2008; Saxonberg 2013; Glass, Fodor 2007). The neglect of important programmes in support of women's financial autonomy exacerbated the increase in gender inequalities in society and within the family (Mahon, Williams 2007; Pascall, Lewis 2004; Haney 2003; Fultz, Ruck, Steinhilber 2003; Balcerzak-Paradowska et al. 2003). At the same time, Western European countries exhibit a tendency to depart from the male breadwinner model (Ray, Gornick, Schmitt 2010; Gornick, Meyers 2008, 2003; Orloff 2009), although for sure there are still varieties of childcare policies that structure work-life balance opportunities differently for men and women.¹

In Europe, the sources of the development of work-life balance policies have a political (mobilisation of left-wing political parties) or an ideological (gender-equality-friendly attitudes of the population) character. Moreover, important path dependencies might be observed (Morgan 2008). Recently, the evolution of work-life balance policies has been threatened by the world economic crisis that hit almost all of the European countries quite severely, leaving some of them in a state of serious fiscal crisis, and leading to cuts in social spending (Karamessini, Rubery 2014). Especially in the long run, cuts in programmes supporting childcare might have gendered effects such as weaker support for childcare services. This tends to suppress employment rates for women and, in turn, decrease female financial autonomy and increase the gender pay gap and inequalities in employment (OECD 2011; Hobson 2014; Villa, Smith 2014).

The Polish case is special in this regard for at least two reasons. Firstly, Poland went through the crisis relatively smoothly, and thus, the budgetary constraints and the pres-

sure towards austerity policies were smaller in comparison to other EU countries. Secondly, Poland is faced with rapidly decreasing fertility rates and the outflow of working-age population via emigration. This is a typical set of new social risks that were the basis for reforming the welfare state in other countries with conservative gender regimes such as Spain or Germany (Fleckenstein, Seeleib-Kaiser 2011; Leitner 2010; Escobedo, Meil, Lapuerta 2014; Baizan 2009). Thus, as a response to the shrinking working-age population, Germany invested significantly in the development of childcare services and introduced special incentives for shared parental leave. The justification for these changes was that both the availability of childcare services and a more equal share of parenting responsibilities contribute to an increase in fertility (Leitner 2010; Fleckenstein, Seeleib-Kaiser 2011). With few signs of a major economic crisis in the Polish case, there is a capacity to invest in social policies in line with the politics of departure from the male breadwinner model. However, the capacity is a necessary, but not sufficient condition for introducing work-life balance policies following the example of Germany and others. The additional conditions needed include the political will to conduct these reforms in the first place, as well as an ideological shift in the dominating discourse on gender roles. The goal of this article is to investigate whether there has been a political determination to transform work-life balance policies and whether ideological shifts with regard to gender roles have taken place. This is done in the context of the global economic crisis (in general) and the better economic performance of Poland (in particular).

The argument of this article is that, despite Poland's better financial situation during the economic crisis, any alternative solutions in the field of social policies have been overshadowed and hindered by a long-lasting set of justifications for

permanent austerity. In this sense, the crisis that hurt the economies of many other countries represented a reference frame for an even more intensive adherence to austerity policies in Poland. The neoliberal track in social and economic policies has been accompanied by the strengthening of their conservative pillar. Any improvements in family policies such as extending the maternity leave or limited investment in childcare services have taken a maternalist direction, because a well-paid maternity leave has been prolonged to one year without granting the same individual rights to fathers. As I will argue, though, an analysis of the possible gendered effects of the crisis should reach beyond the effects on employment or immediate policy responses. Therefore, I will also analyse a shift in public debate on gender equality, and especially the recent backlash encouraged by the Catholic Church. In my analysis of these policy and discourse shifts I will use the framework of incremental institutional transformation (Streeck, Thelen 2005; Thelen, Mahoney 2010), arguing that the development of Polish childcare policies is path-dependent, with important legacies from the period of state socialism (inheriting the childcare policy regime of “implicit familialism”) and the period of transition (austerity measures and the return of conservatism). In accordance with Jill Rubery (2014), I will complete the neo-institutionalist framework with the gender perspective to examine any assumptions on gender roles the reformers of the institutional framework of childcare policies continue (or cease) to exhibit. Both the institutional and discursive path dependencies turn out to be the main factors behind the maternalist face of the recent reforms of Polish childcare policies. While my goal is to describe and understand and analytically grasp the institutional and ideological evolution of policies and the discourse on gender, it is beyond the topic of this article to propose an alternative explanatory framework with casual relationships between the variables.

As a whole, although the crisis did not hit Poland directly, both the austerity policies and the increased conservatism in the public debate seem to be the signs of the direct and indirect gendered effects of the economic crisis. The next section briefly describes the concepts that this article follows while presenting the empirical material, i.e. austerity, conservative attitudes and discourse. The empirical analysis is organised in three sections 1) characterising the institutional and ideological legacies of the periods of state socialism and transition; 2) reviewing the reforms of childcare policies, where I am mostly interested in childcare services for children under the age of three and changes in the system of parental leaves; and 3) describing the anti-gender (equality) campaign encouraged and partly organised by the Catholic Church in Poland.

Recession, austerity and conservatism: a framework for analysing gender and the crisis

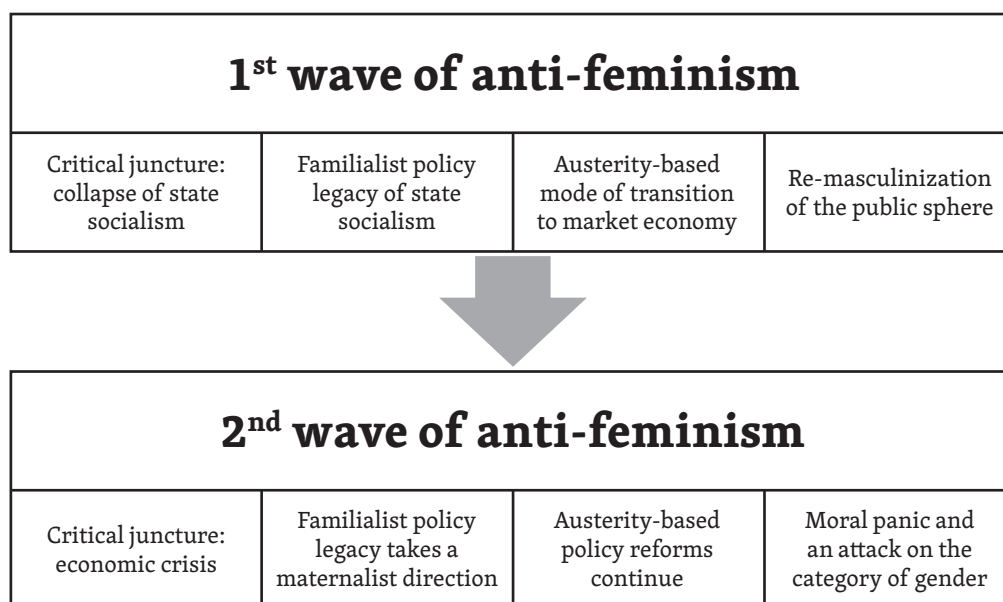
There are several examples of early- and late-crisis research that have emphasised its possible impact on an increase in

gender inequalities. Thus, for example, Sylvia Walby (2009) pointed at a variety of national responses to the crisis. The author advocated for a gender audit of these policy responses with regard to their possible impact on men and women of different social classes, races and ethnicities. More recently, a group of scholars analysed the effect of the economic downturn and the short- and long-term effects of the crisis on gender relations (Karamessini, Rubery 2014). The authors identified some common tendencies, including developments in female and male employment, as well as divergent trends among European countries.²

Using the framework of incremental institutional evolution (Streeck, Thelen 2005), Jill Rubery (2014) stresses the importance of even small reforms and cuts in social benefits and services. These may eventually lead to transformative institutional changes, disfavoured dual-earner policy models and representing an overall backlash of policies aimed at the enhancement of female autonomy. As argued by the author, the “institutionalist” approach “links the analysis to both cyclical and longer-term changes in national employment and social models and to the social construction of gender relations within a specific institutional and political context” (Rubery 2014: 17). In other words, even if the macro-economic indicators, when comparing the financial situation of men and women show little difference, we might be more interested in the government’s strategies towards social spending and support for vulnerable groups and, in particular, in how these policy responses might affect female economic autonomy.

Applying Rubery’s approach to analysing Polish policies towards childcare and gender equality during the economic crisis, I present a case of path-dependent institutional change. I base my argument on the literature within the institutionalist approach, and in particular, on path dependency and incremental institutional evolution (Streeck, Thelen 2005; Mahoney, Thelen 2010). According to this approach, institutions evolve gradually, adhering to the path of development marked by a critical historical event. Figure 1 summarizes the elements of the analytical framework.

The literature on path dependence and historical processes unfolding over time is relevant for studying the post-state-socialist welfare states. Neither could short-term factors account for the shape of these developments, nor could the outcome be directly linked to structural conditions. Applying the classical political science explanations to policy outcomes in Eastern Europe had been problematic long before the crisis. As noted by Saxonberg and Szelewa (2007), in the case of post-state-socialist countries it is hard to link the shape of childcare policies to the political affiliation of the governments. This is due to the fact that neither left-wing nor right-wing parties were in support of gender equality, both in the Czech Republic and in Poland, after 1989. Moreover, the feminist movements were hardly ever strong in terms of their organisational power, and when women’s NGOs were visible, as in the case of Poland after 1989, they were mostly interest-

Figure 1: The first and second waves of anti-feminism: elements and path dependencies constituting the framework for analysis.

ed in reproductive rights. Glass and Fodor (2007) as well as Szikra and Szelewa (2010) have a similar argument about Poland, emphasising the importance of state-socialist legacies and the continuities of institutional solutions with regard to childcare policies. The mix of childcare policies in Poland has been referred to as “implicit familialism” (Szelewa, Polakowski 2008) or “private maternalism” (Glass, Fodor 2007). However, in fact, the roots of implicit familialism in Poland come from the period of state socialism, when the most important features of the Polish (minimalist) welfare state were established. In other words, the transition to market economy did not mean *transformative* institutional change in the case of Polish childcare policies (Szikra, Szelewa 2010).

However, although the state of family policies represented an initial condition for reformers after the collapse of state socialism, the transition period might represent a critical juncture for the emergence of important institutional and political constellations. In this sense, it is useful to distinguish the familialist *policy legacies* of the period of state socialism from the *transition legacy* that could stem from the direction and the mode of the reforms. Important studies suggest that initial experiences with the market economy and social policies could have critically affected the shape of social policies during transformation to market economy (Nelson 1997; Bruszt and Stark 2001). In other words, continuities could be explained by the fact that a certain country was set on a path of development during the transition on which it tended and tends to remain afterwards. In Poland, the process of transition from the command economy to market capitalism was often characterised as an austerity-based “big bang” or “shock therapy” (Balcerowicz 1995; Bohle, Greskovits et al. 2012).

The policy legacies of the period of state socialism and the austerity-based mode of social policy reform inherited

from the transition period together provide my framework for understanding the recent developments in gender policies in Poland. The Polish version of “implicit familialism” was reformed during the phase of transition. Even though these policies were not generous in the first place, the state’s withdrawal from financing them led to the shutdown of one-third of all crèches available in the first half of the 1990s (Balcerzak-Paradowska 2004). Thus, one cannot refer solely to the state-socialist policy legacies to understand the evolution of family policies in Poland after 1989. Firstly, from a theoretical point of view, the literature on path dependency and institutional evolution has made it clear that legacies by themselves do not reproduce institutions (Streeck, Thelen 2005). Thus, path dependency needs complementary elements such as ideas (Blyth 2002) or, more fundamentally, the actors involved (Thelen, Mahoney 2010). Secondly, empirical observations inform us that the transition from state socialism to capitalist democracy is associated with at least the following two elements: 1) shift in the main political actors and decision-makers as a result of the establishment of representative democracy and 2) change of the main ideological framing of policy reforms. Following Szacki (1995), a neoliberal ideology of policy making is understood here as the promotion of liberal values and goals by presenting policy solutions as something natural for the development of a country.

Vivien Schmidt and Mark Thatcher (2014) argue the following. Once established in mainstream political discourse, neoliberal ideas about the need for austerity measures are very much resilient, especially during the crisis. In this sense, Poland’s smooth way through the economic crisis represented an opportunity for investing in the heavily neglected social services on the one hand, but pointing at the crisis in other countries reinforced the “old” argument

about the need for even stricter austerity in order not to “share the fate of Greece”, on the other hand.³

However, the economic context of austerity and the strength of neoliberal ideas in sustaining the policy regime in Poland are not a sufficient explanation for the absence of more progressive policy instruments. More importantly, the effects of the crisis go beyond cuts in spending and the immediate climate of austerity. In particular, the situation of the crisis might facilitate certain social anxieties and fears. Economic hardships might be a trigger for populist political mobilisations that aim at channelling current frustrations against scapegoats. Adherence to stable social values might also cement existing gender relations and relationships of power and hierarchy (Mackay, Kenny, Chappell 2010). While the crisis provides a good justification for austerity policies, it also often serves as a background for re-enforcing popular moral values and reassuring the existing social order. This includes gender norms. In these circumstances, moral panics often appear in opposition to an imagined and portrayed enemy (Krinsky 2013). Examples provided by the literature on the moral panic range from panics over gay marriage as a way of strengthening the national identity after 9/11 in the USA (McCauley 2007) to panics over children’s “gay education” (Luzia 2008) or day nurseries (Chimonas 2005). A recent attack by the Catholic Church on the concept of gender in Poland, its extensive application and portrayal of “gender” as a fundamental enemy and a threat to the family and to the nation, meets most of the criteria of a moral panic. Although the economic crisis was not its main trigger, it resembles a case of induced moral panic, when “rule creators and moral entrepreneurs launch crusades. These occasionally turn into panics, to ensure that certain rules take hold and are enforced” (Krinsky 2013: 8 quoting Good, Ben-Yehuda 2009: 67). One of the main arguments of this article is that the moral panic over gender in Poland represents an important pillar of the second wave of anti-feminism. This could, over the long term, further influence policy choices with regard to the work-life balance and gender equality. As the moral panic started in 2013 and its peak occurred in 2014, it is still too early to research the impact of this anti-gender-equality campaign. Nevertheless, in the longer run, it might have important consequences for shifts in public attitudes towards gender and, in general – for the public debate with regard to the direction of reforms in childcare policies. As noted by Diane Elson (2010), there is a need to focus more on the possible change in gender norms. These include the ideas influencing popular attitudes, choices, and ultimately – the impact of ideas on the shape of institutions.

In methodological terms, I use a single case study guided theoretically by the aim of tracking policy legacies and the role of different actors (individuals and groups) in pursuing their ideas. With regard to the institutional evolution of childcare policies, I take into account the policy instruments with regard to childcare services (children under

the age of 3), as well as the legislative changes regarding the maternity, paternity, parental and childcare leaves. I take into account the duration of leave in each scheme, the replacement rates of the benefits attached to these schemes, as well as the principles of entitlement. I discuss the most important regulations to assess the extent and the direction of any institutional change – whether it has a transformative character or represents only a change in degree. In order to assess the direction of the development of childcare services, a focus is placed on state policies with regard to the mode of financing of these services: the distribution of responsibilities for establishing and maintaining the centres; the costs incurred by parents, as well as the structure of services (private or public), all in a dynamic perspective. Though I have no ambition to provide a comprehensive explanatory framework for analysing these developments, I will focus on the timing of the economic crisis as a critical point in assessing the meaning of change in both the qualitative and quantitative indicators listed above. Furthermore, I will also trace the most important political debates surrounding the policy reforms and the nature of arguments and policy frames that dominate and justify the reforms. I will place a special focus on the discursive path dependencies in the neoliberal ideas used by the most important political actors with reference to the economic crisis. Finally, I will apply a broader framework for understanding the possible long-term effects of the crisis on the discourse concerning gender roles while analysing the basic features of the new moral panic. The theoretical traits for linking moral panics to the crisis are outlined above. The most general hints for analysing the emergence of moral panics come from Critcher’s (2008) discussion of Cohen’s (2002) “processual model”. According to Cohen, moral panics tend to start with a definition and a naming of the problem or threat that is followed by stylised and stereotypical presentation in the mass media by moral entrepreneurs. It is also possible to actually identify a sequence of events that cumulate towards and into the moral panic. Therefore, I will use media sources and pastoral letters, as well as moral entrepreneurs’ most characteristic (and most often repeated) media appearances, to illustrate the moral panic over the concept of gender in Poland. My goal is to investigate whether there is any congruence between the most significant symbolic references used in the public debate on gender issues during the crisis and the conservative ideological legacies. This allows for an assessment of the direct and indirect impacts of the crisis on the general discourse on gender roles in Poland.

The study uses various sources of data to illustrate its main argument. For the description of changes in policies I refer to legislation and government documents. In addition, I also provide a basic summary of official statistics on benefit levels and enrolment in childcare services coming from the central statistical office. For a general overview of the policy debates, I review the official, “communicative”

Table 1: Availability of crèches in the first decade after the collapse of state socialism in Poland, 1989–1999.

Year	1989	1991	1993	1995	1997	1999
Number of crèches	1 553	1 033	694	591	506	469
Places in crèches (in thousands)	106.0	66.4	43.9	37.9	33.7	32.0
Number of children enrolled in crèches as a percentage of all children under the age of 3	4.4	3.1	2.3	2.3	2.5	2.3

Source: Statistical yearbooks of Poland, years 1990–2000.

discourse of the government justifying the direction of the policy reforms (i.e. media appearances, meetings, short comments to the press, etc.). The sources of the empirical material depicting the sequence of arguments used by the moral entrepreneurs orchestrating the moral panic on gender also come from the media, public appearances, and the Catholic press. Finally, a reference to the basic structural indicators during the crisis (GDP growth, employment levels) is necessary to provide the background for discussing the policy reforms that took place during the crisis.

Institutional and ideological legacies: a short history of childcare before the crisis

The unique situation of Poland stems from historical developments which led to the overall negligence of care and early education services in Poland. State socialism left Poland with the legacy of underdeveloped policies of implicit familism.⁴ Thus, the rates of enrolment of children under three in formal childcare never exceeded 5%, even during state socialism (with 4.4% in 1989) (Heinen, Wator 2006). In other words, the provision of childcare services in Poland has never been particularly impressive in comparison to other countries in the region. For example, the same enrolment rate was as high as 80% in the GDR, 16% in Czechoslovakia or 12.6% in Bulgaria for the years 1989/1990 (Makkai 1994, p. 193). Moreover, maternity and childcare leave schemes were less generous than in other countries of the region. Until the mid-2000's Poland offered 16 weeks of paid maternity leave and 3 years of childcare leave. The latter was unpaid, save for an income-tested flat-rate allowance (less than 20% of the net average wage). Small family allowances were paid per child.

Even though the childcare policies were already underdeveloped, they were further retrenched during the period of transition to market economy after 1989. When the state withdrew from the financing and maintaining of existing childcare centres at the beginning of the 1990s, running childcare centres for under three's became the municipalities' task, but municipalities never received any regular funds devoted to this particular purpose. Additionally, it was left exclusively up to each municipality whether or not to maintain or start crèches in the first place and how much funding to direct towards them. As a result, the number of places available as well as the overall level of enrolment decreased rapidly (see Table 1). Furthermore, access to family

allowances was restricted in the mid-1990s when the government introduced an income test for each family.

These and other cuts in social spending were associated with the prevalence of market-oriented or neoliberal attitudes towards the role of the state (Lelkes 2000; Gal, Kligman 2000; Szacki 1995). There was a particular reason for this attitude. As noted in the previous sections, Poland underwent a rapid mode of transition from state socialism to market economy – often labelled as the “big bang” or “shock therapy”. For social policy, one of the most important features of this approach to transition was to limit the role of the state in order to provide space for providers on the free market and free individual entrepreneurship. In ideological terms, the approach rejected everything that was connected with the previous state-socialist reality and headed for just the opposite (Szacki 1995). In sum, the policy legacies of state socialism and the subsequent cuts in spending on childcare policies contributed to a generally weak support for working mothers in Poland.

Finally, privatization of care was supported by conservative attitudes towards gender roles. The Polish version of conservatism received special attention not only because the policy of gender equality was perceived as imposed by the old regime. Polish anti-feminism also strongly relied on institutional and ideational strength of the Catholic Church, reflected by the religious affiliation of most Poles: approximately 93.1% of Poles declare themselves to be Catholics (CBOS 2012). The Catholic Church also played an important role in fighting the state-socialist regime. Catholic priests were often the central actors in the opposition movement. Therefore, the status of the Church as an actor in the public debate has been crucial for the country's governments after 1989. A ban on abortion was introduced in the early 1990s, and since then there was little chance to liberalise the legislation. The Church also opposed, for example, subsidising contraception, or any discussions about civil unions, not to mention gay marriage. The Church holds a traditional view on motherhood, and the spiritualist figure of the Polish Mother is inspired by the cult of the Virgin Mary (Titkow 1995).

To sum up, during the first decade after the collapse of state socialism, the policies that were weakly developed, as compared to other countries in the region, became even more retrenched when the state withdrew its financial support of childcare services and access to family benefits was restricted by income testing. Cuts in social spending on

childcare policies were in line with the neoliberal ideology treating austerity measures as a natural response in the process of transition from state socialism to market economy. Finally, the austerity-driven privatisation of care was strengthened by the conservative views towards gender roles, the sources of which came, to a large extent, from the Catholic Church.

The abovementioned factors continued to influence the policies and discourses on gender roles in Poland. "Feminism" became a dirty word, and Poland witnessed the first wave of anti-feminism and re-masculinisation of the public sphere (Watson 1993). The developments with regard to work-life balance and gender policies during the recent crisis will become more visible after analysing the interplay between these institutional and ideological legacies.

Economic recession, austerity, and maternalist policies during the crisis

Before presenting the recent developments in childcare policies in Poland, I will provide a quick overview of the basic macroeconomic indicators during the period of the crisis. This will be followed by a presentation of policy changes within two separate areas: childcare services for children under the age of three and the system of parental leave.

Basic macroeconomic indicators

Presenting the map of Europe with falling GDP levels in almost all European countries, in 2009 Prime Minister Donald Tusk called Poland a "Green Island", the only country with GDP still growing, only subject to a slight slowdown. In other words, while most of the countries noted an at least 2–5% of decrease in their GDP (17.7% in the case of Latvia), Polish GDP still increased by 1.6% in 2009. That figure was used as a reference point for gaining political credit. Similarly, the Polish public debt (as a percentage of GDP) increased rather inconsiderably, from 45.0% in 2007 to 58.2% in 2013, marking one of the smallest increases in Europe. This has often been contrasted with Ireland's debt skyrocketing from 24.9% of GDP in 2007 to 124.4% of GDP in 2013. The employment rate for men slightly increased – from 66.1% in 2008 to 66.6% in 2013. At the same time, the female workforce increased by one percentage point, from 52.3% in 2008 to 53.3% in 2013,⁵ still quite low compared to EU's average female employment rate of 58.6% in 2013.⁶

There are many other possible indicators characterising the dynamics of changes in gender gaps in the economic status. Authors of a Polish report analysing the crisis from a gender perspective noted that new jobs were more available in typically "male" workplaces, suggesting that men were more desirable as employees (Łapniewska 2010). Other reports showed discrimination in the workplace on the basis of gender and semi-legal dismissals of mothers after returning from maternity or childcare leave. A recent survey among working mothers revealed that 10% of women

returning to work were affected by these dismissals (CBOS 2013a). Collectively, the situation of women who considered or already decided to give birth to a child was economically vulnerable and the lack of adequate state support with regard to childcare services represented a challenge for policy makers. Low female employment rates combined with the low accessibility of childcare services for small children were the declared reasons behind a new law which introduced changes to childcare services for children under the age of three and to the system of parental leave. The following two sections provide a review of these changes in more detail.

New policies with regard to childcare services for children under the age of three

Major changes with regard to childcare services for children under the age of three were introduced by a new law which was adopted in February 2011. The law established the following forms of childcare centres for these children: crèches, "children's clubs", "daily carers", and "nannies".⁷ It does not guarantee any permanent financial state support. Instead, the Ministry established the "Maluch" [Toddler] Programme to provide the municipalities which would like to establish a new childcare centre with the opportunity to apply for financial support from state funds (Szelewa 2011). The first results of this programme were disappointing. Therefore, the government increased the level of co-financing to 80% of the costs of starting the centre and allocated 100 million PLN to the programme in 2013. The effects of the programme are still quite limited, with the Ministry of Labour spending only 70 million PLN out of the 100 million promised, and with most of these funds co-financing already existing centres. Altogether, though, more than 1000 new childcare centres for children under the age of three have been established since the beginning of the programme (see Table 2).

Thus, judging by the basic indicators presented in Table 2, the new law and the government programme indeed seem to have increased the availability of childcare services for children under the age of three. Nevertheless, the reform seems much less successful with regard to the details of the implementation process. Above all, the enrolment rate of 4.8% still represents one of the lowest figures in the EU (Eurostat). Secondly, the progress of one percentage point per year is very slow and it would take almost three decades to reach the Barcelona target of 33% of children under the age of three enrolled in formal childcare. Thirdly, there are remarkable regional disparities in the provision of childcare services.

In particular, the programme's implementation was limited due to inadequate funding and cost containment, on one hand, and the voices of conservative circles, on the other. The most important feature of the government programme is the continued absence of stable financing from the central budget. Funding is available only on the basis of

Table 2: Changes in the availability of childcare services, 2010, 2011, 2013.

Year	2010	2011			2013			
	Crèches	Crèches	Children's clubs	Total	Crèches	Children's clubs	Daily carers*	Total
Number of crèches/ childcare centres	511	523	48	571	1 243	212	56	1 511
Number of places (in thousands)	32.50	31.9	0.29	32.19	53.00	2.89	0.12	56.01
Number of children enrolled in crèches as a percentage of all children under 3	2.5%	3.1%			4.8%			

Sources: Statistical Yearbook of Poland 2011 for 2010, data provided by the Ministry of Labour and Social Policy for 2011 and 2013.

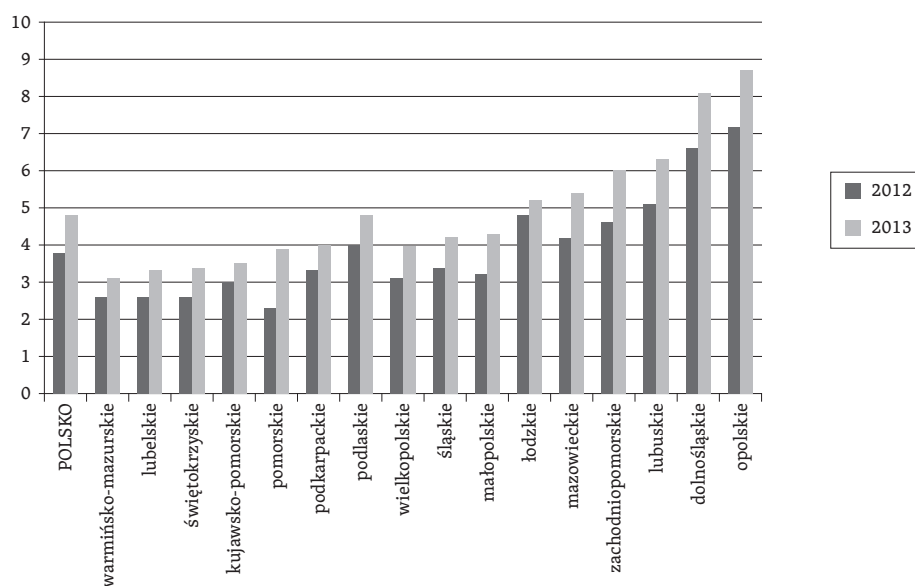
*Daily carers were not included in the statistics for 2011.

a successful application for co-financing. The applying entity (private or public) needs to provide its own funds in the first place (50% up until 2013, and 20% now). Thus, the new childcare centres emerge only when there is a will and financial capacity to establish and maintain them. In practice, this leads to the concentration of crèches and children's clubs in big cities, in municipalities that have a better financial situation and where conservative views do not prevail among policy makers. 80% of municipalities still do not provide any form of care services for children under the age of three. Only 9% of rural municipalities have any form of institutionalised childcare, as compared to 66% of urban municipalities (MB 2014). Additionally, there are contrasts between bigger cities and smaller towns and between various regions of the country. In cities like Warsaw, Wrocław, Łódź and Cracow, the coverage rate exceeds 10% of children (ibid.). However, even in big cities that provide various childcare services there has been a shortage of places: in Warsaw there were 2700 places available in 2013, while twice as many parents were on the waiting lists (Ćwiek 2013).

The deficiencies of the reform's implementation are also reflected in regional disparities with regard to the increase in childcare availability. Between 2012 and 2013, the enrolment rate grew by one percentage point (from 3.8% to 4.8%), however, with the biggest increase in regions with already higher enrolment rates. For example, the enrolment rate for children under the age of 3 increased from 6.6% in 2012 to 8.1% in 2013 in the Lower Silesia Voivodeship (South-West of Poland), and from 7.2% to 8.7% in the Opolskie Voivodeship (between Upper and Lower Silesia) (GUS 2014). At the same time, in most Eastern regions the increase was about half a percentage point, with the lowest enrolment rate (3.1%) in the Warmińsko-Mazurskie Voivodeship in the North-East of the country (ibid.). If the coverage is further disaggregated into sub-regions, it occurs that most of the central and Eastern sub-regions offer fewer than ten places per 1000 children under the age of three living there (ibid.). Figure 2 presents the regional disparities

with regard to the dynamics of changes in the availability of childcare services between 2012 and 2013.

Moreover, as both public and private entities receive the funding, the prevalence of private childcare centres for children under the age of three was recently noted for the first time. Private companies ran 42% of all crèches in 2012 and 57% in 2013. Altogether, non-public childcare centres represented 63% of the total in 2013. These included the newly established "children's clubs" that are almost entirely run by private companies or third-sector organisations. Although "providing a more diversified structure of the services" (MPiPS 2011) was in fact announced as one of the goals of the government programme, it was not clear from the beginning that it would mean marketization of care services, possibly increasing the prices of the services (costs carried by the parents). Though no reliable data exists to illustrate this trend, it seems enough to mention that several local authorities in big cities announced raising the attendance fee by as much as 50% or even 100%. This happened just after the start of the programme in 2011.⁸ Although not all of these plans to raise the fee were actually implemented, a great majority of the municipalities did not find sufficient funds to apply even when the maximum level of co-financing increased to 80% (MB 2014). There is a considerable difference between the fees in public crèches and in private childcare services. While parents in Warsaw need to pay on average about 500 PLN (119 euros) monthly for using the municipal crèche, private childcare services cost about 1500–1800 PLN (356–428 euros) per month (Ćwiek 2013). At the same time, prices for childcare services in other big cities are 50% lower than in Warsaw. Everywhere, parents need to pay much higher prices for private services than for those offered by the public sector (ibid.). The growing share of the private sector in the overall provision of childcare services is accompanied by the threat that only the "better-off" parents will be able to afford these services. Even if new centres emerge, the high costs might represent a critical barrier for many women returning to work after maternity or parental leave. This may

Figure 2: Enrolment rate of children under the age of three in formal childcare institutions, by regions (Voivodeships), 2012 and 2013.

Source: GUS 2014, author's own compilation.

cement gender pay gaps and the discrimination of mothers on the labour market.

The contradiction between the major goal of the programme (which was to increase the accessibility of childcare services) and the austere mode of the programme's implementation can also be demonstrated on the government's communicative discourse. Thus, the government frequently emphasised the need to strengthen childcare services as an important part of its work-life balance policies, on the one hand. On the other hand, it repeatedly underlined (especially through the Minister of Labour) that the development of childcare centres "did not burden" or "had no negative consequences" on the state budget thanks to EU funding.⁹ In other words, while the government shows signs of recognising the problem of the shortage of childcare centres, the ultimate result of the policy practice does not match the expectations due to the perceived lack of funding.

Changes in the system of parental leaves

In Poland, the basic maternity leave is available for 20 weeks plus 6 additional weeks of leave. There is also a new paid paternity leave of two weeks, yet only 14% of fathers decide to use it. This is also due to weak awareness of the possibility to take this leave among the fathers. The most significant change in parental leave arrangements took place in 2013, when the government introduced 26 weeks of additional parental leave. This, in fact, extended the maternity leave to one year, as no special incentives for fathers were included. Several women's organisations as well as the media tried to campaign for reserving a month or two of the new leave for the fathers (the second parent), yet without any success. While justifying the final version of the reform, the government, and especially the Minister of Labour, explained that

it was more important to let the parents decide and not to intervene in family issues. At the meeting "Forum for the Family" organised for several hundreds of NGOs representatives at the Prime Minister's Chancellery in October 2013, the Prime Minister dismissed the idea of special daddy months arguing that once fathers are forced to stay at home, mothers would do the housework, while the fathers would "sit still in the armchair and drink beer".¹⁰ Table 3 summarizes the legislative changes in the system of parental leaves in Poland between 2008 and 2013.

The maternalist direction of the reforms has therefore been quite apparent. The entire first year after a child is born can be spent on maternity leave together with the new parental leave. After the leave expires, each insured mother has the right to 36 months of childcare leave which is paid only to those who meet the income test. This is a flat-rate benefit of 400 PLN (about 95 euros) per month. The scheme is not new. However, now the entitlement starts after one year of maternity leave, which means that the entire possible duration of the leave after giving birth to a child now extends to four years. Given the scarcity of childcare services for small children, the incentives are for women to take longer breaks from employment. There are also incentives for the municipalities to limit the funding of the places for children younger than one year. This is because almost all women are expected to take their leave at least for the first year of the child's life. This has been the case of the municipality of Warsaw that shut down centres for the youngest children (several hundred places) arguing that maintaining the centres was too costly.¹¹ This example illustrates how the lack of direct co-financing from the state budget and the austerity discourse seriously undermine the development of such work-life balance policies that would support more equal gender roles.

Table 3: Main features and legislative changes in the system of parental leaves in Poland between 2008 and 2013.

Scheme	Main features	Main changes 2008–2014
Maternity leave	20 weeks plus six weeks of additional leave (insurance-based, fully paid)	Six weeks of additional leave were introduced gradually: 2010: two weeks 2012: extended to four weeks 2014: extended to six weeks
Paternity leave	Two weeks of the leave (insurance-based, fully paid)	One week of paternity leave was introduced in 2010, extended to two weeks in 2012
Parental leave	26 weeks, paid at the level of 60% of previous earnings	Newly introduced in 2013. No special entitlements for fathers
Childcare leave	36 months, paid for 24 months for those who meet an income test	No major changes. In 2013: one out of the 36 months of the leave as an individual entitlement (unpaid)

Source: Author's own compilation.

The recent plans of the government do not include additional support for childcare services. This means that the burden of childcare is placed even more on women, thus becoming more gendered. While it is still hard to say to what extent the current policy constellation would strengthen conservative ideologies of gender roles, the anti-feminist discourse that appeared in the public domain in the form of a moral panic might further enhance the traditionalist direction of Polish social policy.

A moral panic? The attack on gender ideology in Poland

While austerity plays a more immediate role in limiting the effort to improve childcare policies in Poland, the recent attack on gender studies and on the use of the term “gender” in Poland resembles a moral panic aimed at strengthening traditional gender roles and gender norms. Interestingly, popular attitudes towards gender equality are quite stable, according to the most recent survey from 2013 (although it is impossible to assess the impact of the recent anti-equality campaign from that data). 77% of the respondents support the idea of gender equality in public life (as compared to 76% in 2006) (CBOS 2013b). Gender is the most important factor differentiating the responses: for example, 75% of men as compared to 58% of women think that there is gender equality in their family life (*ibid.*). At the same time, government policies on gender equality are more often positively evaluated by men (41%) than by women (29%). In general, the percentage of respondents who witnessed an act of gender-based discrimination increased from 16% in 2006 to 21% in 2013, and 71% of all such acts, according to the respondents, occurred in the sphere of employment (*ibid.*). Notably, a relatively large share of the youngest age group (18–24) explicitly opposed gender equality in family life (6% as compared to 2% on average).

Recently, during the late phase of the economic crisis, the conservative rhetoric about gender roles reached its peak with the Catholic Church's attack on a “gender ideology”. Al-

though the signs of launching a new offensive were present earlier, a major coherent and organised attack came early in the winter of 2013. The timing of this attack, according to some commentators, came just after a series of widely criticised media appearances of the Head of the Polish Bishops' Conference Józef Michalik. He blamed the victims of paedophilic abuse and their parents. Earlier, the Polish Church had been hit by the child abuse scandal, after child abuse charges against a Polish priest and a bishop working in the Dominican Republic appeared in the late summer of 2013. According to Michalik, neglected by their parents, children seek the contact and love of “the other man” (Szelewa 2014). Even after Michalik tried to withdraw from this statement, he and other Church officials and conservative journalists referred more and more explicitly to family and changing gender roles as the sources of child abuse. One of the conservative journalists even blamed it on the feminists as their supposed goal is “to destroy the family”, and “the children from broken families are more prone to paedophilia” (Tomasz Terlikowski as quoted by Kościński 2013). In other words, the Church together with conservative intellectuals tried to shift the attention away from child abuse charges to a new enemy which they labelled “gender”.

A pastoral letter on “gender ideology” was read in churches on 29th of December 2013, entitled “Threats to the Family Stemming from the Ideology of Gender”.¹² Gender (as a word, concept, category) was explained as “deeply destructive” to “the person, interpersonal relations and all social life” and “deeply rooted in Marxism and neo-Marxism as endorsed by some feminist movements”. Another version of the letter extended the attacks to the Council of Europe's Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence, the WHO, and organisations/initiatives of the LGBT movement.

The battle against gender was waged, among other things, in order to compromise the idea of gender education at schools and kindergartens by simplifying it as “forcing boys to wear girls' clothes”.¹³ More serious accusations

were formed against the programmes of sexual education at schools and kindergartens. A number of high-ranking Church officials started to denounce the “gender ideology” as harmful and recommended that the Ministry of Education removed any equality-oriented elements from school curricula. This inspired a wave of parents’ protests and a kind of watchdog campaign that was to detect whether children’s education was under the “destructive” influence of “genderists”; the parents demanded removal of any gender-related content.¹⁴ Sexual education was discussed under the label of “sexualisation of our children” or, more dramatically, as “organized, collective rape of the child’s soul”¹⁵. Dariusz Oko, a priest and one of the strongest opponents of “gender ideology” was frequently present in the media, and was also the architect of this social campaign. Its label was: “NO to the sexualisation of youth and children: hands off our children!” and the parents and priests organised the “No to Gender” website at www.niedlgender.pl.

The possible influence of “gender ideology” was also traced in family policy and women’s professional work. During one of the meetings describing the dangers of “gender ideology”, another priest suggested that gender equality increases women’s employment (perceived as something wrong) and to “keeping the small children forcefully in crèches financed by the state.”¹⁶ Yet it is too early to judge whether these allegations are contributing to the neglect of childcare policies over the longer term. In future, the existence of a strong negative connotation of the use of childcare services by the mothers of small children might influence the public debate about reforms in childcare policies for children under the age of three.

Although so far the Church officials and the Catholic circles among politicians and some academics are not directly associating the economic crisis with the “spread of gender ideology”, they are talking about gender (equality, perspective) as one of the most important factors leading to “the crisis of ethics (...), the crisis of anthropology. Which is, in fact, the crisis of the person.”¹⁷ In other words, the advocates of the attack on the category of gender often link the word “crisis” to “gender” (equality, category, perspective). Gender, according to these commentators and Church officials, leads to the crisis of family and society, the demographic crisis, the crisis of the nation, the crisis of values, the crisis of womanhood and the crisis of manhood, the crisis of marriage or the crisis of humanity.¹⁸

To sum up, the attack on the category of gender and gender equality in Poland has been quite remarkable. It has been wide in scope and has had the features of a moral panic: finding and labelling an enemy served as the reference point to re-organise moral values and strengthen traditional views on family and gender roles. The campaign seems orchestrated, but also in line with the processual model, with all the stages of establishing the panic (naming the threat – analysis – engaging media – blaming those responsible for the threat), and including the crucial actors and moral en-

trepreneurs. Gender was portrayed as the source of all destruction, especially with regard to the most innocent – children. Though not directly and explicitly linked to the economic crisis, the moral panic aims at something more general and far-reaching such as the crisis of humanity, where the only cure lies in a traditional and strong religious attachment with clear attitudes towards the roles of men and women. A post-crisis (or late-crisis) moral panic together with the policies of austerity and maternalist reforms in the sphere of family and childcare might serve as the basis for further reforms to re-traditionalize gender roles.

Conclusions: a second wave of anti-feminism?

The goal of this article was to examine the developments in childcare policies and the discourse about gender issues in Poland during the recent economic crisis. While the governments of several European countries introduced cuts in work-life balance policies, the situation of Poland was more nuanced and difficult to analyse. This is because the government in fact invested more, both in the development of childcare services for children under the age of three and in new solutions with regard to parental leave. Thus, in order to assess the possible influence of the crisis on gender relations, it was necessary to examine in more detail the implementation of the new policies as well as the public discourse about gender in Poland. Moreover, I placed the developments in these policies and discourses in the historical context of the policy legacies of state socialism and the ideological legacies of the period of transition, when Poland was set on the path of austerity and public discourse was dominated by conservative views on gender roles.

My argument is that the recent developments in these policies and discourses are in line with the conservative and at the same time neoliberal climate for the development of social policies that emerged during the period of transition. While the first wave of anti-feminism in the 1990s was triggered by the decentralisation of responsibility for care and the policies of austerity, as well as by the second wave of conservative discourse on gender roles, which coincides with the economic crisis. The maternalist direction of work-life balance policies and the strengthening anti-gender equality discourse in Poland can be understood in terms of gradual institutional transformation. This has been demonstrated on conservative discursive legacies with regard to gender roles, on the one hand, and neoliberal ideas about the policies of austerity, on the other.

Furthermore, although the economic recession did not immediately affect gender gaps in Poland, and in fact, female employment rates increased slightly, the gendered effects of the crisis should be examined beyond short-term policy changes. It is too early to formulate a coherent and complex model of the impact of the economic crisis on the situation of men and women in the long term, especially with regard to the future consequences of the moral panic started by the Catholic Church. And yet, I would argue that

Table 4: The crisis and the second wave of anti-feminism in Poland: summary of the argument.

	Austerity policies and maternalist reforms	Moral panic/attack on gender
Link to the economic crisis	Direct: conceptual support for market-oriented reforms, budget cuts, comes hand-in-hand with the conservative rhetoric of the government	Indirect: “crisis“ as one of the keywords of anti-gender campaigns (crisis of the family, demographic crisis, crisis of humanity)
Impact on gender equality	Indirect: in the long term, maternalist policies and underfunded childcare services might further impede women’s economic autonomy	Direct: immediate disregard of any progressive ideas in public discourse and compromising the category of “gender”. In the long-term, support for conservative policies reinforcing the traditional division of gender roles

it is possible to distinguish between the direct and indirect effects of the crisis. This can be done in the short and long run, since it is important to have a broader view on the possible and long-term effects of the crisis. Table 4 summarises the findings.

Thus, the second wave of anti-feminism might have direct or indirect links to the crisis as well as different effects on gender relations in Poland. Firstly, the direct link of the crisis comes in the form of maternalist policies accompanied by limited investment in childcare services for children under the age of three. Though the statistics on childcare services for children under the age of three show some increase in the availability of services, the increase is very limited. It is regionally diversified, leaving 80% of all the municipalities without any form of formal childcare for children under the age of three. Additionally, the government reform leads to the privatisation of care services, with the first signs of rising attendance fees. Thus, access to these services might be further stratified in favour of wealthier citizens. There is a problem with funding: the reforms of childcare policies were subject to budget cuts, as well as the usual argument about the lack of funding and the fear of “excessive spending”. Since the co-financing is provided by the EU structural funds to a large extent, there is a danger that the newly established childcare centres will be shut down once the funds phase out.

Secondly, introducing the new parental leave might seem as an improvement of family support. Without giving any incentives for fathers to share the leave, though, the reform might contribute to strengthening the traditional gender division of labour within family and society. Both the direct and indirect effects of the crisis are path-dependent with respect to the institutional legacies of implicit familism and the discursive legacies of the period of transition. None of the policies were transformative, resulting in incremental institutional changes. One could, for example, interpret the introduction of a new parental leave as another policy layer that slightly strengthened the gendered character of the Polish childcare policy mix. In the long run, this might have a negative impact on women’s economic auton-

omy – extending the duration of the leave without special incentives for fathers might reinforce the division of gender roles and the perception of women as primarily mothers. If this is accompanied by the slow development of childcare services for children under the age of three, the situation of working mothers might become seriously worse over the long term.

Thirdly, the Catholic Church battles and rejects any modernization efforts and orchestrates a backlash against gender equality in Poland by inspiring a moral panic about the dangers of accepting the concept of gender (socially constructed, unnatural) and “gender ideology”. While linking gender only indirectly with the crisis (via the crisis of humanity, family, society, etc.), this moral panic represents the frontline of the second wave of the anti-feminist movement and might contribute to a long-term backlash against gender egalitarian and modernising tendencies in Poland. Importantly, the attack on progressive policies goes beyond gender equality. While talking about “gender ideology”, the Church and conservative party leaders/journalists use homophobia, xenophobia or euro-scepticism. In other words, gender is being used as a new empty signifier in political battles.

References

- Adamik, M. 1993. “Feminism and Hungary.” Pp. 207–212 in Funk, N., Mueller, M. (eds.) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union* New York, London: Routledge.
- Baizan, P. 2009. “Regional child care availability and fertility decisions in Spain.” *Demographic Research*, Vol. 21, No. 7: 803–842.
- Balcerowicz, L. 1995. *Socialism, capitalism, transformation*. Budapest, New York: Central European University Press.
- Balcerzak-Paradowska, B. 2004. *Rodzina i polityka rodzinna*. Warsaw: IPiSS.
- Balcerzak-Paradowska, B., Chłoń-Domińczak, A., Kotowska, I. et. al. 2003. “The Gender Dimensions Of Social Security Reform in Poland.” Pp. 187–247 in Fultz, E., Ruck, M., Steinhilber, S. (eds.). *The Gender Dimensions of Social Se-*

- curity Reform in Central and Eastern Europe: Case Studies of the Czech Republic, Hungary and Poland. Budapest: International Labour Organization.
- Blyth, M. 2002. *Great transformations: economic ideas and institutional change in the twentieth century*. New York: Cambridge University Press.
- Bohle, D., Greskovits, B. 2012. *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bruszt, L., Stark, D. 2001. "One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism." *American Journal of Sociology*, Vol. 106, No. 4: 1129–1137.
- CBOS. 2012. *Zmiany w zakresie wiary i religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II*. Report no BS/49/2012. Warsaw: Public Opinion Research Center.
- CBOS. 2013a. *Postawy prokreacyjne Polek*. Report no BS/29/2013. Warsaw: Public Opinion Research Center.
- CBOS. 2013b. *Równouprawnienie płci?* Report no BS/31/2013. Warsaw: Public Opinion Research Center.
- Chimonas, S. 2005. *Inequality and Child Care Policy: A Post-modern Theory of Moral Panics*. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Marriott Hotel, Loews Philadelphia Hotel, Philadelphia.
- Cohen, S. 2002. *Folk Devils and Moral Panics*. London: Routledge.
- Critcher, C. 2008. "Moral Panic Analysis: Past, Present and Future." *Sociology Compass*, Vol. 2, No. 4: 1127–1144.
- Ćwiek, J. 2013. "Żłobki zbyt drogie i niedostępne." *Rzeczpospolita*, daily issue 18/07/2013.
- Dziewiecka-Bokun, L. 2000. "Rola Państwa w Realizacji Polityki Społecznej w Okresie Transformacji Ustrojowej w Polsce." *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, Vol 2/2012.
- Elson, D. 2010. "Gender and the global economic crisis in developing countries: a framework for analysis." *Gender & Development*, Vol. 18, No. 2: 201–212.
- Escobedo, A., Meil, G., Lapuerta, I. 2014. "Spain country note." Pp. 277–290 in Moss P. (ed.) *International Review of Leave Policies and Research 2014*. London: International Network on Leave Policies and Research.
- Ferge, Z. 1992. "Social Policy Regimes and Social Structure. Hypothesis about the Prospects of Social Policy in Central-Eastern Europe." In Ferge, Z., Kolberg I. E. *Social Policy in a Changing Europe*, Colorado, Campus and Westview: Boulder.
- Fleckenstein, T., Seeleib-Kaiser, M. 2011. "Business, skills and the welfare state: the political economy of employment-oriented family policy in Britain and Germany." *Journal of European Social Policy*, Vol. 21, No. 2: 136–149.
- Fodor, E., Glass C., Kawachi J., Popescu L. 2002. "Family policies and gender in Hungary, Poland and Romania." *Communist and Post-Communism Studies*, Vol. 35: 475–490.
- Fultz, E., Ruck, M., Steinhilber, S. (eds.). 2003. *The Gender Dimensions of Social Security Reforms in Central and Eastern Europe: case studies of the Czech Republic, Hungary and Poland*. Budapest: International Labour Office.
- Gal, S., Kligman, G. 2000. *Reproducing gender: politics, publics, and everyday life after socialism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Glass, C., Fodor, E. 2007. "From Public to Private Maternalism? Gender and Welfare in Poland and Hungary after 1989." *Social Politics*, Vol. 14, No. 3: 323–350.
- Good, E., Ben-Yehuda, N., 2009. *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*. Malden: Wiley-Blackwell.
- Gornick, J. C., Meyers, M.K. 2003. *Families that Work. Policies for Reconciling Parenthood and Employment*: Russel Sage Foundation.
- Gornick, J. C., Meyers, M.K. 2008. "Creating Gender Egalitarian Societies: An Agenda for Reform." *Politics & Society*, Vol. 36, No. 3: 313–349.
- GUS. 2014. *Żłobki i kluby dziecięce w 2013 r.* Warsaw: Central Statistical Office.
- Haney, L. 2002. *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkley: University of California Press.
- Haney, L. 2003. "Welfare Reform with a Familial Face." In Haney, L., Pollard L. (eds.) *Families of a New World. Gender, Politics, and State Development in a Global Context*. New York and London: Routledge.
- Hobson, B. (ed.). 2014. *Worklife Balance. The agency and Capabilities Gap*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobson, B., Fahlén, S., Takács, J. 2011. "Agency and Capabilities to Achieve a Work–Life Balance: A Comparison of Sweden and Hungary." *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 18, No. 2: 168–198.
- Heinen, J. 2000. "The Impact of Privatization on the Female Workforce in Poland." Pp. 118–131 in Iatridis, D. S. *Social Justice and the Welfare State in the Central and Eastern Europe. The Impact of Privatization*, Praeger.
- Heinen, J., Wator, M. 2006. "Child Care in Poland before, during, and after the Transition: Still a Women's Business." *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, Vol. 13, No. 2: 189–216.
- Javornik, J. 2014. "Measuring state de-familialism: Contesting post-socialist exceptionalism." *Journal of European Social Policy*, Vol. 24, No. 3: 240–257.
- Karamessini, M., Rubery J. (eds.), 2014. *Women and austerity: the economic crisis and the future for gender equality*: Routledge.
- Kocourkova, J. 2002. "Leave arrangements and childcare services in Central Europe: policies and practices before and after the transition." *Community, Work & Family*, Vol. 5, No. 8: 302–318.
- Koźmiński, P. 2013. "Terlikowski: Feministki winne pedofilii. Środa: Jezus wyznawał gender." *Gazeta Wyborcza*, daily issue 18/10/2013.
- Krinsky, C. 2013. "Introduction: The Moral Panic Concept." Pp. 1–14 in Krinsky, C. (ed.). *The Ashgate Research Companion to Moral Panics*. Ashgate Publishing.
- Leitner, S. 2010. "Germany outpaces Austria in childcare policy: the historical contingencies of 'conservative'

- childcare policy." *Journal of European Social Policy*. Vol. 20, No. 5: 456–467.
- Lelkes, O. 2000. "A great leap towards liberalism? The Hungarian welfare state." *International Journal of Social Welfare*, Vol. 9, No. 2: 92–102.
- Luzia, K. 2008. "Day Care as Battleground: using moral panic to locate the front lines." *Australian Geographer*, Vol. 39, No. 3: 315–326.
- Łapniewska, Z. 2010. "Analiza wpływu kryzysu gospodarczego na sytuację kobiet w Polsce." Pp. 19–59 in Czerwińska, A., Łapniewska, Z., Piotrowska J. (eds.) *Kobiety na "zielonej wyspie". Kryzys w Polsce z perspektywy gender*, Warsaw: Fundacja Feminoteka, Heinrich Böll Foundation.
- Mackay, F., Kenny, M., Chappell L. 2010. "New Institutionalism Through a Gender Lens: Towards a Feminist Institutionalism?" *International Political Science Review*, Vol. 31, No. 5: 573–588.
- Mahon, R., Williams, F. 2007. "Gender and State in Post-communist Societies: Introduction." *Social Politics*, Vol. 14, No. 3: 281–283.
- Mahoney, J., Thelen, K.A. 2010. *Explaining institutional change: ambiguity, agency, and power*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Makkai, T. 1994. "Social Policy and Gender in Eastern Europe." Pp. 188–205 in Sainsbury, D. (ed.). *Gendering Welfare States*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- MB. 2014. *Diagnoza wpływu Ustawy o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 na rozwój wczesnodziecięcych usług opiekuńczo-edukacyjnych w gminach*. Warsaw: Milward Brown and Komeński Foundation on Development of Children.
- Morgan, K. J. 2008. "The Political Path to a Dual Earner/Dual Carer Society: Pitfalls and Possibilities." *Politics & Society*, Vol. 36, No. 3: 403–420.
- McCauley, J. 2007. *The Strength of the Nation: Why the U.S. is Panicked about Gay Marriage*. Conference Papers: American Sociological Association.
- MPiPS. 2011. *Resortowy program rozwoju instytucji opieki nad dziećmi w wieku do lat 3 realizowany w latach 2011 – 2013 „MALUCH”*. Warsaw: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Nelson, J. 1997. "Social Costs, Social Sector Reforms, and Politics in Post-Communist Transformations." Pp. 247–271 in Nelson, J., Tilly, C., Walker, L. *Transforming Post-Communist Political Economies*, Washington DC: National Academy Press.
- Olah, L. S., Frątczak, E. 2004. "Becoming a Mother in Hungary and Poland during State Socialism". *Demographic Research*. Published 17 April 2004: Max Planck Institute.
- OECD. 2011. *Doing Better for Families*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Orloff, A. S. 2009. "Gendering the Comparative Analysis of Welfare States: An Unfinished Agenda." *Sociological Theory*, Vol. 27, No. 3: 317–343.
- Panayotova, E., Brayfield A. 1997. "National Context and Gender Ideology. Attitudes toward Women's Employment in Hungary and the United States". *Gender and Society*, Vol. 11, No. 5: 627–655.
- Pascall, G., Lewis, J. 2004. "Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe." *Journal of European Social Policy*, Vol. 33, No. 3: 373–394.
- Ray, R., Gornick J. C., Schmitt J. 2010. "Who cares? assessing generosity and gender equality in parental leave policy designs in 21 countries." *Journal of European Social Policy*, Vol. 20, No. 3: 196–216.
- Rubery, J. 2014. "From 'women and recession' to 'women and austerity': a framework for analysis." Pp. 17–36 in Karamessini M., Rubery, J. (eds.), *Women and austerity: the economic crisis and the future for gender equality*. London and New York: Routledge.
- Russinova, Z. 2000. "Changes in the Social Status of Bulgarian Women and their Organisations during the Transition to a Market Economy." Pp. 91–99 in Iatridis, D. S. *Social Justice and the Welfare State in the Central and Eastern Europe. The Impact of Privatization*, Praeger.
- Saxonberg, S. 2000. "Polish Women in the mid-1990s. Christian Democrats in a Country without a Christian Democratic Party." *Czech Sociological Review*, Vol. 8., No. 2: 233–253.
- Saxonberg, S. 2013. "From Defamilialization to Degenderization: Toward a New Welfare Typology." *Social Policy & Administration*, Vol. 47, No. 1: 26–49.
- Saxonberg, S., Sirovatka, T. 2006. "Failing Family Policies in Eastern Europe." *Journal of Comparative Policy Analysis*, Vol. 8, No. 2: 185–202.
- Saxonberg, S., Szelewa, D. 2007. "The Continuing Legacy of the Communist Legacy? The development of family policies in Poland and the Czech Republic". *Social Politics*, Vol. 14, No. 3: 351–379.
- Scharpf, F. W., Schmidt, V. A. 2000. *Welfare and work in the open economy. Volume II, Diverse responses to common challenges in twelve countries*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt, Viven A., and Mark Tatcher, eds. 2014. *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Streeck, W., Thelen, K. A. 2005. *Beyond continuity: institutional change in advanced political economies*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Szacki, J. 1995. *Liberalism after communism*. Budapest, New York: Central European University Press.
- Szelewa, B. 2014. *Mobilization against "gender ideology" in Poland*. A presentation during the Friedrich Ebert Foundation international meeting on the 18th of February 2014. Budapest, Hungary.
- Szelewa, D., Polakowski, M. 2014. "Austerity Meets Conservatism: The Opportunities and Constraints of Social Investment Policies in Poland." A paper presented at the conference *Assessing the social investment strategy*. Uni-

- versity of Lausanne, IDHEAP, Lausanne, Switzerland, 10–11 April 2014.
- Szelewa, D., Polakowski, M. 2008. “Who cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe.” *Journal of European Social Policy*, Vol. 18, No. 2: 115–131.
- Szikra, D., Szelewa, D. 2010. “Do CEE countries fit the “Western” welfare picture? The example of family policy in Hungary and Poland.” Pp. 81–114 in Klenner, C., Leiber, S. (eds.) *Welfare States and Gender in Central-Eastern Europe*. Brussels: ETUI.
- Titkow, A. 1995. “Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości.” In Titkow, A., Domanski, H. (eds.) *Co to znaczy byc kobieta w Polsce?*. Warszawa: IFiS PAN.
- Villa, P., Smith, M. 2014. “Policy in the time of crisis: employment and gender equality in Europe.” Pp. 273–294 in Karamessini M., Rubery, J. (eds.) *Women and austerity: the economic crisis and the future for gender equality*. London and New York: Routledge.
- Walby, S. 2009. “Gender and the Financial Crisis.” Paper for UNESCO Project on *Gender and the Financial Crisis*. UNESCO.
- Watson, P. 1993. “The Rise of Masculinism in Eastern Europe”. *New Left Review*, Vol. 1, No. 198: 71–82.

Notes

- 1** Following Hobson, Fahlén, and Takács (2011), I understand work-life balance policies as “flexibility in the organization’s working times, hours of work, and leaves for taking care of children, the disabled, and the elderly” (Hobson, Fahlén, and Takács 2011: 169), while this article focuses mostly on leave policies and childcare services, together labelled as childcare policies.
- 2** Interestingly, the gender gap in employment started to close, especially immediately after the outbreak of the crisis: employment rates for men fell more rapidly as sectors traditionally staffed by men suffered a lot, construction being the most obvious example. While Karamessini and Rubery called this male dimension of the crisis *he-cession*, they were more interested in the long-term results of the crisis caused by cuts in public spending, a trend they labelled *she-austerity*.
- 3** See, for example, the discussion in *Gazeta Wyborcza* quoting economists from the “Adam Smith Centre” think tank, available at http://wyborcza.pl/1,75248,8067396,Jesli_Polska_nie_zacznie_oszczedzac__podzieli_los.html (last visited on 31st of March 2014).
- 4** It should be noted that the state-socialist period was not homogenous. For example, after an explicit mobilisation of women to join the labour force in the 1950s, socialist reformers attempted to withdraw part of the female labour force, suppressing female employment rates in the late 1960s and on (Heinen and Wator 2006 and Javornik 2014). A similar argument for Hungary was presented by Lynne Haney (2002).
- 5** Source: OECD Short-term labour market statistics, data from Q2 2008 as compared to Q2 2013, population aged 15–64.
- 6** Ibid.
- 7** Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 [Law of the 4th of February 2011 on care for children under three], *Journal of Laws* no 45, item 235, 2011.
- 8** „Opłaty za żłobki martwią minister” [The Minister is worried by the fees for crèches], *Rzeczpospolita*, 27/04/2011, available at <http://www.rp.pl/arttykul/649393-Oplaty-za-zlobki-martwia-minister.html>, last visited 10/09/2014.
- 9** Several government statements or Ministry of Labour documents.
- 10** Prime Minister Donald Tusk during the meeting “Forum for the Family” that took place on the 23rd of October 2013 in the Chancellery of the Prime Minister, Warsaw, Poland.
- 11** „Warszawa likwiduje miejsca dla niemowląt w żłobkach”, PAP agency news 20/05/2014, available at <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Warszawa-likwiduje-miejsca-dla-niemowlat-w-zlobkach,wid,16619468,wiadomosc.html?icaid=113716>, last visited 10/09/2014.
- 12** “List pasterski na Niedzielę Świętej Rodziny 2013 roku”, available at http://episkopat.pl/dokumenty/5545.1,List_pasterski_na_Niedziele_Swietej_Rodziny_2013_roku.html, last visited 25/11/2014.
- 13** This interpretation of egalitarian education was presented mostly by the right wing media. See for example the article entitled “Are boys still forced to dress up like girls?” <http://www.fronda.pl/forum/czy-w-przedszkolach-chlopcy-nadal-sa-przymuszani-do-przebierania-sie-za-dziewczynki,53542.html> (last visited on the 31st of March 2014).
- 14** *Gazeta Polska Codziennie*, 03/01/2014.
- 15** Dariusz Oko, “Obrona dzieci przed zbrodniami! Gender w szkołach – zorganizowany, zbiorowy gwałt na duszy dziecka” [“A defence of our children against the pervers! Gender at schools – organized, collective rape on the child’s soul], published on the official website of the Department of Pastoral Care of Families, Archdiocese of Cracow. Available at <http://translate.google.com/translate?client=tmpg&hl=en&langpair=pl|en&u=http%3A//wdr.diecez-jakrakow.pl/problemy-zwiazane-z-ideologia%3Fshowall%3D%26limitstart%3D>, last visited 22/11/2014.
- 16** P. Bortkiewicz, “Gender, czyli wskrzeszanie Engelsa” [Gender – bringing Engels back in life], *Fronda* vol. 70/2014.
- 17** Janusz Królikowski, „Maryja nie jest matką gender!” [Mary is not the mother of gender!], *Tygodnik Niedziela* 25/03/2014. Available online <http://www.niedziela.pl/arttykul/111264/nd/Maryja-nie-jest-matka-gender>, last visited 22.11.2014.
- 18** Interview with Bishop Wojciech Polak: “Dlaczego gender jest tak niebezpieczne?” [“Why gender is so dangerous”], published on 22/12/2012, available at <http://info.wiara.pl/doc/1403501.Dlaczego-gender-jest-tak-niebezpieczne>, last visited on 22/11/2014. In one of the more recent versions of alleged negative effects of gender ideology on the economy, the “gender ideology”, along with environmentalism,

is a kind of destructive alternative to the “Judeo-Christian order” of naturally self-regulating market and society. See: <http://wpolityce.pl/gospodarka/194272-w-klubie-ronina-o-kryzysie-monetarnym-zachodu-spowodowany-jest-gigantyczna-iloscia-zgromadzonego-dlugu-na-plecach-wszystkich-spoloczenstw-europejskich-i-swiatowych>, last visited on 22/11/2014.

Dorota Szelewa, PhD, is an Assistant Professor at the Institute of Social Policy, Warsaw University, and a social policy expert at the ICRA Foundation, Warsaw, Poland. Szelewa has published internationally on the issues of gender, family and childcare policies and the institutional evolution of social policy in East and Central Europe. E-mails should be directed to dszelewa@icra.pl.

Hasmanová Marhánková, Jaroslava. 2013. *Aktivita jako projekt. Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a senierek*. Praha: SLON.

Pojem „aktivní stáří“ v současnosti působí jako zaklínadlo téměř všech vládních dokumentů věnujících se problematice stárnutí, stejně tak jako populárních obrazů „obdivuhodných“ seniorů. Koncept aktivního stárnutí představuje seniorský věk jako období, jež má být naplněné aktivitou ať již ve formě prodlužujícího se pohybu na trhu práce, celoživotním vzděláváním nebo sportem či dalšími nově se rozvíjejícími zájmy. Tato kniha usiluje o kritické zhodnocení tohoto konceptu a zároveň o zmapování způsobů, jakými se idea aktivního stárnutí promítá do konkrétních životních stylů českých seniorů a senierek. Kniha mapuje diskurs aktivního stárnutí skrze analýzu dokumentů věnovaných problematice stárnutí a především prostřednictvím tříleté etnografické studie center nabízejících volnočasové aktivity pouze pro seniory, která se k ideji aktivního stárnutí silně vztahují. Představuje přitom aktivní stárnutí jako techniku biomoci. Zároveň vyzdvihuje roli aktivity jako výrazného mechanismu konstrukce normativního obrazu „dobrého stáří“, který na jednu stranu slouží seniorům jako prostředek vymezení se vůči stereotypním obrazům stárnutí, na druhé straně se ale jeho prostřednictvím konstituují nové nerovnosti založené na možnosti/ochotě „aktivně stárnout“.

(NE)PŘIZPŮSOBENÍ KRIZI, NEZPŮSOBILÍ OBČANSTVÍ? „POSTIŽENÍ“ A „RASA“ V DISKURSECH KRIZE¹ / KATEŘINA KOLÁŘOVÁ

(Mal)adjusted to the Crisis, Disabled for Citizenship? Disability and Race in Discourses of “the Crisis”

Abstract: Interrogating the austerity measures introduced by the Czech government under the Prime Ministry of Petr Nečas (2010–2013), this essay wishes to highlight the importance of the translations of the political into the registry of morality, which Chantal Mouffe identifies as features of post-politics, for (re)establishment of social hierarchies and inequalities based in difference. In particular, I demonstrate the strategic importance of “disability” and the racialised concept of “maladaptation” for such post-political reformulations of the political and normative outlines of abled citizenship. After mapping out the ideological deployment of the idea of crisis for the ethics of austerity, the essay concludes by posing questions about possible limits and drawbacks of relying upon crisis as a trope of intersectional feminist critique.

Key words: crisis, post-political, intersectional feminist theory, dis/ability, race, discourses of (mal)adjustment, social welfare
DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.130>

„Naše země se nachází na rozcestí“
Česká republika se nachází *na rozcestí*. Buď, obrazně řečeno, *zatáhneme za záchrannou brzdu a zastavíme prohlubování negativních tendencí*, [...] začneme *vyřezávat rakovinu společnosti*, [...] nebo se postupně propadneme mezi země, o kterých se ví, že nejsou samy schopny řešit své problémy, a jimž hrozí *bolestivá nápravná opatření, která již nemají plně ve svých rukou*. *My nechceme, aby nám naše děti jednou vyčítaly nezodpovědnost vůči budoucím generacím*.
(Vládní prohlášení 2010; zvýraznění autorka)

Krise jako pojem odkazující na kolaps světových ekonomických a finančních trhů se do vládních prohlášení a normativních dokumentů dostala nejpozději v roce 2006. Tehdy šlo o implicitní odkaz ke „globálním změnám“, k nimž docházelo „na světových trzích“ a které vládu Mirka Topolánka podle jejích slov nutily „adekvátně reagovat směrem k vyšší míře flexibility, významu vzdělávání a orientaci na špičkové technologie“ (Vládní prohlášení 2007). Vláda Jana Fišera v roce 2009 hovořila již explicitně o „globální kriz[i], která dnes hraje v české společnosti zásadní roli“ (Vládní prohlášení 2009). A v již citovaném prohlášení vlády Petra Nečase v roce 2010 se krize stala klíčovým rétorickým a diskursivním nástrojem. Krize je však ambivalentní a vnitřně rozpornou metaforou. Na jedné straně vytváří zdání zásadního a výjimečného vývoje, jenž ohrožuje podstatu společnosti; na straně druhé však odkazuje pouze k dočasnému zneklidnění, které je možno vyřešit upravením a přeuspořádáním vychýleného systému a které nenaruší „přirozenost“ a „danost“ statu quo.

Figura krize pomohla v českém kontextu prosadit modalitu okamžitých krizových řešení, která údajně nesnesou odkladu („[buď] *zatáhneme za záchrannou brzdu a zastavíme prohlubování negativních tendencí*“), neboť nečinnost či liknavost by vedly k ohrožení autonomie státu („postupně [se] propadneme mezi země, o kterých se ví, že nejsou

samy schopny řešit své problémy a jimž hrozí [...] opatření, která již nemají plně ve svých rukou“), nebo dokonce k zatížení budoucnosti („nechceme, aby nám naše děti jednou vyčítaly nezodpovědnost vůči budoucím generacím“). Krize ospravedlnila rétoriku výjimečných opatření, jež premiér Nečas, zřejmě neznalý historických souvislostí podobných metafor, nazval „*vyřezávání[m] rakoviny společnosti*“. Zároveň ovšem vláda a vládní koalice prosazovaly své „úsporné“ vize společnosti jako pouhá „narovnání“ systému, jehož podstata zůstane zachována. Tato vnitřní rozpornost diskursu krize, jak v tomto textu sleduji, se ukazuje jako významný strategický prvek: umožňuje provádět zásadní změny v mechanismech sociálního státu a současně udržovat zdání nenarušeného konsenzu o principech sociální solidarity.

Tato stať v mnohém navazuje na kritické texty, které upozorňují, že „krizová opatření“ vedou k nárůstu rasové/etnické exkluze, posilují mechanismy strukturálního znevýhodnění a umožňují i urychlují privatizaci a dekonstrukci „veřejného“ a celkové neoliberální přerozdělování ve prospěch majetnějších.² Nicméně kritiky neoliberalismu a racionality „úsporných opatření“ (*austerity*) až na několik zahraničních výjimek (např. Goodley, Lawthom, Runswick-Cole 2014; McRuer 2013; Wood 2011; Wood 2012; Wood, Grant 2010; 2011; Wood, Cheetham, Gregory 2011) zatím zcela opomíjely roli kategorie „postižení“/nezpůsobilosti, a dokonce ani nedokumentovaly dopady krize a krizových opatření na lidi s postižením.³ Absence analýzy či alespoň přehledového zmapování dopadu pravicové sociální politiky na lidi s postižením ukazuje na obecnější trend. „Postižení“ není součástí kritických diskusí o sociální spravedlnosti a o mechanismech exkluze a znevýhodnění. Tato základní kategorie diference citelně chybí zvláště v českém feministickém diskursu a ve feministických intervencích do teorií a politik sociální spravedlnosti. Přitom, jak ilustruji na příkladu debat týkajících se politiky „úspor“ mezi lety 2010

a 2012, kategorie „postižení“ a (ne)způsobilosti mají rozhodující úlohu při formulování onoho racionálně-etického komplexu, který činí neoliberální „úspory“ zdánlivě nevyhnutelným a jediné možným/racionálním řešením „krize“.

Diskuse, která si všímala „reforem“ i jejich širšího společenského kontextu, se u nás doposud zaměřovala převážně na společenský a politický diskurs „nepřizpůsobivosti“, na obraz „spoluobčanů“, kteří „dlouhodobě a soustavně odmítají přijmout nabízenou práci [...] a [...] zneužív[ají] sociálních dávek“ (Vládní prohlášení 2007). Tento text však zkoumá představu o „oprávněných“ subjektech sociální péče a přerozdělování, tedy představu o těch, kteří pomoc a pozornost státu a sociálního systému „skutečně potřebují“; zaměřuje se na to, jakou roli v tomto diskursivním vyjednávání hrály diskursy marginalizace, konkrétně „postižení“/nezpůsobilosti a „nepřizpůsobivosti“. Pokus popsat roli diskursu nezpůsobilosti pro pojmenování a legitimizaci vizí morální ekonomie a sociální spravedlnosti je nezbytný jednak k pochopení toho, jak rétorika „nepřizpůsobivosti“ funguje a jaké jsou zdroje její afektivní síly, a jednak může otevřít prostor pro společenskou reflexi řádu (ne)způsobilosti a mechanismů strukturálního znevýhodňování produkovaného prostřednictvím různých kategorií zneuznání, a tedy i pro vyjednávání o formách sociálně spravedlivého přerozdělování. A koneckonců jde také o šanci pro feministickou intersekcionalní politiku: šanci na velkorysejší a politicky efektivnější kritiku komplexních mechanismů sociální exkluze, jak za ni pléduje Alison Kafer v knize *Feminist, Queer, Crip* (2013). Jedním z předpokladů koaličně pojaté feministické politiky a kritiky je, jak Kafer ukazuje, i nové promyšlení samotných kategorií politických projektů, tedy v našem případě promyšlení vztahů mezi genderem, „postižením“ a „nepřizpůsobivostí“, a rozšíření ideje o „feministické politice“ vůbec.

Neoliberalismus proměňuje obrysy politického. Nikolas Rose tuto proměnu západní společnosti hyperbolicky pojmenoval už na konci 90. let jako „smrt sociálního“ (Rose 1996), Chantal Mouffe pak dodala kritice neoliberalismu jiný akcent: popsala vyprazdňování pojmu a ideje politického. Mouffe je skeptická vůči optimistickým vizím konsenzuální demokracie, které považuje za pouhou variantu představy o „konci dějin“, jenž údajně nastal s pokolením komunismu (Mouffe 2005: 1–8). Podle Mouffe představa konsenzuální demokracie uzavírá prostor pro legitimní politický spor a pro vyjednávání základních principů společenské smlouvy, což, jak se domnívá, vede k nezamýšlenému a skrytému podporování společenských antagonismů. Její myšlenku o vymizení důležitosti kategorií politického sporu (levice, pravice) nelze jednoduše přenést do českého kontextu, kde oba pojmy stále nesou silný afektivní náboj, nicméně teze, že rezignací na politický spor a vyjednávání o parametrech politického a omezením se na pouhé praktikování politiky se politické spory přenašejí do registru morálního (*the register of morality*, tamtéž: 72–76) a do kategorií „dobra“ a „zla“ (tamtéž: 5), se pro proběhlé deba-

ty o sociálním systému v České republice jeví jako mimořádně nosná.

Právě diskurs krize, jak ukazují analýzy politických debat, slouží jako velmi účinný nástroj k neutralizování hluboce konfliktních témat (modely a parametry sociální spravedlnosti a solidarity): převádí je do dikce zjednodušené morálky neoliberální zásluhovosti a individuální zodpovědnosti. Jak dokládám dále v textu, „postižení“ a „nepřizpůsobivost“, navíc diskursivně konstruovány jako binární protiklady, velmi dobře slouží tomuto aktu překladu politického do jazyka morálního. Formulování morálních pravidel „úsporné“ spravedlnosti v dobách krize, jak je budeme sledovat na českém příkladu diskusí o „reformních balících“ pravicové vlády z let 2010–2012, odhaluje způsoby, jakými jsou již marginalizované sociální skupiny – a potažmo kategorie sociální (zne)uznání – využívány ve snaze navodit zdání bezkonfliktních a morálně zřejmých pravidel společenství a občanství.

Jelikož se tento text soustřeďuje především na vztah pojmů „postižení“ a „nepřizpůsobivost“ v diskursu (ekonomické a společenské) krize, stojí za připomenutí, že termín „nepřizpůsobivost“ sám o sobě spadá do širšího registru diskursu „postižení“ a nezpůsobilosti. Například *Všeobecná encyklopedie* (Diderot 1999) uvádí termín „nepřizpůsobivost“ jako synonymum k pojmu „maladaptace“, který promlouvá klinickým jazykem ještě zřetelněji. „Nepřizpůsobivost“, resp. „maladaptace“, je potom popsána jako „špatná přizpůsobivost, porucha přizpůsobivosti, nepřizpůsobivost jedince životním podmínkám. Vychází z osobních dispozic: vzniká například na základě somatických poruch, sociální narušenosti nebo psychické deprivace. Projevuje se například poruchami chování.“

Příbuznost obou registrů je zřetelná již z klinického jazyka této definice. „Nepřizpůsobivost“ (podobně jako „postižení“) je definována jako „porucha“. Ještě důležitější je shoda základních předpokladů a vnitřní logiky definice obou pojmů – sociální konstrukt diference a odlišnosti je naturalizován jako „osobní dispozice“ („buď jste postižený, nebo ne“, „buď jste přizpůsobivý, nebo ne“), a tak převeden do zjednodušeného obrazu individuálního konfliktu jedince s prostředím a se společenským kontextem. Tím se ze strukturálního znevýhodnění, jež je vychází z konstrukcí odlišnosti od normy (tělesné a mentální zdatnosti, společenských kódů chování aj.), která je již vždy patologizována jako *aberrace*, stává pouze individuální neschopnost se přizpůsobit nebo naplnit požadavky pro způsobilost k občanství. Jelikož jsou obě skupiny („postižení“ stejně jako „nepřizpůsobiví“) údajně neschopny dostát normativně-mravním nárokům a povinnostem plnohodnotného (*způsobilého*) občanství, jsou diskursivně vyčleněné mimo jeho dosah.

Vzájemná závislost obou kategorií posunuje intersekční uvažování, neboť, jak chci ukázat, i v českém kontextu platí, že „postižení“ je definičně provázáno s rasově příznakovými kategoriemi, v tomto případě s kategorií „nepřizpů-

sobivosti“ zviditelněnou a znovu objevenou kontextem „krizové morálky“. Pro zvýraznění vzájemné podmíněnosti a neoddělitelnosti diferenčních kategorií v diskurzech krize a „úsporných“ vizí sociální spravedlnosti navrhuji pracovat s pojmem *nezpůsobilost*, který v analyzovaném kontextu vytváří spojnicí mezi oběma (ale i dalšími) kategoriemi sociální marginalizace. Domnívám se, že pojem *nezpůsobilost* je analyticky zajímavý i proto, že není vázán na diskursy identity a skupinové příslušnosti, ale naopak odráží normativní představy o mechanismech (zne)uznání a (ne)schopnosti k občanství (a/či ke spravedlivé reprezentaci, participaci apod.). (Ne)způsobilost jako kategorie se neváže pouze k tělesné a mentální jinakosti (normativně označované „postižení“), ale pojímá symbolické znevýhodnění produkované genderem nebo jinými dominantními symbolickými řády.

Morální ekonomie krize jako výraz postpolitické „politiky“

„Sociální systém v našem pojetí má lidem pomoci najít druhou šanci v nesnázích, a ne se stát způsobem života.“ (Vládní prohlášení 2007)

Následující diskuse se zaměřuje na analýzu diskursu politických debat v souvislosti se zaváděním tzv. prvního kola sociálních reforem kabinetu Petra Nečase. Konkrétně zde vycházím z rozboru debat Výboru pro sociální politiku Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, schůzí sněmovny a dalších záznamů politických debat, oficiálních materiálů Ministerstva práce a sociálních věcí, které byly zveřejněny v souvislosti se zaváděním tzv. reformy, i z veřejných vystoupení ministra Jaromíra Drábka a dalších politiků a političek prosazujících „úsporná“ řešení krize.

Nepůjde mi zde o analýzu návrhů „reformy“ jako takových, zajímá mne, jakým způsobem jsou kategorie (zne)uznání, definované genderově a rasově podmíněným řádem (ne)způsobilosti, vyžívány při formování morálního registru postpolitického diskursu. Přestože rozebírané „reformy“ ve své většině nepřežily pád pravicové Nečasovy vlády v roce 2013 a některé úpravy byly zrušeny jako protiústavní ještě před ním, diskurs politických diskusí odkazuje na obecnější posuny v chápání politického a sociálního a tím i na posuny v představách o sociální smlouvě zaručující sociální spravedlivost a solidaritu. Jestliže vize politického jsou vždy produktem konkrétního historického a společenského kontextu, postpolitické tendence odkazují na vyprazdňování politického. Politické diskuse, které provázely schvalování uvedených „reform“, odhalily i obtíže opozičních diskursů formulovat alternativní vize politického a vize, které by se neopíraly o moralizující soudy a hodnocení. Diskursy nezpůsobilosti, „postižení“ a „nepřízpůsobivosti“, se kterými pracují jak pravice, tak levice, jsou toho ilustrativní ukázkou: místo politizace strukturálních nerovností se v debatách setkáváme s politikou studu namířenou

vůči těm, kteří údajně zneužívají sociální pomoc státu (tomuto politickému gestu se neubránila ani levice), či s politikou soucitu a porozumění nabízenou „postiženým“.

Když Ministerstvo práce a sociálních věcí v čele s Jaromírem Drábkem předkládalo svou vizi „sociální reformy“, představovalo ji jako formu administrativně-manažerské úpravy, která má vést především k zefektivnění systému. Navrhované změny v zákonech byly prezentovány jako kroky ke „konsolidaci veřejných financí“, k větší adresnosti státní pomoci („přiblížení služby“) a ke „zvýšení komfortu klienta“.

Státní výdaje budou kráceny snížením nákladů na administraci dávek, nikoli na úkor příjemců dávek. Cílem navržených reformních kroků je zjednodušení systému, jeho zlevnění i zefektivnění, rozšíření možností kontroly a v neposlední řadě také komfortnější postup pro příjemce dávek.

(Tisková zpráva MPSV 17. 5. 2011)

První „balík“ úprav, který vláda navrhovala a který se nejprůměji dotýkal sféry sociálního zabezpečení, zahrnoval nicméně úpravy 16 (resp. 17) zákonů regulujících velmi širokou oblast sociální, zaměstnanecké a zdravotní politiky.⁴ Takto široce pojatý a nesourodý soubor upravovaných předpisů jasně dokumentuje, že mezi jednotlivými zákony zahrnovanými v této úpravě není jiné „logické“ pojítko než „racionalita“, „úspora“ a imperativ kontroly. Mnoho napoví i tisková zpráva ministerstva, která na jedné straně vyzdvihuje „nastavení jednoduššího a přehlednějšího systému vyplácení sociálních dávek“ a na straně druhé upozorňuje, že tento systém také dovolí „snadnější kontrolu vyplácených státních prostředků“. Cíl těchto úprav je rovněž jasně formulován prostřednictvím imperativu dohledu: „MPSV nehodlá snižovat úroveň sociálních podpor, plánuje ale účinně kontrolovat a postihovat jejich případné zneužívání.“⁵ Nicméně jak následující diskuse ukáže, ani deklarované zachování sociálních podpor neodpovídalo skutečně navrhovaným opatřením, neboť „administrativní“ úpravy samozřejmě přinesly reálné změny do systému sociálních opor a vedly k jejich reorganizaci s jasnými dopady na lidi, kteří sociální opory využívají k vyrovnání sociálního znevýhodnění.⁶

Úprava stávajícího systému byla údajně vynucena jeho vnitřním selháváním, tj. neschopností rozeznat ty, kteří sociální oporu „skutečně“ potřebují. A jelikož tak systém (opět údajně) umožňuje „zneužívatům“, aby se vysmívali těm, „kteří žijí poctivě a shánějí práci“, je selhání sociálního systému selháním morálním.⁷ Efektivita sociálního systému, jak jí rozumí vládní koalice, se tedy rovná „efektivnějšímu“ rozlišení těch, kdo pomoc *skutečně* potřebují, od těch, kdo se bez pomoci obejdou a jimž stát svou špatně cílenou štědrotí napomáhá k morálnímu selhání, slovy poslankyně Lenky Kohoutové, „nikdy neslibíme *plošné rozdávání čehokoliv bez ohledu na dopad na člověka*“ (Kohoutová, 16. schůze sněmov-

ny, zasedání 8. 6. 2011; zvýraznění autorka), či dokonce od těch, kdo již morálně selhávají a stát a jeho sociální systém „zneužívají“.

Ekvivalentem představy o „skutečné potřebě“ se stává ten, „kdo si podporu zaslouží“: „Sociální reformy [...] mají v první řadě zlepšit způsob toho, jak stát podporuje například *rodiny s dětmi*, jak stát podporuje *poctivé podnikatele a poctivé zaměstnance* [...] ty, kteří skutečně *hledají práci a shánějí ji a nemohou ji sehnat*.“ (zvýraznění autorka)⁸ Tato slova ministra Drábka, kterými v pořadu *Hyde park* České televize vykresloval parametry „reformy“, jasně ukazují, že kategorie „skutečné potřeby“ je definovaná prostřednictvím „skutečných zásluh“, a ty následně pomocí pojmu práce. I „rodiny s dětmi“, nejčastější rétoricky zneužívaná figura diskusí o sociálním systému, je spoludefinována vztahem k (genderované) reproduktivní práci jako zajištění budoucnosti. Zároveň, jak je z tohoto výroku patrné, práce je v debatách o sociálním zabezpečení kategorií, která (spolu)definuje a konkretizuje kategorie (ne)způsobivosti. Jak pravil poslanec Zbyněk Stanjura: „My chceme podporovat ty, kteří si tu podporu zaslouží, kteří za to [závislost na sociální podpoře] nemohou [a kteří] [...] žijí poctivě a shánějí práci.“ (Stanjura, jednání sněmovny 8. 6. 2011; zvýraznění autorka)

Představa „úřednické“ úpravy je tak odpovědí kritikům z řad opozice, kteří mluví o „demontáži sociálního státu“ (Antonín Seďa, jednání sněmovny 8. 6. 2011), a hraje roli ve snaze vytvořit dojem, že v navrhovaných a zaváděných změnách nespočívá žádné zásadní přeuspořádání, které by proměnilo morální ekonomii sociálních vztahů, ale jedná se pouze o nápravu vychýlení a nedostatků v systému. Odkazy na administrativní povahu úprav slouží ideji, že změnami nebude narušena jeho stabilita ani nedojde ke změně jeho vnitřních parametrů, nýbrž se jedná pouze o úspory, které dopadnou na ty, jež si „potrestání“ zaslouží, neboť se dopouštěli morálního podvodu a žili na „úkor“ „nás“. Mouffe tvrdí, že převedení diskusí o podstatě sociálních vztahů do jazyka morálky slouží k udržování ideologického konsenzu potvrzujícího status quo; tato vize konsenzu také slouží k navození dojmu, že sociální systém sám o sobě není politikum a jeho obrysy a parametry nejsou výsledkem společenské dohody plynoucí z konfliktů, nýbrž že je odrazem univerzálně platné „morálky“ přerodělení na základě (morálních) nároků a zásluh.

Do diskursivní škály nároku/zásluhy spadají i systémy posouzení a klasifikace expertních diskusí, které slouží objektivizaci a naturalizaci „postižení“ nebo rasové odlišnosti, a tak jejich depolitizaci a „odspolečnění“. Víru v lepší organizaci posuzování „invalidity“ jako alternativy ke škrtům navrhovaným vládou formuluje opoziční poslankyně Vladimíra Lesenská, podobně jako vládní poslankyně Gabriela Pecková (viz jednání Výboru pro sociální politiku, 2. 11. 2010). Opoziční poslankyně Milada Emmerová dokonce jmenuje (posudkové) lékaře a zdravotnický personál jako autoritativní zdroj vizí vztahu společnosti k lidem s postižením:

[Ve vztahu lékaře a člověka s postižením] by měl být přítomen prostý lidský soucit, solidarita a užívání se do situace toho člověka, kterého mám svěřeného“ [...], proto je nutné se s těmito odborníky radit, pokud chce vláda i Parlament cokoli měnit včetně tvorby nových zákonů. Jde o konzultaci s lidmi, kteří vykazují dokonalou znalost prostředí díky tomu, že se s nemocnými (sic!) dnes a denně vyskytují v různých rolích.

(Emmerová, zasedání sněmovny, 8. 6. 2011)

Proces posuzování „klientů“, resp. oprávněnosti jejich nároku na sociální podporu, je součástí komplikovaných forem moci, které kombinují jemné formy governmentalit a sebedisciplinace i mnohem rudimentárnější formy dohledu (a trestu). Sociální stát pak spoluvytváří moderní identity. Jak poznamenal Zdeněk Konopásek, „[v] předpisech sociálního zabezpečení se jednotliví lidé (mikroaktéři) musejí *poznat*, aniž by se v nich samotný *aparát* (makroaktér) přestal *vyznat*, a naopak“ (Konopásek 1998: 124; zvýraznění v originále). V tomto smyslu „reforma“ sociálního zabezpečení nepředstavuje zavádění změn či nových norem. A tyto momenty „vznání se“ a „poznání“ sebe samého jsou formulovány v registru morálního hodnocení: „zodpovědný občan“ vs. „(ne)způsobilý občan“ *zaslouženě* požadující podporu vs. „(ne)způsobilý/nepřízpusobivý občan“ pobírající podporu neoprávněně.

Kontrola a ověřování oprávněnosti a míry sociální podpory (dávek) je schématem moci, které využívá i genderového řádu a hierarchií produkovaných jeho prostřednictvím. Již sama kategorie „skutečně potřebných“, jejímuž rozboru se blíže věnuji v následující části textu, se opírá o genderované fungování paternalizující státní moci a stejně genderově zatížené pozice pasivního předmětu pomoci. Nicméně systém sociálních podpor je jednou z diskursivních lokací, které zvýrazňují vzájemné propojení kategorie „postižení“ a genderu. Zdaleka nejde pouze o otázky typu „dokážete si sama obléci podprsenku?“ (osobní rozhovor s ženou s postižením), které jsou během rozhovorů s posudkovými lékaři a lékařkami pokládány, aby umožnily posoudit „míru postižení“, resp. „oprávněnosti“ nároku na sociální podporu. Celý režim ověřování nároku a posuzování tělesných (ne)schopností, jak argumentují ve své analýze britské dávky pro lidi s postižením (Disability Living Allowance) Margrit Shildrick a Janet Price (1996; viz také Shildrick 1997), je založen na formách a praktikách disciplinace a sebekontroly těla, které jsou kulturně spojené s formami genderované kontroly těl a genderových performativů a které dopadají zvláště silně na ženská těla.

O genderovém podhoubí využívání kategorie „nepřízpusobivosti“ svědčí také specifické formy kontroly „sociálně slabých“, „nepřízpusobivých“, které se odvolávají na představy o normativní rodině, výchově a soukromém životě. Snad nejkřiklavější ukázkou této kontrolní funkce sociálního systému podalo virální video dokumentující kontrolu „problémových“ rodin v Litvínově⁹; kontrolu, která byla le-

gitimizována právě tím, že rodiny vybrané k „dohledu“ dostávaly podporu ze sociálního systému. Jinými slovy, jejich „problémovost“ byla konstituována pouze „závislostí na dávkách“. V jemnějších podobách se však intersektory kategorií „nepřízpůsobilosti“ a genderu objevuje i v oficiálních dokumentech vlády. Například v inauguračním prohlášení vlády z roku 2010 se říká:

U všech druhů sociálních dávek, podpor a příspěvků bude jejich výplata podmíněna čestným prohlášením žadatele, *že se bez této podpory z veřejných rozpočtů neobejde*. Výplata pro žadatele bude striktně vázána na *zajištění řádné docházky jeho dětí do školy*.

(Vládní prohlášení 2010; zvýraznění autorka)

V tomto krátkém úryvku se v odkazech na nutnost garance skutečného a oprávněného nároku na sociální podporu ustavuje jak „nepřízpůsobilost“, tak její genderové obrysy, a to deklarováním nutného dohledu nad fungováním rodiny a rodičovství.

Představy o skutečné potřebnosti na jedné straně a zneužívání sociálních dávek na straně druhé, resp. o „postižení“ a „nepřízpůsobilosti“, jsou v rámci vizí „reformy“ jako morální rehabilitace sociálního systému záměrně a strategicky stavěny do vzájemného konfliktu. Ve skutečnosti se o sebe opírají a jsou vzájemně komplementární. Na podzim 2011, kdy senát návrh „reformy“ vrátil k projednávání do sněmovny a kdy probíhaly útoky na romské občany na severu Čech, MPSV vydalo další tiskovou zprávu k sociální „reformě“. V jejím úvodu ministr Drábek spojuje úpravy sociálního systému s „morální reformou“ společnosti, která údajně z těchto změn vyplyne a která – jak se zde implicitně předpokládá – přinese vyřešení „problémů“ s „nepřízpůsobilými“, „nepřízpůsobilosti“: „Sociální nepokoje a s nimi související obavy o vlastní bezpečnost slušných občanů musí být řešeny nejen zajištěním bezpečnosti, ale i nastavením konkrétních opatření, které budou situaci stabilizovat a řešit...“ (Tisková zpráva MPSV 4. 11. 2011; zvýraznění autorka) Konkrétně vyjmenovaná opatření, která mají přispět ke „stabilizaci“ a „řešení“, stojí za citaci: „[Z]avedení veřejné služby pro zachování pracovních návyků, [...] stanovení limitu na doplatek na bydlení, [...] lepší přehled o výši a typu vyplácených dávek sjednocením místa administrace dávek [...]“ (Tisková zpráva MPSV 4. 11. 2011)

Práce jako morální imperativ občanství

Z debat o zasloužení si podpory státu v předcházející kapitole již vyplynulo, že práce se stává centrální kategorií a symbolickým základem registru postpolitického „občanství“. Práce nebo snaha si práci najít získává význam jako definiční rys občanství a klíčová charakteristika „slušného“ občana (generické maskulinum je zde zcela namístě), vůči němuž jedině vláda proklamativně vyjadřuje politický závazek. K definování práce jako (morálního) parametru občanství se velmi hodí diskurs (ne)způsobilosti a konstruování

binárních opozic mezi „postižením“ a „nepřízpůsobilostí“. Konkrétních příkladů z debat politiků a političek by bylo možné uvést celou řadu, téměř každá debata o navrhovaných změnách ve formách sociální podpory garantovaných státem se implicitně nebo explicitně opírala o lineární rovnici „nárok“ (na sociální oporu) je výsledek „zásluhy“, což je výsledek odvedené „práce“ (či symbolického přítakání imperativu vyjádřeného v této rovnici, tj. hledání zaměstnání či nastoupení „veřejné služby“). Nicméně téměř každá citace tohoto pravidla „slušného“ občanství byla formulována prostřednictvím kategorie (ne)způsobilosti, podle situace definované genderovým řádem či odkazem k „postižení“ nebo „nepřízpůsobilosti“.

V pořadu *Hyde Park* České televize v srpnu roku 2011, prvním, který Česká televize vysílala k tématu „úsporných politik“ nově zvolené a nastupující vlády, prohlásil ministr Drábek následující: „Ale toto tak přeci není. Neděleme tu společnost. Lidé jsou buď takoví, že chtějí pracovat, nebo nechtějí pracovat, a vůbec nezáleží na tom, jestli jsou Romové, nebo Neromové.“¹⁰ Dlužno podotknout, že toto odmítnutí diskriminace Romů při hledání zaměstnání ministr pronesl po přímém vstupu romského muže, který právě tuto situaci z vlastní zkušenosti (i zkušenosti přenesené) popisoval, ministr v tomto okamžiku z mocenské pozice popřel zkušenosti společenského zneuznání. Současně ovšem definoval práci jako symbolickou hranici občanství. Podobně definuje práci jako symbolický práh příslušnosti ke společenství i poslankyně Kohoutová, jejíž výrok zároveň ilustruje onen konstruovaný kontrast mezi „postižením“ a „nepřízpůsobilostí“.

Hovoříme tady o restrikcích. Ano, o nich hovoříme, ale my hovoříme o *restrikcích pro ty lidi, kteří se vyhýbají práci*, pro ty lidi, kteří neplatí své dluhy, kteří se s nimi nechtějí vyrovnat. A jestliže někdo nechce pracovat, a může, tak pak samozřejmě tento člověk asi nemá mít to, co ten člověk, který je sice třeba zdravotně postižený, pracuje nebo jakýmsi způsobem mu cosi dorovnáváme. My se tady bavíme o lidech, kteří se sami vyřazují ze společnosti, protože nechtějí. *Oni cosi nechtějí*.

(Kohoutová, zasedání sněmovny 8. 6. 2011; zvýraznění autorka)

Práce (a naplňování morálního imperativu k práci) je podle slov ministra Drábka hlavním kritériem, které člení společnost a podle kterého by se měly napříště orientovat sociální systémy. Ještě radikálnější jsou slova poslankyně Kohoutové, „nepracovat“ znamená neplnit závazek vůči společnosti, což se rovná symbolickému „neplacení dluhů“, a tedy porušení morálního závazku mezi jedincem a společností. „Nepracovat“ znamená *dobrovolně se „vyřadit ze společnosti“*, nepracovat znamená „cosi nechtít“, kde *cosi* je nárok na společenské uznání vyjádřené přeroděním sociálního systému.

Oba řečníci tak definují práci jako symbolickou hranici příslušnosti ke společenství, jako podmínku uznání a potažmo i samotného občanství. Práce (resp. její specifické

podoby jako práce produktivní, nikoliv reproduktivní; práce placená, nikoliv neplacená či neformální...) je považována a prezentována jako nezpochybnitelná *morální* hodnota, na které stojí konsenzus o morální ekonomii. Jinak řečeno, způsob, jakým se politické debaty o „úsporném“ řešení sociálního systému opírají o zcela jednoznačně moralizující vizi práce, je ukázkou postpolitické argumentace par excellence: politický prostor obsadily vize morálky, které znemožnily vyjednávání parametrů a pravidel sociální spravedlnosti i diskuse o strukturální povaze chudoby, zneuznání a znevýhodnění. Cílem úprav, které vláda prosazovala, není narovnění strukturálních nerovností, nýbrž morální narovnění a rehabilitace jedince (viz neustálé diskuse o nutnosti „přinutit cikány pracovat“). Jak poslankyně Kohoutová tvrdí, základem správně „nastaveného“ sociálního systému je schopnost „reformovat“ jedince k naplnění morálního předpokladu občanství, tj. k práci.

Tato „reformní vize“ se naplno odhalila v návrzích a obhajobách jednoho z hlavních „nápravných“ institutů „úsporné reformy“, veřejné služby.¹¹ Jak v rozpravě v Poslanecké sněmovně pronesla poslankyně Ivana Řápková, jedním ze znaků úspěchu tohoto aparátu bylo, že „někteří lidé poprvé ve svém životě museli pracovat“ (Řápková, zasedání sněmovny 8. 6. 2011). To, že veřejná služba je formou foucaultovského principu „dohlížet a trestat“ a veřejnou performancí práce a zásluhy jakožto principu občanství, je patrné z podmínky prosazené vládou: „Pokud žadatel o dávku pomoci v hmotné nouzi odmítne nebo zmaří vykonávání veřejné služby, nebude považován za osobu v hmotné nouzi.“ (Řápková, op. cit.)

Na obhajobě institutu veřejné služby vidíme, jak se prostřednictvím pojmů a kategorií morálního hodnocení reformulují obrysy sociálního systému a vize sociální spravedlnosti. Sociální stát během své historie poznal různé podoby a struktury přerozdělování, většina ale vycházela z principů solidarity a z principu přenesení nákladů a finančního zatížení z jedince na společnost a na kolektivně vytvářené zdroje. Tento princip je zpochybňován tlakem na privatizaci a individualizaci zodpovědnosti (a závazků). Navíc byly v debatách minulých let vize sociální spravedlnosti silně moralizovány. Práce slouží jako morálně těžko zpochybnitelná hodnota, kterou diskurs pravice umně využívá ke zpochybnění principů sociální solidarity, postavených na *strukturálním* porozumění společenským mechanismům, a k jejich reformulování pomocí personifikovaných a privatizovaných vztahů mezi „spoluobčany“ (ministr Drábek), či dokonce, jak ve své interpretaci záslužnosti veřejné služby přednesl ministr Kalousek, mezi archaizovanými vazbami sousedské komunity.

Považuji za naprosto normální, že [příjemce dávek] svým spoluobčanům alespoň částečně přispěje na to, že se na něj skládají, tím, že se snaží odvést nějakou práci, která má svůj smysl...

(Drábek, schůze sněmovny 8. 6. 2011)

Není to poprvé, co při diskusích na toto téma [veřejná služba] slyším, jako kdyby bylo ostuda zametat. Jako kdyby byla nějaká podřadná a nějaká lepší práce. Já jsem přesvědčen, že [...] [j]e jenom špatně vykonávaná práce. Ale určitě není žádná práce podřadná. Ani na mladá, ani na stará kolena bych se nestyděl dobře zametat chodník svým sousedům, kteří mi vydělávají na podporu. Na tom opravdu není nic ostudného.

(Kalousek, schůze sněmovny 8. 6. 2011)

To je zásadní posun a jeden z rysů a důsledků postpolitiky, sociální systém je zde diskursivně přehodnocován ze systému společné a průběžně budované sítě podpor, které mají vyrovnávat strukturální nerovnosti či situace prekarity, na vlastně individualizovaný systém sousedské výpomoci, který funguje na principu morální směny práce a zásluhy. Například podpora v nezaměstnanosti je v řádu této racionality převedena na systém směny výpomoci: ty mi přispěješ na dávku a já ti za to zametu chodník.¹²

Práce, resp. možnost směnít práci, je, jak konstatuje Robert McRuer, tou symbolickou hranicí, která v moderních společnostech odděluje „postižené“ od „zdatných“ (McRuer 2012: 469). Práce je tedy jednou z kategorií, vůči níž a jejímž prostřednictvím se „postižení“ definuje, a jak budu argumentovat níže, práce jako morální imperativ také definuje „postižení“ jako jednu z výjimek; nicméně, jak také ukážu, jako výjimku, jež zároveň stvrzuje zneuznání a marginalizovanou pozici. Následující prohlášení poslankyně Kohoutové v kontextu debat o diskriminaci lidí s postižením na trhu práce výmluvně ilustruje tuto překerní pozici „postižení“.

Potřebujeme obecně prohloubit povědomí o tom, jak vypadá korektní zaměstnávání osob se zdravotním postižením, potřebujeme více vzdělávat jak zaměstnavatele, tak zaměstnance z řad osob se zdravotním postižením o tom, že mohou pracovat, *dokonce mají pracovat*. Máme všechny sociálně slabé skupiny učít, že *pracovat a nebýt závislý na společnosti je vlastně slušností*.

(Kohoutová, schůze sněmovny 8. 6. 2011; zvýraznění autorka)

Prohlášení, které se zdánlivě otevírá tolik potřebné kritice současných forem využívání či zneužívání práce lidí s postižením a diskusi o segregaci lidí s postižením na pracovním trhu a o jejich institucionalizované diskriminaci, však systémovou kritiku opomíjí a záhy se mění na tentýž vzkaz jedinci, který se v těchto debatách neustále opakuje: otázka fungujícího sociálního systému je otázkou slušnosti a individuálního plnění povinností, tj. práce. Opakuje se zde morální imperativ, který definuje přijímání státní podpory jako moment výjimečný a dočasný, neboť morální krédo velí, že „závislost“ je „neslušná“¹³. Podpora ze sociálního systému se stává morálně překerním výjimečným stavem, dluhem vůči společnosti, který je nutno odčinit „prací“. V jednom diskursivním gestu jsou strukturální nerovnosti (nemož-

nost najít zaměstnání, vykořisťovatelské vztahy, diskriminace v zaměstnání) bagatelizovány jako otázka „slušnosti“, a slova poslankyně tak pouze potvrzují hegemonní morálku práce, která utužuje jak řád způsobnosti, tak rasistické ideje o práci jako základu občanství. Strukturální nerovnost je přeložena do jazyka individuální morálky. Navíc tento výrok využívá příkladu lidí s postižením k interpelaci „všech sociálně slabých skupin“. Jestliže, jak níže argumentuji, jsou právě lidé s postižením jednou ze sociálně marginalizovaných skupin, které jsou konstruovány jako morálně ospravedlnitelná výjimka vůči závazkům občanství, jsou zde také konstruováni jako skupina, jejímž prostřednictvím je možno symbolicky vylučovat „nepřízpůsobivé“ jako ty, jejichž porušování společenských pravidel je nepřijatelné.

Slova poslankyně Kohoutové (jejíž výroky se v této stati objevují vícekrát) je sice možné považovat za vyjádření individuálního politického názoru, ale tento pohled je zjednodušující. Za produktivnější považuji chápat tyto názory (a jejich evidentní limity) jako odraz obecnějšího rysu, který odkazuje na depolitizaci politické diskuse a chybějící diskursivní prostor ke střetu politických vizí. Koneckonců ani politická levice, jak blíže ilustruji v další podkapitole, nebyla schopna nabídnout alternativní vize společenské solidarity, které by byly schopny soutěžit s „úspornou morálkou“ vládní koalice. Je také potřeba podotknout, že poslankyně Kohoutová byla jednou z mála politiků a politiků, kteří v diskusích o sociálním systému vůbec téma „postižení“ otevírali. O to vážnější a bolestivější dopady ale její pozice založená na liberálním humanismu a soucitu může mít.

Kategorii „postižení“ je navíc, jak je vidět z dalších výroků poslankyně Kohoutové, možno k utvrzení morální závaznosti práce využívat různě. Například odkazem na „práci pro ně“ lze uzavřít prostor pro politické diskuse jakožto plané a zbytečné maření času a neproduktivní „obstruování“:

Tak tady zbytečně neobstruujme. Já chápu, že to samozřejmě potřebujete, ale pojdme pracovat, a pojdme pracovat *ve jménu těch lidí* [lidí s postižením, KK]. [...] Nemaťte tady lidi, pojdme pracovat, a pojdme skutečně pracovat *ve jménu a ve prospěch našich lidí*. (Potlesk z pravé části sálu.) (Kohoutová, schůze sněmovny, 4. 5. 2011; zvýraznění autorka)

Jindy slouží idea práce k devaluaci soutěžícího názoru a k převlastnění si morální legitimacy pro argument vlastní. Opět promlouvá poslankyně Kohoutová: „Nevím, jak vy, ale já každý týden jsem mezi těmi lidmi. *Já dokonce pro ně pracuji!*“ (Kohoutová, schůze sněmovny, 4. 5. 2011; zvýraznění autorka)

Následující kapitola sleduje, jakým způsobem vytvoření morálních pozic, v tomto případě kategorie „těch, kteří si sociální podporu skutečně zaslouží“, efektivně znemožňuje skutečné politické vyjednávání o principech sociální solidarity a diskusi o mechanismech znevýhodňování a exkluze. Příznačná je v tomto ohledu skutečnost, že političky

a politikové v debatách o „reformách“ netematizují ani formy, důsledky a příčiny sociální prekarity, ani principy solidarity a přerozdělování. Postpolitika neustále zmenšuje prostor pro artikulování vizí „sociální“ i pro různé interpretace historie i budoucnosti. V takzvané postsocialistické zóně, kde jednoduchá „antikomunistická“ (či „antisocialistická“) rétorika stále dokáže bez většího úsilí uzavírat prostory pro promyšlení jiných variant sociálního, má téměř plynulý přechod ze státního socialismu do neoliberalního znevážení veřejného a státního snad ještě zásadnější dopad na formy politického uvažování a uvažování o politice než v kontextu tzv. západním (srov. Kolářová 2014). Zaměřím se proto na „moralizaci“ politického ustavovanou pomocí kontrastů mezi obrazy „nepřízpůsobivých“, kteří hrozí nabourat morální ekonomii celého systému, na straně jedné a „potřebných“ na straně druhé. Jak ukázala předchozí diskuse, rétorická legitimizace „reforma“ sociálního systému se opírala o dvě klíčové kategorie (a jejich binární konstelace): „postižení“, které si z titulu nezaviněné nezpůsobivosti „zaslouží“ sociální zajištění, a „nepřízpůsobivost“, ztělesněná „Švej[ky], co hodujou, když jim druhý půjčují“ (Miroslav Jeník, 16. schůze sněmovny, 4. 5. 2011). Nyní se soustředím na to, jak se kategorie „postižení“ využívá jako administrativní, ale zároveň i *morální* kategorie a jakou roli hraje při legitimizaci neoliberalních transformací a redukci sociálního.

Status výjimky: „ti nejslabší“ a „ti, co si sami nepomohou“

[K]aždý z nás musí být dostatečně odpovědným člověkem a přenést (sic) odpovědnost za svůj vlastní život. My nemůžeme vytvářet neustále bezedný sociální systém pro kohokoli [...]. My musíme myslet na ty, kteří skutečně tu pomoc potřebují, a to jsou právě například osoby se zdravotním postižením (Kohoutová, schůze sněmovny, 4. 5. 2011)

Já jsem si myslel, že normální pravicová strana uznává to, že jsou lidé, kteří si prostě pomoci nedokážou. Nejsou pouze zneuživatelé dávek. (Zaorálek, schůze sněmovny, 8. 6. 2011; zvýraznění autorka)

Odkazy na „ty nejslabší“ a „sociálně nejpotřebnější“ se staly stálou řečnickou figurou v diskusích o sociálním zabezpečení a státní zodpovědnosti, a to bez ohledu na konkrétní politickou příslušnost mluvčích, jsou stálí ve výrocích politické pravice i levice. Vyjádření jako „ti, kteří se nemohou bránit“, „ti, co si sami nepomůžou“ nebo také „ti, kteří si prostě pomoci nedokážou“ zdůrazňují pasivitu a zranitelnost skupin, na něž mluvčí odkazují. Skutečnost, že se tato kategorie a metafora sociální nesoběstačnosti (a svého druhu nezpůsobivosti) objevuje v celé škále politických diskusů, odkazuje jednak na její obsahovou vyprázdňenost, ale

především na její strategickou a strukturální roli v diskusích o sociální a sociálních systémech, resp. sociálnosti systému. O ideologizované roli figury „ti nejpotřebnější“ vypovídá i ustálenost referencí, které tyto „nejslabší“ popisují: „maminky s dětmi“ (popřípadě „rodiny s dětmi“), senioři a „osoby se zdravotním postižením“. Všechny tyto skupiny se v politickém diskursu stávají zástupnými metaforami odkazujícími k představám o sociální zranitelnosti a (dočasné) nezpůsobilosti být plně samostatným občanem, nezpůsobilosti, která vyžaduje ochranu státu. Zároveň mají odkazy k „nejslabším“ důležitou ideologickou funkci, neboť stvrzují konsenzus (a vědomí o něm) o míře sociální zodpovědnosti. Zde se totiž nevyjednává, zda máme mít sociální stát či nikoliv, nýbrž jaká má být míra sociální solidarity. Právě v momentech nového vyjednávání míry, podoby a podmínek sociální solidarity v její postpolitické podobě hrají odkazy k zachování podpory „těm nejslabším“ důležitou roli, neboť mají potvrdit, že ve skutečnosti k žádné demontáži sociálního státu nedochází, ale dochází pouze k jeho „morálnímu“ narovnání, aby se těmto „skutečně potřebným“ dostalo podpory, kterou „potřebují“ a kterou si z pozice své zranitelnosti „zaslouží“. Rétorické figury „nejslabších“ tedy napomáhají k udržení zdání konsenzu o vzájemné zodpovědnosti sdílené společností v momentech, kdy konkrétní kroky státní politiky zásadně redefinují podmínky sociálnosti. Paradoxně právě strategické využívání kategorie „nejslabších“ dovoluje vyhnout se politickým sporům o formách spravedlivého přerozdělování, o mechanismech sociálního vyloučení a o podobách asistence, jež by tyto formy strukturálního vylučování mohla překonat. A jak dále ukazují, kategorie „postižení“/nezpůsobilosti se tak pro současné podoby postpolitiky stala jedním ze strategicky důležitých *administrativních* kritérií, které však mají silnou přidanou *morální* hodnotu.

Pozici „postiženého“/„nezpůsobilého“ subjektu v rámci systému sociálního zabezpečení sociálního státu a v rámci vizi morální ekonomie, o kterou se tyto systémy opírají, popsala již v 80. letech Deborah Stone v knize *The Disabled State* (Stone 1984). Stone ukazuje na to, že tradice sociálního státu navazuje na historicky ustavenou kategorii sociální provize, a konsoliduje tak dva paralelní systémy přerozdělování, které jsou založeny na odlišných normativních kategoriích: základem jednoho je odměna za práci, principem druhého pak potřeba nebo nedostatek. Obě schémata jsou sice vzájemně komplementární, ale i vzájemně vylučná a hierarchicky uspořádaná. Základním principem přerozdělování zůstává práce, resp. její komodifikace a směna v rámci oběhu kapitálu, redistribuce na základě potřeby (a nikoliv odvedené práce) je – a musí zůstat – schématem pouze doplňkovým. Mezi oběma systémy je již z definice symbolický konflikt, a tak vyvstává nutnost ohraničit schéma redistribuce vyjmuté z imperativu zásluhy (práce) prostřednictvím kontroly a silného disciplinačního dohledu. Jak jsem se snažila ilustrovat v předcházející podkapitole, argumentace legitimizující tzv. re-

formy sociálních výdajů se opírala právě o argument nutné rehabilitace údajně pokřivené hranice mezi oběma redistribučními systémy.

Analýza Stone je podnětná, protože otevírá cestu pro uvažování, jakým způsobem moderní stát využívá „postižení“ (a potažmo „nepřízpůsobivost“) jako kategorii pro definování normativních parametrů systému sociálního přerozdělování a spravedlnosti. Provokativnost jejich tezí spočívá v obrácení perspektivy na konsenzus o sociálním zabezpečení. Jak se z jejího rozkladu strategičnosti kategorie „postižení“ jeví, přerozdělení založené na potřebě (*need-based paradigm*) a „na postiženém subjektu“ jako jeho ukázkovým příjemci není ani tak výsledkem sociálního konsenzu o sociálním smíru a spravedlnosti, jako spíše klíčovou kategorií, která napomáhá tento konsenzus tvarovat a definovat. „Postižení“ slouží jako výjimka, která neohrožuje, naopak utvrzuje platnost nastaveného kritéria sociální podpory prostřednictvím směny práce a výkonu. Silně paternalizující a veskrze stigmatizující morální registr apelativů jako „ti nejslabší, kteří skutečně potřebují, neboť si sami nepomůžou“ je využit k znovustavení morálního závazku k osobní a individualizované zodpovědnosti. Navíc, přestože je „postižený subjekt“ odkázán do trvale prekérní pozice a je opakovaně nucen podrobovat se nové klasifikaci, rediagnóze a přezkušování stupně nezpůsobilosti a nesoběstačnosti, formálně a administrativně je vymezen a konstruován jako příjemce privilegia, které spočívá ve vyvázání z povinností, jež normativ zodpovědného občana uvaluje na ostatní. Představa o privilegii se odráží i ve formulacích, které mluví o „výhodách“ pro lidi s postižením, ale i v jemnějších formulacích jako „speciální potřeby“, „speciální“ formy zabezpečení apod. Stone také upozornila na to, že využívání rétorické figury „lidí se zdravotním postižením“¹⁴ jako administrativní kategorie vyjmuté z nároku „způsobilého“ občanství ve skutečnosti znovu utužuje stigma spojené s tělesnou a mentální jinakostí, a ač dovoluje (často minimální) transfery v přerozdělování sociálních prostředků, zároveň se podílí na vytváření a udržování forem zneuznání. To se ukazuje na několika vzájemně propojených úrovních. Vládní strany například užívají v rétorice „reformy“ lidí s postižením jako ztělesnění těch, kdo sociální podporu „skutečně potřebují“ a také si ji „zaslouží“, ve skutečnosti však měla „reforma“ zásadním způsobem dopadnout právě (i) na lidi s postižením. Diskurs výjimky potom konstruuje kategorii „postižení“/nezpůsobilosti jako právě tu, pomocí níž dochází k obnovení společenského konsenzu o hranicích sociálního.

Jestliže návrhy „refořem“ sociálního systému zásadně redefinovaly vize sociálního, odkazy na „nejslabší“ a „postižené“ (a jejich definiční protiklad k „nepřízpůsobivosti“) sloužily k obnovení (zdání) konsenzu a zachování sociální sítě. Jak ukazují v dřívější analýze, sentimentální politika, která se mobilizuje kolem kategorie „postižení“ v době „krize“, umožňuje právě toto symbolické zahlazení konfliktu (Kolářová 2012b).

Cynismus konsenzu

Konstruování „postižení“ jako výjimky z morálního pravidla individualizované zodpovědnosti je však hluboce cynické. Cyničnost diskursu výjimky se v kontextu analyzované „krize“ projevovává na několika různých úrovních. Za prvé, diskurs výjimky sloužil ke zneviditelnění skutečnosti, že se – přes veškerá politická ujištění o opaku – velká část „úsporných“ opatření týkala právě sociálních kompenzací a podpor určených lidem s postižením. Za druhé, diskurs výjimky dovoluje vidět formy kompenzace, které by měly vyrovnávat obtíže se sociálně a kulturně konstruovanými bariérami v plné občanské participaci, spíše jako charitativní dobrodění společnosti nebo jako, jak to formuloval ministr Drábek, „nadstandardní příspěvky“. ¹⁵ A jako takové je lze kdykoliv odvolat či přehodnotit v momentě, kdy je nutné „šetřit“. Za třetí, tento diskurs cynicky pomáhal udržovat zdání o funkční síti sociálních podpor a zázemí pro všechny, „kteří ji skutečně potřebují“. Tato představa vede jednak ke zpětnému potvrzení řádu nezpůsobivosti, který zakládá zneuznání „postižení“ a „postiženého“ života, a trvale tak zbavuje lidi s postižením přiznání plného, *způsobilého* občanství, a jednak k potvrzení interpelace tohoto řádu na každého z nás.

A konečně za čtvrté, v rámci silně moralizujícího diskursu o krizi bylo velmi snadné umně manévrovat s výjimečným postavením „sociálně nejslabších“ a „postižených“ pro účely rasistického diskursu „nepřízpusobivosti“ a stigmatizaci „černých pasažérů“. Výsledný dojem (morálního) konfliktu mezi sociálními skupinami „potřebných“ a „profiterů“ je krutým produktem diskursu výjimky. Prostřednictvím zdánlivého konfliktu mezi dvěma (či více) skupinami, které jsou všechny ve skutečnosti vystavovány formám symbolického zneuznání a marginalizaci, se daří externalizovat skutečný konflikt. To, že se na demonstraci lidí s postižením proti „reformám“ sociálního systému na jaře 2011 v davu, který pojila sdílená zkušenost společenského znevýhodnění normativem tělesné/mentální zdatnosti (*ableism*), tedy v davu, kde společně demonstrovali „bílé“ i „romští“ lidé s postižením, objevil i transparent deklarující rozhořčení nad škrty pomocí protiromského hesla „Fero Čorka o dávky nepřijde“ (srov. Kolářová 2012b), ukazuje na (částečný) úspěch hegemonního diskursu, který zdání konfliktu mezi „postižením“ a „nepřízpusobivostí“ potřebuje.

Na představených ukázkách je možné sledovat, jakým způsobem dochází k neutralizaci politických otázek a jejich nutně kontroverzní povahy (musí být kontroverzní, neboť se dotýkají základních principů nerovnosti a mechanismů privilegia) pomocí odkazů na zdánlivě univerzální a univerzálně sdílené a nezpochybnitelné morální hodnoty humanismu a liberalismu. Konsenzus o tom, že kapitalismus (resp. jeho neoliberální forma) je nevyhnutelné, a tedy optimální společenské uspořádání, je výrazem postpolitického vyprázdnění politiky.

Za cynický výsledek diskursu výjimky můžeme ovšem považovat i opomíjení kategorie „postižení“ v rámci kritických a politicky alternativních diskursů, o kterých jsem se zmi-

ňovala v úvodu textu. Jedním z vysvětlení, proč se žádná z kritických platforem nevěnovala vztahu „úsporných politik“ a sociálního vyloučení lidí s postižením, může být přesvědčení o tom, že se lidem s postižením – díky jejich výjimečnému postavení – dostává (alespoň základní) sociální opory. V tomto kontextu je možné odkázat na práci Davida Stucklera a Basu Sanjayeho (2013) nebo již uvedené studie organizace Demos, které ukazují, že „úsporné politiky“ mají výrazné dopady na (mentální i fyzické) zdraví a blahobyt celé populace. Důležitost jejich analýz spočívá v rozklíčování a zmapování dramatických důsledků, jež kvůli zdánlivě malým a nedramatickým „úsporným opatřením“ mohou mít i banální zdravotní problémy: i nepatrné poplatky za péči mohou znamenat bariéry, kterou vedou k neléčení původně relativně nezávažných zdravotních neduhů, jež ovšem v čase a v kombinaci s dalšími nemocemi mohou vést k mnohem závažnějším onemocněním, či dokonce úmrtí (srov. Povinelli 2008, 2011). Stuckler a Sanjaye tak považují „politiku úspor“ za novou podobu biopolitické distribuce (ne)schopností, morbidity, života a smrti. A jak také Stuckler a Sanjaye dokumentují, tato biopolitika „úsporných opatření“ dopadá zásadněji na životy lidí, kteří jsou již „chronicky“ vylučováni ze společnosti a vystavováni sociálnímu zanedbávání. Podtitul Stucklerovy a Sanjayeho knihy ostatně dopady „úspor“ v sociální oblasti pojmenovává bez obalů jasně: „úsporné politiky zabíjejí“.

Proti krizi

Jestliže je „krize“ pouze jednou (a vyhrávající) interpretací historického momentu (srov. Hrubec, Uhde 2010), nutně se musíme ptát, jakou roli hrají v assembláži diskursů o krizi naše vlastní promluvy (výzkum) a zda i kritické reflexe „krize“ paradoxně nepřispívají k valorizování a posilování „krizových“ signifikací. Do jaké míry zkoumáním „krize“ přistupujeme na takový druh zkoumání sociálního, který si klade pouze určité otázky, a tím produkuje i vlastní zámlky: oblasti nevysloveného či nepojmenovatelného? Pro intersekcionalní feministické teorie je jistě nezbytné rozvíjet kritické reflexe důsledků „krize“, nicméně jako problematické, zvláště pro zkoumání forem společenského vyloučení, zneuznání a marginalizace, může být definování „krize“ jako události akutní, která se vymyká každodennosti a režimu pravidelnosti.

Z této skeptické poznámky vyplývá tato úvaha: je možné, že soustředění se na „krizi“ paradoxně odvádí pozornost od sociálních konfliktů, které mají spíše dlouhodobý, pomalý ráz nebo se jinak vzpírají označení krize? Je možné, že diskursem krize nastolený obraz akutního společenského konfliktu odvádí pozornost od forem sociální prekarity a zanedbání, které nevolají po „krizovém řešení“, probíhají nikoliv (pouze) akutně, ale (především) dlouhodobě a „chronicky“ a v důsledku své „chronicity“¹⁶ se stávají naturalizovanými a neviditelnými, tak jak jsou vstřebávány do podstaty sociálních vztahů a jejich dynamiky. I to vyplývá z předchozí diskuse. Strategické využívání obrazů „postiženého“ a „nepřízpusobivého“ subjektu (a jejich intersekcce) v rámci diskusí

o „krizovém řešení“ je jednou z konkrétních ukázek toho, jak „krize“ překrývá chronické nerovnosti a zneuznání. Nejenom že se kategorie „postižení“ rétoricky využívá ke znevýhodnění skutečných dopadů „krizových opatření“ na lidi s postižením a zároveň k legitimizaci rasistického diskursu zneuznání, ale také efektivně uzavírá diskursivní prostor pro artikulování jiných než „akutních“ forem znevýhodnění a diskriminace, tedy forem nerovností, které zásadně a trvale definují životní (ne)šance, (ne)kapacitu a (ne)vitalitu „postižených“ a „nepřízřusobivých“.

Lauren Berlant vyjadřuje podobnou rezervovanost vůči konceptu krize a jeho analytické přínosnosti. Berlant říká, že „vědkyně a aktivistky často ve snaze pochopit [...] podmínky dlouhotrvající deprivace pokrývají obraz trvání a rozsah situace tím, že nazývají krizí to, co je a bylo součástí života zkoumané populace, která popisovanou situaci vnímá jako běžné podmínky svého života“ (Berlant 2007: 760). Krize potom pro Berlant znamená spíše „krizi v úsudku“, neboť neodkazuje na povahu zkoumaného, ale na představy výzkumnice (Berlant 2007: 760; srov. také Berlant 2011). Jako alternativu modelu „krize“ Berlant navrhuje koncept pomalé smrti (*slow death*), jehož pomocí se snaží zachytit způsoby, jakými je životní síla, vitalita a energie jednotlivců i určitých skupin odčerpávána a využívána (globálním) kapitalistickým systémem ku prospěchu již privilegovaných skupin obyvatelstva (Goodley, Lawthom, Runswick-Cole 2014). Prostřednictvím tohoto konceptu je ale možno konceptualizovat i zóny zneuznání a trvalého, chronického zanedbávání, jež spočívá „pouze“ v logice základního zabezpečení, které dovoluje přežít, ale nedovoluje prosperovat, rozvíjet kapacity, schopnosti a životní šance. „Smrt“ je zde možné chápat nejen ve smyslu biologického opaku života, ale spíše jako binární opozici humanistické normativnosti „života“ coby potenciality, vitality, budoucnosti a transcendentální hodnoty; praktiky a způsoby využívání síly a práce či chronického zanedbávání mají společnou právě onu logiku zneuznání hodnoty prostřednictvím normativního hodnocení „kvality života“, který má ještě cenu.

Také Elizabeth Povinelli (2008, 2011) promlouvá o chronicitě sociálního zanedbávání. Spíše než utrpení spojené s katastrofami, nečekanými událostmi a „krizemi“ Povinelli za východisko svého teoretického rozkladu o feministické etice a pozdně liberálních podobách sociální (ne)spravedlnosti volí ty formy utrpení a strádání, které jsou „každodenní, chronické, kritické a akumulované v čase“ (Povinelli 2008: 511). Podobně jako Berlant, a snad ještě radikálněji, tak poukazuje na to, že formy zanedbávání, vyloučení a sociálního „zřeknutí se“ (*abandonment*) nejsou „krizí“ ve smyslu své výjimečnosti a vyhrocenosti, ale přesně naopak základním stavebním prvkem, na kterém stojí morální ekonomie sociality a prosperity v pozdně liberální společnosti.

Povinelli tvrdí, že formy prosperity, zdraví, štěstí a životních možností určitých sociálních skupin jsou přímo podmíněny formami nezdraví, strádání a chudoby „druhých“. Nutí nás tak k rozpoznání toho, že „moje štěstí je ze své

podstaty svázáno s [jejím] neštěstím; moje tělesné blaho je součástí obecnější korporeality, v jejímž rámci je [její] fyzické strádání životně důležitým orgánem“ (Povinelli 2008: 511). Povinelli samozřejmě nejde o morální odsouzení možností, které vedou k individuálnímu zakoušení štěstí, naplnění či (tělesného/mentálního) blahobytu, ale o popsání strukturální logiky biopolitického a jinak mocenského využívání vitality „těch druhých“. Etický nárok, který Povinelli vyjadřuje vůči feministickým teoriím, volá po reflexi toho, jak individuální životní projekty souvisejí se sociálními strukturami privilegií a znevýhodnění.

V kritice neoliberálního zachycení krize formuluje Ondřej Slačálek tezi o „implozi budoucnosti“, jíž popisuje kolaps neoliberálního slibu optimistických zítřků (srov. koncept „krutého optimismu“ Lauren Berlant 2011). Přes svou inspirativnost tyto teze nereflektují to, že příslib „zítřka“ či budoucnosti je již sám o sobě vyjádřením privilegia. Imploze budoucnosti i krutý optimismus budoucího se může týkat pouze těch subjektů, kterým byla budoucnost již dříve přislíbena symbolickým uznáním prostřednictvím způsobitého občanství a plnohodnotného lidství. Slačálek citovaný výrok Vladimíra Holana „Co je to vlastně budoucnost? Bylo jí tolik, že už byla.“ (Slačálek 2012: 93) to velmi dobře vystihuje. Budoucnost pro některé subjekty už byla, zatímco pro jiné ještě nenastala. Současný okamžik „krize“ znamená nikoliv její implozi, ale další chronické oddálení. Holanova slova samozřejmě odkazují k vyčerpanosti ideologizovaných vizí nadějných a zářných zítřků. Přesto existují modalita života, které nejsou uznány jako „plnohodnotné“, jsou tu životy, které nejsou nadány symbolikou budoucnosti, životy „postižené“, „nepřízřusobivé“ nebo jinak abnormální a narušující ideologickou představu homogenosti společnosti a kolektivního těla české společnosti. S mírou jisté nadsázky, pro Romy, lidi s postižením, migrující a nově příchozí, pro osoby, jejichž identifikace nesplňují normy genderové srozumitelnosti, pro lidi staré a mnohé další budoucnost stále ještě nenastala.

Literatura

- Berlant, L. 2007. „Slow Death (Sovereignty, Obesity, Lateral Agency).“ *Critical Inquiry*, Vol. 33, No. 4: 754–780, <http://dx.doi.org/10.1086/521568>.
- Berlant, L. 2011. *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press.
- Cviková, J. (ed.). 2009. *Spravedlivost v rodových vztazích. Rozdělování (nielen) zdrojov*. Bratislava: Aspekt.
- Cviková, J. (ed.). 2010. *Rodová perspektiva v ekonomii mocenských vztahov*. Bratislava: Aspekt.
- Goodley, D., Lawthom, R., Runswick-Cole, K. 2014. „Disability and austerity: beyond work and slow death.“ *Disability & Society*, Vol. 29, No. 6: 980–984, <http://dx.doi.org/10.1080/09687599.2014.920125>.
- Hasmanová Marhánková, J. 2013. *Aktivita jako projekt: diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a senierek*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Hauser, M. (ed.). 2007. *Sociální stát a kapitalismus*. Praha: Svoboda Servis.
- Hrubec, M., Uhde, Z. 2010. „Od paradoxů ke krizi. Sociální a feministická kritika.“ Pp. 4–12 in Sokačová, L. a kol. *Krise jako nový začátek, nebo promarněná šance?: genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies.
- Kafer, A. 2013. *Feminist, Queer, Crip*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kolářová, K. (ed.). 2012a. „Tělesná jinakost, ne/způsobnost, ‚postížení‘, hendikep... K politice překladu a teoretickému vymezení pojmů.“ Pp. 41–64 in K. Kolářová (ed.). *Jinakost – postížení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsobnosti a hendikepu. Antologie textů z oboru disability studies*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kolářová, K. 2012b. „Affective Politics of Disability Shame in the Times of Neoliberal Exceptionalism.“ Pp. 263–80 in Mesquita, S., Wiedlack, M. K., Lasthofer, K. (eds.). *Export-Import-Transport: Queer Theory, Queer Critique and Activism in Motion*. Wien: Zaglossus e.U.
- Kolářová, K. 2014. „The Inarticulate Post-Socialist Crip. On the Cruel Optimism of Neoliberal Transformations in the Czech Republic“ *Cripistemologies. Special Issue of The Journal of Literary & Cultural Disability Studies*. Vol. 8, No. 3: 263–280, <http://dx.doi.org/10.3828/jlcds.2014.22>.
- Konopásek, Z. 1998. *Estetika sociálního státu: o krizi reprezentace (nejen) v sociálním zabezpečení*. Praha: G plus G.
- McRuer, R. 2012. „Povinná tělesná zdatnost a neheteronormativita/‚postížení‘.“ Pp. 460–510 in Kolářová, K. (ed.). *Jinakost – postížení – kritika: Společenské konstrukty nezpůsobnosti a hendikepu. Antologie textů z oboru disability studies*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- McRuer, R. 2013. „Crip Displacements: Disability, Dispossession, and the Museo de los Desplazados.“ Nепublikovaná prezentace v rámci mezinárodní konference *De-Colonising Disability Theory: Crippling Development*, pořádané katedrou genderových studií FHS UK a Gender Research Office, Wien University, Praha: 19.–21. 9. 2013.
- Mitchell, D., Snyder, S. 2010. „Ablenationalism and the Geo-Politics of Disability.“ *Journal of Literary & Cultural Disability Studies*, Vol. 4, No. 2: 113–125, <http://dx.doi.org/10.3828/jlcds.2010.10>.
- Mouffe, C. 2005. *On The Political*. London: Routledge.
- Pehe, J. (ed.). 2012. *Krise, nebo konec kapitalismu?* Praha: Prostor.
- Pick, M. 2011. *Stát blahobytu, nebo kapitalismus?: My a svět v éře neoliberalismu 1989–2011*. 2. doplněné vydání. Všeň: Grimmus.
- Potůček, M. 2011. *Cesty z krize*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Povinelli, E. 2008. „The Child in the Broom Closet: States of Killing and Letting Die.“ *South Atlantic Quarterly*, Vol. 107, No. 3: 509–530, <http://dx.doi.org/10.1215/00382-876-2008-004>.
- Povinelli, E. 2011. *Economies of Abandonment: Social Belonging and Endurance in Late Liberalism*. Durham: Duke University Press.
- Rose, N. 1996. „The death of the Social? Re-figuring the territory of government.“ *Economy and Society*, Vol. 25, No. 3: 327–356.
- Shildrick, M. 1997. *Leaky Bodies and Boundaries: Feminism, Postmodernism and (Bio)ethics*. London: Routledge.
- Shildrick, M., Price, J. 1996. „Breaking the Boundaries of the Broken Body.“ *Body and Society*, Vol. 2: 93–113, <http://dx.doi.org/10.1177/1357034X96002004006>.
- Slačálek, O. 2012. „Implóze budoucnosti.“ Pp. 93–112 in J. Pehe (ed.). *Krise, nebo konec kapitalismu?* Praha: Prostor.
- Sokačová, L. a kol. 2010. *Krise jako nový začátek, nebo promarněná šance?: genderové aspekty finanční krize*. Praha: Gender Studies.
- Stone, D. 1984. *The Disabled State*. Philadelphia: Temple University Press.
- Stuckler, D., Basu, S. 2013. *The Body Economic: Why Austerity Kills: Recessions, Budget Battles, and the Politics of Life and Death*. New York: Basic Books.
- Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. 1999. Praha: Diderot.
- Wood, C. 2011. „Tracking the Lives of Disabled Families through the Cuts.“ *Destination Unknown: Autumn 2011*. Demos. [online]. [cit. 15. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.demos.co.uk/files/DestinationUnknownAutumn2011_-_web.pdf?1322826138>.
- Wood, C. 2012. „For Disabled People, the Worst is Yet to Come.“ *Destination Unknown: Summer 2012*. Demos. [online]. [cit. 15. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.demos.co.uk/files/Destination_Unknown_Summer_2012_-_web.pdf?1340294386>.
- Wood, C., Grant, E. 2010a. „For Disabled People, Cuts to Welfare Will Have a Deep and Lasting Impact...“ *Destination Unknown*. Demos. [online]. [cit. 15. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.demos.co.uk/files/Destination_unknown_-_web.pdf?1286894260>.
- Wood, C., Grant, E. 2010b. „The most effective way to tackle disability poverty is by reducing costs...“ *Counting the Cost*. Demos. [online]. [cit. 15. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.demos.co.uk/files/Counting_the_Cost_-_web.pdf?1292598960>.
- Wood, C., Grant, E. 2011. „Tracking the Lives of Disabled Families through the Cuts.“ *Destination Unknown: Spring 2011*. Demos. [online]. [cit. 15. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.demos.co.uk/files/Destination_unknown_Spring_2011_-_web.pdf?1305026600>.
- Wood, C., Cheetham, P., Gregory, T. 2011. „Less money doesn't have to mean a poorer service for disabled people...“ *Coping with the Cuts*. Demos. [online]. [cit. 15. 9. 2014]. Dostupné z: <http://www.demos.co.uk/files/Coping_-_web.pdf?1315593443>.

Citované primární zdroje

Vládní prohlášení

Vládní prohlášení kabinetu M. Topolánka I. (4. 9. 2006–9. 1. 2007; nebyla vyslovena důvěra), [GENDER, ROVNÉ PŘÍLEŽITOSTI, VÝZKUM](http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-</p>
</div>
<div data-bbox=)

-vlad-cr/1993-2010-cr/mirek-topolaneck-1/Programove-prohlaseni-vlady.pdf.

- Vládní prohlášení kabinetu M. Topolánka II. (9. 1. 2007–8. 5. 2009), http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1993-2010-cr/mirek-topolaneck-2/Programove-prohlaseni-vlady_1.pdf.
- Vládní prohlášení kabinetu Jana Fišera (8. 5. 2009–13. 7. 2010), <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1993-2007-cr/jan-fischer/ppv-2009.pdf>.
- Vládní prohlášení kabinetu Petra Nečase (13. 7. 2010–10. 7. 2013), <http://www.vlada.cz/cz/jednani-vlady/programove-prohlaseni/programova-prohlaseni-74856/>.

Tiskové zprávy Ministerstva práce a sociálních věcí České republiky (MPSV)

TZ, 17. 5. 2011, http://www.mpsv.cz/files/clanky/10804/tz_170511a.pdf.

TZ, 4. 11. 2011, <http://www.mpsv.cz/cs/11678>.

Stenografické záznamy schůzí Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky

16. schůze sněmovny, <http://www.psp.cz/eknih/2010ps/stenprot/016schuz/index.htm>.

21. schůze sněmovny, <http://www.psp.cz/eknih/2010ps/stenprot/021schuz/index.htm>.

Zvukové záznamy schůzí Výboru pro sociální politiku Parlamentu České republiky

4. schůze, <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=4306&o=68td=22&cu=4>.

Poznámky

1 Tato studie je součástí grantového projektu podpořeného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR 13-18411S). Za kritické komentáře k dřívějším verzím stati děkuji Jaroslavě Hasmanové Marhánkové, Zuzaně Uhde, Libuši Bělunkové a anonymním recenzentům a recenzentkám. Některé teze stati byly představeny na sympoziu *Queering Post-political Subjectivities* pořádaném Genus Tema Institute, Univerzity v Linköpingu, za podnětné komentáře děkuji Maleně Gustavson, Jasbir Puar, Margit Shildrick a publiku sympozia.

2 Většina z mála studií a monografií, které k tématu krize vyšly v Česku, pracuje s obrazem společnosti jako homogenního celku a na „metanarativ“ krize nabízí pouze „metanarativní“ odpovědi – nereflakuje vnitřní diferencii diskursu krize ani to, že její účinky a dopady jsou podmíněny sociálními hierarchiemi a kategoriemi odlišnosti (Pick 2011; Pehe 2012; Potůček 2011 aj.; k diskusím o sociálním státě a jeho krizi viz také Hauser 2007). Způsoby, jimiž jsou krizové politiky a jejich dopady ovlivňovány kategoriemi rasy, genderu, věku a dalších společensky produkovaných diferencí, byly u nás reflektovány jen výjimečně (Hasmanová Marhánková 2013; Sokačová a kol. 2010; Cviková 2009; Cviková 2010).

3 Komplexnější hodnocení toho, jak se tzv. krizová opatření dotýkají života lidí s postižením, zatím zcela unikalo po-

zornosti jak kritických a aktivistických platforem, tak akademických textů reflektujících průběh „úsporných politik“ v českém kontextu. Například ani jedna z českých výročních zpráv organizace *Social Watch* neobsahuje jedinou zmínku o dopadech úsporných opatření na lidi s postižením. Tato skutečnost zaráží o to více, že posláním zpráv *Social Watch* je alespoň rudimentární shrnutí dopadů společenského vývoje na marginalizované sociální skupiny. Přitom průběžně formulované rozbory daných vládních opatření vypracovávala pravidelně mezi lety 2011 a 2012 Národní rada lidí se zdravotním postižením a publikovala je v časopise *Mosty*.

4 Návrh byl projednáván jako sněmovní tisk 315 („Vládní návrh zákona, kterým se mění některé zákony v souvislosti s úspornými opatřeními v působnosti Ministerstva práce a sociálních věcí“). Nicméně změn v oblasti sociálního zabezpečení se týkaly i další vládní návrhy, které byly projednávány jako sněmovní tisk 372 („Vládní návrh zákona, kterým se mění zákon č. 111/2006 Sb., o pomoci v hmotné nouzi [...], zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách [...], zákon č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, [...] a další související zákony“), sněmovní tisk 373 („Vládní návrh zákona, kterým se mění zákon č. 435/2004 Sb., o zaměstnanosti, [...] a další související zákony“) a sněmovní tisk 374 („Vládní návrh zákona o poskytování dávek osobám se zdravotním postižením a o změně souvisejících zákonů“). Je také důležité poznamenat, že tyto předkládané změny (tisk 315) již prošly jedním kolem sněmovního jednání a byly přes odpor opozice schváleny ve stavu legislativní nouze. Následně byly právě pro hlasování ve stavu legislativní nouze Ústavním soudem České republiky vráceny. Původní návrh byl projednáván jako sněmovní tisk 120, resp. 155.

5 Celé znění tiskové zprávy z 21. 10. 2010 je dostupné na stránkách MPSV, <http://www.mpsv.cz/files/clanky/9698/21102010.pdf>; naposledy navštíveno 15. 9. 2014.

6 Jako výmluvný korektiv vládních tvrzení o zanedbatelných a minimálních dopadech změn na lidi s postižením (ale i na další již sociálně marginalizované a znevýhodňované skupiny) mohou kromě článků v časopise *Mosty* posloužit například studie britské organizace Demos, která pravidelně v šestiměsíčních intervalech v letech 2010–2012 sledovala situaci několika rodin a jedinců s „postižením“ znevýhodňovaných řádem (ne)způsobilosti v průběhu britské verze „úsporné“ politiky, na kterou česká pravicová vláda odkazovala jako na svůj vzor (Wood 2011; 2012; Wood, Grant 2010a; 2010b; 2011; Wood, Cheetham, Gregory 2011). Jak tyto studie ukazují, v situaci již existující prekarity, jež pramení ze znevýhodnění a výdajů finančních i nemateriálních zdrojů v každodenním vyrovnávání se s bariérovou společností, ke kterým systém nepřihlíží, znamená i malé či „administrativní“ upravení sociálních opor extrémní nárůst materiální zátěže i psychologického a fyzického stresu.

7 Na tomto místě je dobré připomenout, že projednávání návrhů změn a tzv. reforem probíhalo současně s protiromskými útoky na mnoha místech České republiky. Tyto demonstrace protiromských nálad společnosti se promítají

i do vystoupení politiků, a dokonce, jak dále v textu ukazuje, i do oficiálních výroků představitelů státu.

8 *Hyde Park* České televize vysílaný 14. 9. 2011. Záznam pořadu dostupný v archivu ČT, <http://www.ceskatelevize.cz/specialy/hydepark/14.9.2011/>; naposledy navštíveno 15. 9. 2014.

9 Video je dostupné mj. na http://zpravy.idnes.cz/kontroly-v-litvinove-0tq-/domaci.aspx?c=A130918_162121_usti-zpravy_alh; naposledy navštíveno 15. 9. 2014.

10 Vysílání pořadu *Hyde Park*, 11. 8. 2010, výrok ministra zazněl přibližně v 39. minutě pořadu. Archiv ČT, <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10252839638-hyde-park-ct24/210411058080811-hyde-park>; naposledy navštíveno 15. 9. 2014.

11 Veřejná služba byla definitivně zrušena rozhodnutím Ústavního soudu ČR v listopadu 2012, výnos soudu a odůvodnění viz http://www.usoud.cz/aktualne/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=175&cHash=0b63d8ae3e3d820ca1bbcdf97d437e46; naposledy navštíveno 15. 9. 2014.

12 Je zřejmé, že tato interpretace sociálních opor v nezaměstnanosti (i ostatních opor) je silně ideologizovaná i obsahově nesprávná, podpora v nezaměstnanosti není zajišťována přímo z příjmů a odměn za práci ostatních občanů. Tyto výroky jsou ukázkou toho, jak ve vizích sociálního mízí stát a představy o státních mechanismech přerozdělování a místo toho nastupují idealizované vize individuálních a privatizovaných vztahů.

Opozice při kritizování veřejné služby sice odkazovala na neústavnost tohoto návrhu a na narušení systému sociálních podpor, zároveň však nezpochybňovala logiku zásluhovosti a provázání sociální podpory s morálním imperativem práce (viz např. výroky Romana Sklenáka či Lubomíra Zaorálka na schůzi sněmovny 8. 6. 2011); František Bublan pak ilustruje *nemorálnost* veřejné služby jako způsob společenského pokoření a snížení statusu, který demonstruje následovně: „Je to konkrétní příklad. Je to učitelka, která učila celý život, v 55 letech přišla o práci, pokoušela se najít novou, nepodařilo se jí to a ocitla se v této pasti [...]. Týden dělala to, že v té vestě zametala ulice, a kolem ní chodily děti, které ještě nedávno učila. Po tom týdnu se psychicky zhroutila, protože si umíte představit, jak se ty děti k ní chovaly, a raději živoří...“ (schůze sněmovny, 8. 6. 2011)

13 I nedávná kampaň „No a co?“ propagující práci lidí s postižením odhaluje „ideologickou past“, ve které se „práce“ stává jediným možným prahem sociálního uznání. Hesla kampaně („Nedávejte nám peníze. Uživíme se sami, když nám dáte příležitost.“) apelovala na „zdatnou“ a způsobilou veřejnost

imperativem „podpořte ty, co se o sebe chtějí postarat sami“. Tato hesla reprodukují ideologický řád povinné zdatnosti a participují na stigmatizaci těch lidí s postižením, pro něž je placená práce kvůli bariérám ve vzdělávání a dalším strukturálním bariérám, které jsou součástí podstaty kapitalistického systému, nedostupná (srov. Mitchell, Snyder 2010; Kolářová 2012b). Nemluvě o tom, jakým způsobem příslib inkluze pomocí práce odmítá rozpoznat nerovnosti a formy diskriminace, které jsou v zaměstnání a prostřednictvím práce produkovány genderem a jinými symbolikami diference. Vizualizaci kampaně viz <http://www.nfozp.cz/download/Kampa-PP--ka.pdf>; další informace o kampani viz <http://www.pracepostizenych.cz/>; naposledy navštíveno 15. 9. 2014.

14 V českém kontextu užívaný pojem *lidé se zdravotním postižením* má paradoxní účinky. Odkaz na *zdravotní postižení* slouží velmi dobře postpolitické argumentaci, neboť „postižení“ lokalizuje do oblasti medicínské, zdravotní (nikoliv sociální, strukturální a politické), a tak napomáhá jak objektivizaci a naturalizaci jinakosti (podobně jako biologizace diference genderové, rasové), tak depolitizaci „problému postižení“ (srov. Kolářová 2012a).

15 Jaromír Drábek v pořadu České televize *Hyde Park*, 11. 8. 2010. Archiv ČT, <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10252839638-hyde-park-ct24/210411058080811-hyde-park>; naposledy navštíveno 15. září 2014.

16 Zde nepoužívám *chronicitu* jako metaforu tělesné a mentální jinakosti, nýbrž se snažím o obrácení diagnostického pohledu mimo „jiná“/„postižená“ těla směrem na sociální nerovnosti a jejich strukturální příčiny.

© Kateřina Kolářová, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014

Mgr. Kateřina Kolářová, Ph.D., působí na katedře genderových studií Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy. Zabývá se především intersekcemi genderu, sexuality, queer teorie, (ne)způsobilosti a rasy. V současnosti zpracovává projekt věnující se neoliberalním formám biopolitiky, konstrukcím biologického občanství a kulturním politikám HIV/AIDS. Je editorkou překladové antologie teoretických textů Jinakost – postižení – kritika: společenské konstrukty nezpůsobilosti a hendikepu (SLON 2012), a mimo jiné také spolueditorkou tematického bloku časopisu Dějiny – Teorie – Kritika „Tělesná jinakost jako kategorie historické analýzy“ (s Lucií Storchovou, 2011). Korespondenci zasílejte na adresu: cakaba@seznam.cz.

INTERSEKCIONÁLNÍ PERSPEKTIVA ZKOUMÁNÍ DOPADŮ KRIZE NA ŽIVOTNÍ DRÁHY V ČR: GENDER, TŘÍDA, VĚK (A RODIČOVSTVÍ)¹ / ALENA KŘÍŽKOVÁ, LENKA FORMÁNKOVÁ

Intersectional Perspective in the Analysis of the Impact of the Crisis on Life Courses in the CR: Gender, Class, Age (and Parenthood)

Abstract: The intersectional perspective represents, in Czech sociology, an untapped opportunity to examine the interaction between the different lines of inequality in the process of constantly changing social structure. This article aims to enrich current Czech sociological research in two ways. Firstly, it analyses and describes the impacts of the economic crisis on labour market relations in the Czech Republic. Secondly, it applies the intersectional perspective in a quantitative analysis of structural inequalities. In this perspective, we analyse the changing structure of the labour market between 2008 and 2012 at the intersection of gender, class (education), age and parenthood, using statistical indicators. Moreover, we use event-history analysis to capture the risk of job loss in the first phase of the crisis (2008–2010). Our analysis shows that the economic crisis deepened existing inequalities in the labour market, further differentiated female labour market prospects by educational attainment, especially in interaction with parenthood, and also rapidly deteriorated the labour market situation of men with low education, including fathers of small children.

Key words: intersectional perspective, impact of the economic crisis on employment, gender, labour market, parenthood, unemployment

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.131>

Globální ekonomická a finanční krize (dále jen krize) zastihla Českou republiku v období ekonomického růstu, který se projevil i růstem zaměstnanosti. Míra nezaměstnanosti systematicky klesala od konce roku 2004. Pozitivní vývoj se projevil také v dalších sociálních ukazatelích, jako je pokles počtu obyvatelstva ohroženého chudobou.² První projevy krize zasáhly Českou republiku v roce 2009, kdy došlo k největšímu poklesu HDP od počátku 90. let (Sirovátka a kol. 2010). Míra nezaměstnanosti v souvislosti s krizí kulminovala později, na počátku roku 2010. Období 2008–2010 považujeme proto za první fázi krize. Druhá fáze krize nastala v roce 2012, kdy po mírném poklesu začala nezaměstnanost opět vzrůstat a také další ekonomické ukazatele znovu prokazovaly zhoršení.³

Na rozdíl od celkově pozitivního vývoje na trhu práce a v oblasti zaměstnanostine byl trend v otázkách genderové rovnosti pozitivní ani v období před nástupem ekonomické krize. Míra ekonomické aktivity žen je v České republice zhruba o pětinu nižší (v roce 2012 o 18 %), než je tomu u mužů. Obdobně genderový rozdíl v míře zaměstnanosti žen a mužů se dlouhodobě pohybuje okolo 17 % a v evropském srovnání je jeden z nejvyšších⁴. Zároveň má Česká republika jeden z nejvyšších rozdílů ve mzdovém ohodnocení práce žen a mužů. V roce 2012 to byl čtvrtý nejvyšší rozdíl v zemích EU-27,⁵ tedy 22 %.⁶ S výše uvedenými skutečnostmi souvisí i negativní dopad mateřství na zaměstnanost žen s dětmi, který je v České republice dlouhodobě nejvyšší v kontextu Evropské unie.⁷ Genderové rozdíly v dopadech krize jsou úzce provázány s rozdíly a rolmi žen a mužů jak

na trhu práce – jak ukazují rozdíly v pozicích v zaměstnání, pracovní době a mzdách – tak v domácnosti a ve vztahu k sociálnímu státu (Rubery, Rafferty 2013: 415).

V české sociologii dosud chybí studie o dopadech krize na genderovou strukturu trhu práce nebo explicitně na genderovou rovnost. V tomto článku se proto pokusíme tuto mezeru částečně zaplnit. Soustředíme se z genderové perspektivy zejména na vývoj zaměstnanosti a nezaměstnanosti v průběhu současné ekonomické krize mezi lety 2008 a 2012 v České republice. Ukazujeme nejen, že krize měla různý dopad na zaměstnanost žen a mužů, ale zejména, že měla různý dopad na zaměstnanost různých skupin žen a mužů podle věku a třídy (vzdělání). Statistická data Českého statistického úřadu z let 2008–2012 a data z reprezentativního šetření „Životní dráhy 2010“ interpretujeme z intersekcionalní perspektivy. Intersekcionalní výzkumný přístup se zaměřuje buď na „vnitroskupinové“ rozdíly (McCall 2005: 1773–1774), resp. „na začleňování znevýhodněných“ (Choo, Ferree 2010: 133) a na jejich zkušenosti a prožívání procesu znevýhodnění, nebo na „meziskupinové rozdíly“ (McCall 2005: 1773–1774). S využitím prvního přístupu jsme jinde ukázaly, jak ztížené šance na získání slušného zaměstnání v důsledku transformace společnosti po roce 1989 a s počátkem ekonomické krize od roku 2008 prožívaly ženy s nízkým vzděláním (Formánková, Křížková 2010). Tento přístup však může mít oproti výhodám v analytické hloubce zachycení situace znevýhodněných nevýhodu v tom, že nevěnuje dostatečnou pozornost zvýhodněným skupinám, které však jsou z genderového hlediska často považovány

za standard (Choo, Ferree 2010: 133). V tomto článku využíváme naopak meziskupinový přístup (McCall 2005), který nám umožňuje sledovat genderové dopady krize jako určité širší vzorce, v kvantitativní perspektivě „zaměřené na meziskupinové rozdíly“ (Choo, Ferree 2010: 133).

Článek nejprve nabízí teoretické zakotvení a shrnutí diskuse o dopadech krize na zaměstnanost, nezaměstnanost a ekonomickou situaci žen a mužů, která probíhá v zahraniční sociologické literatuře. Dále představíme intersekcionalní perspektivu – meziskupinový přístup – našeho zkoumání dopadů krize na zaměstnanost a nezaměstnanost skupin populace z hlediska genderu, třídy a věku. Na datech z „Výběrového šetření pracovních sil“ potom analyzujeme vzorce měnící se genderové struktury trhu práce mezi lety 2008 a 2012 v České republice. Tím získáme teoretické a empirické východisko ke studiu genderových dopadů krize pomocí analýzy historie událostí (event-historyanalysis) na datech z dotazníkového šetření „Životní dráhy 2010“. Na těchto datech ukážeme dopady krize na český trh práce pro vybrané skupiny žen a mužů a poté demonstrujeme rizika pádu do nezaměstnanosti v období nástupu ekonomické krize, tedy mezi lety 2008 a 2010.

Dopady krize na genderovou rovnost v evropském feministickém zkoumání

V důsledku genderové segregace trhu práce a také z důvodu nastavení genderových režimů sociálního státu a „ekonomie“ v rámci domácností v různých zemích má krize na ženy a muže rozdílné dopady a muži a ženy se také na trhu práce v období krize odlišně chovají (Annesley, Scheele 2011; Bettio a kol. 2013; Rubery 2014). Ve světové sociologii je možné v současnosti porovnávat analýzy dopadů předešlých krizí a té současné na genderovou rovnost (Rubery, Rafferty 2013). Analýzy dopadů předešlých ekonomických krizí a z nich vzešlé teoretické koncepty vykreslily ženy jako „rezervní pracovní sílu“ nebo „narázník“⁸. Jedná se o pracovní sílu, která v době krize může, resp. je ochotna, nastoupit na trh práce nebo z něho odejít podle ekonomických potřeb buď rodin, nebo zaměstnavatelů. Tvoří tedy určitý „narázník“, na který krize dopadne nejdříve a nejvýrazněji a který může tlumit dopad krize na další skupiny populace (Rubery 2014). Tyto teorie stavějí na předpokladu, že ženy se na rozdíl od mužů v první řadě identifikují s pečovatelskou rolí a teprve v druhé řadě s rolí placené pracovní síly (Rubery, Rafferty 2013: 417). Na tuto teorii navazuje tzv. „substituční teorie“, která je založena na předpokladu, že zaměstnavatelé v období krize mohou nahrazovat mužské pracovníky ženami, které představují na trhu práce méně ceněnou a tím také levnější pracovní sílu (Bettio a kol. 2013). Současná ekonomická krize však ukázala, že již nelze na ženy pohlížet jako na homogenní populaci, pro kterou by tyto teoretické předpoklady platily. Spíše platí é, že: 1. jako určitý nárazník jsou definovány konkrétní oblasti trhu práce nebo jednotlivá zaměstnání či pozice; 2. i muži mohou být významně zastoupeni v těchto „narázníkových“ zaměstnáních. Spolu

s genderem je třeba brát v úvahu také věk, třídu a národnost jako další charakteristiky určující dopady krize na pozici různých skupin populace na trhu práce (Rubery 2014).

Segmentační teorie pracuje s předpokladem, že spíše než rozdělení podle genderu, kde muži jsou primárními a ženy sekundárními pracovníky, je důležité rozdělení trhu práce na segmenty (primární a sekundární) nebo definice určitých zaměstnání jako „narázníků“ v krizi. V období krize jsou nejvíce ohroženi muži a ženy na sekundárním segmentu trhu práce, kde chybí ochrana zaměstnanců a zároveň je tam velká konkurence vzhledem k převažující nekvalifikované pracovní síle. Zároveň ale nelze genderovou dimenzi opomenout, neboť na sekundárním trhu práce, který je v krizi „narázníkem“, převládají ženy a jsou tak tímto systémem oproti mužům významně více ohroženy (Bettio a kol. 2013). Oproti teorii segmentace trhu práce hovoří segregáční hypotéza o tom, že lokalizace žen a mužů do různých sektorů trhu práce může představovat pro ženy v době krize výhodu. To je dáno tím, že většinou nacházejí zaměstnání v sektorech, které nebyly krizí postiženy (např. veřejný sektor a služby) (tamtéž). Naopak muži mohou být krizí postiženi více, neboť maskulinizované obory jako průmysl a stavebnictví byly krizí zasaženy významněji. Tato hypotéza platila zejména v první fázi současné krize. Ovšem v důsledku úsporných opatření v reakci na krizi došlo druhotně k negativnímu vývoji právě u sektorů s převahou žen – veřejná správa a služby (Rubery 2014).

V souvislosti s nerovným postavením žen a mužů jak ve veřejné, tak i v soukromé sféře Sylvia Walby již v roce 2009 upozornila na to, že dopady současné ekonomické krize mění a budou dále měnit genderovou dynamiku struktury příležitostí ve společnosti. Rozdíly mezi muži a ženami v možnosti uplatnit se na trhu práce a vyjednávat své pracovní závazky se zaměstnavateli, ale i v rámci domácností budou narůstat, a to odlišně v různých fázích životního cyklu (Walby 2009). Jak ukáže naše analýza, právě věk a fáze životního cyklu jsou i v ČR jedněmi z určujících faktorů rozdílů v dopadech krize na skupiny populace.

Z hlediska genderové rovnosti je třeba brát v úvahu dva základní poznatky, které jsou pro analýzu genderových dopadů současné ekonomické krize klíčové. Za prvé, genderové nerovnosti, jako je vyšší míra nezaměstnanosti žen, rozdíly v odměňování nebo negativní dopad mateřství na zaměstnanost žen představují výchozí situaci, do které ekonomická krize vstoupila, a změny v postavení žen a mužů na trhu práce se odvíjejí od této struktury nerovností. Za druhé, opatření s cílem zmírnit negativní vliv ekonomické krize na trh práce a na veřejné rozpočty (úsporná opatření) mají rozdílné dopady na ženy a na muže a na ženy ve srovnání s muži dopadají negativněji. Protože je ve veřejné sféře zaměstnáno více žen než mužů, a ženy jsou navíc obvykle po delší období závislé na příjmech sociálního státu (péče o děti, důchody), a protože současně jsou z hlediska svých nižších příjmů citlivější na změny, jako je např. zvýšení DPH, mají tyto změny potenciálně častěji negativní dopad na ženy ve srovnání s muži (Annesley, Scheele 2011; Elson 2010; Seguino 2011; Walby 2009).

Srovnávací analýza členských zemí EU ukázala, že v počátcích krize mohla sice genderová segregace představovat pro ženy relativní výhodu či „ochranu“, protože nezaměstnanost rychle rostla zejména v oborech, kde převládají muži. Avšak následná fiskální opatření, zejména snížení výdajů na veřejný sektor, zasáhla především ženy, které ve veřejném sektoru převládají (Bettio a kol. 2013). Bettio a kol. (2013) dále upozorňují, že genderově senzitivní analýza dynamiky vývoje trhu práce ukazuje trend snižování genderových rozdílů v míře zaměstnanosti, nezaměstnanosti a v odměňování.⁹ To však není výsledkem zlepšování pozice žen na trhu práce, ale výsledkem trendů snižování pracovních příležitostí a zhoršování pracovních podmínek jak u žen, tak u mužů.

Opatření snižující veřejné výdaje v sociální oblasti mají negativní dopad na genderovou rovnost, protože ženy představují většinu klientely sociálního státu a poskytují větší neplacené péče o děti, nemocné a staré občany (Elson 2010; Leschke, Jepsen 2011: 8; Pearson, Sweetman 2011). Snižování podpory státu v této oblasti (zejména péče o děti a dlouhodobé péče) v České republice není doprovázeno kvalifikovaným zhodnocením dopadů těchto opatření na různé skupiny populace a na genderovou rovnost. Přitom genderový audit např. ve Velké Británii ukázal, že ženy v letech 2014–2015 zaplatí (prostřednictvím snížení sociálních dávek, zvýšení daní apod.) 75 % fiskálního deficitu, který byl vytvořen jako reakce na krizi (Annesley, Scheele 2011: 341).

V neposlední řadě je třeba si všimnout vlivu krize na partnerská a rodinná soužití (Pearson, Sweetman 2011: 5). Jestliže se totiž snižují reálné mzdy, roste tlak na výdělek žen a zvyšují se časové nároky na jejich placenou práci; zbývá méně času a energie na péči a práci v domácnosti. Tyto trendy spolu s ubýváním jisté placené práce poskytované za důstojných podmínek způsobují přesun do neformální ekonomiky (tamtéž), zejména pro některé skupiny žen (s nízkým vzděláním, více dětmi, ve vyšším věku). To všechno může mít dlouhodobě negativní dopady na životní úroveň některých domácností. Zároveň se s rostoucí nezaměstnaností snižuje podíl dvouprůmových rodin, protože v části z nich se ženy stávají jedinými živitelkami (Bettio a kol. 2013). To však často neznamená převzetí většího podílu práce a péče v domácnosti muži (Maříková, Křížková, Vohlídalová 2012). Můžeme odhadovat, že v této situaci se tlak na muže dostat roli (hlavního) živitele rodiny zesiluje a zároveň narůstá, zejména v souvislosti s rostoucí nezaměstnaností, podíl těch, kteří jsou v této snaze neúspěšní.

Intersekcionalní perspektiva zkoumání dopadů krize podle genderu, třídy a věku v ČR

Intersekcionalní perspektiva představuje teoreticko-metodologický rámec zkoumání sociálních nerovností. V intersekcionalní perspektivě nefungují jednotlivé linie nerovností nezávisle, ale spíše společně jako komplementární nebo křížící se fenomény (Kolářová 2008; Yuval-Davis 2012). Důraz je zde kladen na „násobení“, ve kterém jsou jednotlivé zdroje nerovností považovány za navzájem zá-

vislé a jejich dopady jsou zkoumány ve vzájemné interakci (Brah, Phoenix 2004; Crenshaw 1991; McCall 2005; Shields 2008; Walby 2007). Proto je zde třeba osvětlit náš přístup ke zkoumání dopadů krize s využitím intersekcionalní perspektivy a zdrojů dat, která využijeme k analýze.

V tomto článku nabízíme strukturní obraz toho, jak se propojují dopady krize z hlediska genderu, třídy a věku, resp. jaký dopad měla krize na různé skupiny populace z hlediska těchto charakteristik. Naše výsledky však nemohou poskytnout výpověď o tom, jak jsou námi popsané mobility v daných liniích nerovností prožívány (Penner, Saperstein 2013: 339). To je úkol spíše pro kvalitativní výzkum s využitím vnitroskupinového přístupu (viz např. Formánková, Křížková 2010). Významný přínos meziskupinového přístupu zaměřeného na procesy a na odhalení určitých obecně platných vzorců vidíme podobně jako Nira Yuval-Davis (2013: 7) v tom, že intersekcionalní analýza by se neměla omezovat pouze na ty na okraji společnosti, ale měla by zahrnovat všechny členy společnosti. Právě kvantitativní analýza tak dává možnost porovnávat znevýhodněné a privilegované skupiny, resp. analyzovat proměnné, které v interakci buď (re)produkují, nebo oslabují tyto statusy. Intersekcionalní přístup by se tak mohl stát vhodným rámcem pro analýzu sociální stratifikace. Tento návrh reflektuje omezení dosavadního přístupu většiny analýz sociálních nerovností nebo sociální stratifikace. Ty se totiž zaměřují většinou pouze na jednu z kategorií – třída, rasa/etnicita/národnost nebo gender a jen zřídka se snaží studovat je jako komplex vzájemně se posilujících nebo protichůdných procesů (Acker 2006). V českém prostředí upozorňuje Kateřina Kolářová (2008: 6) na to, že sice existuje tradice zkoumání vícedimenzionality statusu, nicméně sledované dimenze nezahrnují ani gender, ani etnicitu. Pokud byl v dosavadních výzkumech a teoreticko-metodologickém uvažování o stratifikaci české společnosti gender zahrnut, bylo to výhradně samostatně, nikoli v kombinacích nebo prolínání (tamtéž). Pokud zde tedy vznášíme návrh využít intersekcionalní přístup pro analýzu sociální stratifikace, jde o požadavek zahrnovat do stratifikačních modelů systematicky gender a navíc ne samostatně, ale v kombinaci s dalšími liniemi nerovností.

S využitím intersekcionalního zkoumání linií sociálních, politických a ekonomických nerovností a moci byly identifikovány různé kategorie/proměnné, nejčastěji třída, gender, etnicita a rasa, dále např. sexualita, způsobnost a fáze životního cyklu (Yuval-Davis 2012:48–49). Vždy je však třeba vycházet ze situace v daném místě a čase a zejména v kvantitativní meziskupinové intersekcionalní perspektivě z dostupných dat. V případě České republiky se potýkáme s nedostatkem dat o etnicitě/národnosti, takže není téměř možné pracovat s těmito proměnnými a statisticky podrobně a aktuálně popsat např. situaci romské populace nebo cizinců v ČR. V úvodu jsme ukázaly, že český trh práce je strukturován významně z hlediska fází v životní dráze a rodičovství (dopad rodičovství na zaměstnanost žen). Proto budou hlavními li-

niemi nerovností, kterými se zde budeme zabývat, gender, třída (reprezentovaná dosaženým vzděláním) a věk a s tím související proměnné vztahující se k rodičovství. Z prostоровých důvodů však není možné zahrnout všechny dimenze daných proměnných a jejich kombinací, proto se tedy blíže soustředíme na mladší věkové skupiny, které byly dopady krize zasaženy nejvýrazněji, a na věkové skupiny vztahující se k ranému rodičovství. Na budoucím výzkumu pak bude analyzovat změny v situaci starších věkových skupin.

Analýza a výsledky

Analýzu dopadů krize z hlediska genderu, třídy a věku dělíme na dvě části. Nejprve se zabýváme celým obdobím krize (2008–2012) s využitím statistických indikátorů převážně z „Výběrového šetření pracovních sil“ (ČSÚ) tak, jak je publikuje ve srovnávací perspektivě všech členských zemí EU Eurostat. V analýze statistických indikátorů postupně přidáváme zvolené linie nerovností – gender, věk a třída, resp. nejvyšší dosažené vzdělání – a tak zpřesňujeme obraz skupin populace negativně ovlivněných dopady krize. Poté se podrobněji zaměřujeme na první fázi krize (2008–2010) a s využitím dat reprezentativního dotazníkového šetření („Životní dráhy 2010“) na populaci 4 010 žen a mužů ve věku 25–60 let osob se ptáme: 1. pro které skupiny populace se v tomto období zhoršily pracovní podmínky; 2. které skupiny čelily významnějšímu riziku nezaměstnanosti v průběhu tohoto období; 3. kdy v průběhu jejich životní dráhy k tomu došlo. S využitím dalších linií nerovností, např. rodinný stav, ale i ekonomický status, ověřujeme a doplňujeme naše zjištění.

Gender, třída a věk na trhu práce v období ekonomické krize (2008–2012)

V době krize obecná míra nezaměstnanosti rostla v ČR zvláště od roku 2009. Svého vrcholu dosáhla u obou pohlaví v první polovině roku 2010, od té doby velmi mírně klesala a dlouhodobě se udržovala pod průměrem EU. Zároveň lze v České republice, stejně jako v ostatních státech EU, sledovat opětový růst nezaměstnanosti a „druhý“ nástup krize od počátku roku 2012. Vývoj míry nezaměstnanosti podle pohlaví ukazuje, že nezaměstnanost sice na úplném začátku krize (mezi lety 2008–2009) rostla o něco rychleji u mužů oproti ženám, ale také, že nezaměstnanost vždy byla a zůstala vyšší pro ženy, a to zhruba o dva procentní body v celém průběhu ekonomické krize.

Z grafu 1 je patrné, že zatímco nezaměstnanost mužů se vyznačuje určitými výkyvy, nezaměstnanost žen po výrazném nárůstu v prvním čtvrtletí 2009 již příliš výrazně neklesla. Tento skokový nárůst mezi čtvrtým čtvrtletím roku 2008 a 2009 je společný pro vývoj nezaměstnanosti u obou pohlaví. Zatímco ale míra nezaměstnanosti mužů vzrostla od začátku roku 2008 do začátku roku 2010 o téměř čtyři procentní body, nezaměstnanost žen vzrostla ve stejném období o necelé tři procentní body. Nástup krize byl tedy v její první fázi výraznější u mužů. Ovšem další vývoj uka-

zuje, že zatímco nezaměstnanost mužů od roku 2010 do roku 2012 klesala, u žen výše míry nezaměstnanosti od té doby spíše stagnuje. A navíc, koncem roku 2012 se míra nezaměstnanosti žen znovu zvýšila na míru přesahující čísla z roku 2010. Je tedy vidět, že míra nezaměstnanosti má dynamičtější tendenci u mužů, naproti tomu u žen se projevují její dlouhodobější dopady v podobě horších šancí vstupu do nového zaměstnání ve srovnání s muži.

Gender a věk: Křehké starty mladých na trhu práce

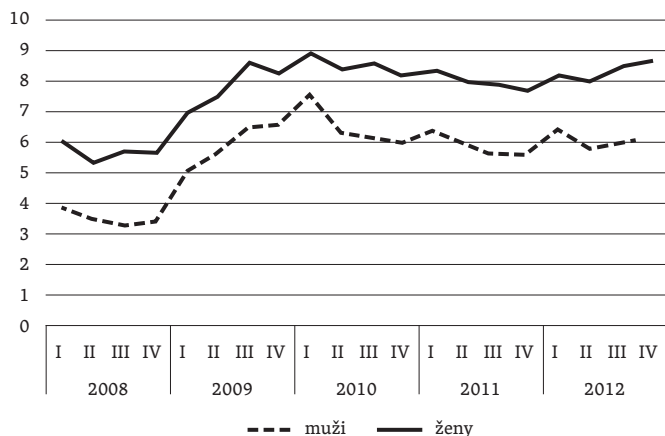
Na otázku, kdo byl zasažen rostoucí nezaměstnaností nejvíce, je jednoznačná odpověď: mladí lidé (Bell, Blanchflower 2009: 8). Tato skupina je obvykle definována jako věková kategorie 15–24 let. V roce 2012 přesáhla průměrná míra nezaměstnanosti mladých do 24 let v EU-27 22 %, zatímco ještě v roce 2007 to bylo 15,7 %. Situaci mladých na trhu práce ohrožují především malé pracovní zkušenosti, nezkušenost s hledáním zaměstnání a omezené finanční zdroje (Verick 2009). Velmi negativně se na jejich situaci odrážejí také měnící se podmínky trhu práce, zejména jeho negativní flexibilizace a klesající jistota zaměstnání. Mladí lidé jsou i v příznivých ekonomických obdobích více ohroženi nezaměstnaností a špatnými pracovními podmínkami než další věkové skupiny. V období krize se ale stávají „náravníkem“ (Plantenga, Remery, Lodovici 2013).

Jsou těmi, jejichž propouštění je zvažováno nejdříve, a těmi, které nejvíce postihne snížená nabídka práce. Tyto trendy mohou zásadně negativně poznamenat¹⁰ další pracovní i soukromý život mladých. Dlouhodobé dopady na pracovní dráhu znamenají další období nezaměstnanosti, nižší mzdu a menší kariérní šance ve srovnání s těmi, kdo dlouhodobou nezaměstnaností neprošli, a ve srovnání s dalšími věkovými skupinami (Arulampalam 2001; Bell, Blanchflower 2010; Skans 2011).

Mills a Blossfeld (2005: 19) upozorňují, že v zemích se silně familialisticky orientovaným sociálním státem budou nejistotou při vstupu na trh práce negativně ovlivněni více muži než ženy, protože se od nich očekává, že si vytvoří stabilní ekonomickou pozici. Zároveň na podmínky žen vstupovat na trh práce a vytvořit si tam stabilní pozici má vliv zejména nastavení sociálního státu a dostupnost služeb péče o děti (tamtéž). Obě tyto charakteristiky – silný tlak normy muže živitele a podmínky sociálního státu, které ztěžují slučitelnost pracovních a rodinných rolí pro ženy – vystihují situaci v České republice.

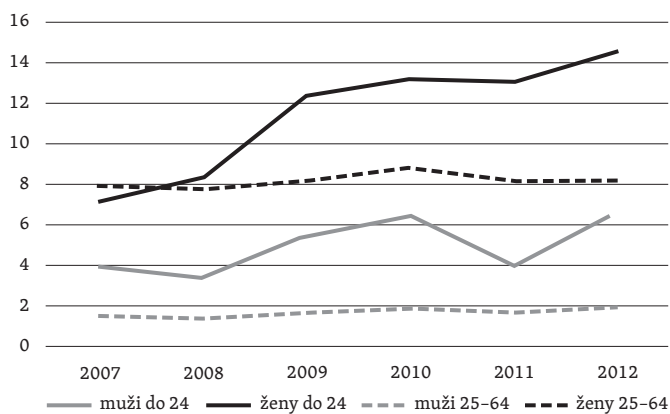
Na druhou stranu mladí vstupující na trh práce jsou často bez závazků, a proto jsou schopni se lépe přizpůsobit požadavkům pracovního trhu (např. pravidelným dlouhým dojížděním do zaměstnání nebo jsou ochotni se kvůli práci přestěhovat) (Feřtřová, Temelová 2011). Zároveň může nízká nabídka práce a nízké mzdy v některých regionech přispět k rozhodnutí žen vyměnit nezaměstnanost za mateřství. S tím však jde ruku v ruce prodloužení období mimo trh práce, protože v regionech s vysokou nezaměstnaností je často i nízká nabídka služeb péče o děti (tamtéž). Tím

Graf 1: Vývoj míry nezaměstnanosti v jednotlivých čtvrtletích 2008–2012 podle pohlaví (v procentech).

Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013).

Graf 3: Zaměstnaní na zkrácený úvazek jako procento všech zaměstnaných podle věku a pohlaví.

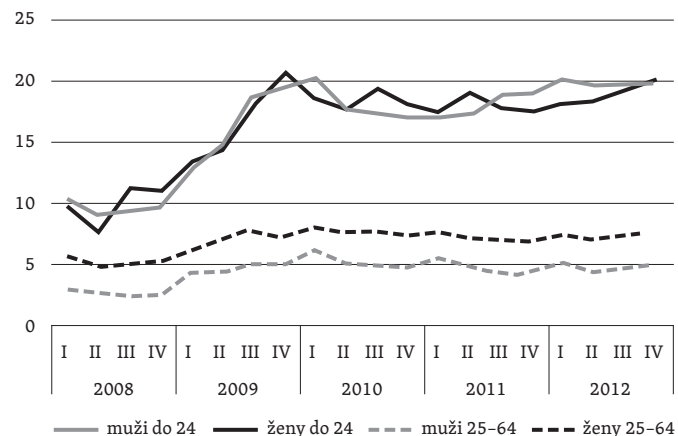
Zdroj: Eurostat; Labour Force Survey (2013).

se k předchozí nezaměstnanosti mohou přidávat další negativní důsledky pro následující pracovní dráhu žen, protože mateřství představuje výrazné znevýhodnění při hledání zaměstnání (Křížková a kol. 2011).

Skutečnost, že v období ekonomické krize byli nárůstem nezaměstnanosti i v České republice zasaženi zejména mladí lidé, ukazuje graf 2. V průběhu roku 2009 se míra nezaměstnanosti žen a mužů do 24 let zdvojnásobila a překročila 20% hranici. Od té doby postupně mírně klesala, ale v roce 2012 se znovu k 20 % vrátila.

Dalším problémem, který se v období krize kromě nezaměstnanosti a ekonomické neaktivity prohlubuje i v České republice, je nejistota a podzaměstnanost mladých. Více než čtvrtina lidí do 24 let je zaměstnána na dobu určitou. V roce 2012 dosáhl tento podíl 24 % všech zaměstnaných mužů a 32 % všech zaměstnaných žen do 24 let. Během tohoto pětiletého období (2008–2012) došlo k nárůstu o deset procentních bodů u mladých mužů a u žen dokonce o téměř 13 procentních bodů. Ukazuje se, že pokud vyčleníme mladé do 24 let, v celku starší populace došlo v období krize v podstatě pouze k velmi mírnému nárůstu podílu smluv

Graf 2: Míra nezaměstnanosti podle věku a pohlaví v letech 2008–2012 (v procentech).

Zdroj: Eurostat; Labour Force Survey (2013).

na dobu určitou. Zaměstnání na dobu určitou není příznivým východiskem pro osamostatnění mladých lidí, ať již jde o odchod z domova a založení samostatné domácnosti nebo založení rodiny. Zaměstnání na zkrácený úvazek, resp. jeho nárůst, je také jedním ze zásadních dopadů ekonomické krize na zaměstnanost mladých lidí (viz graf 3). Zatímco se totiž míra zaměstnání na zkrácený úvazek zvýšila v tomto období pro muže a ženy nad 24 let jen velmi mírně, u mladých do 24 let narostla podobným tempem jako zaměstnání na dobu určitou. K více než zdvojnásobení podílu zaměstnaných na zkrácený úvazek došlo u mladých žen, k výraznému nárůstu však došlo i u mladých mužů. Jak u mužů, tak i u žen jde v této věkové kategorii nejspíše většinou o nedobrovolný zkrácený úvazek – tzv. podzaměstnanost, protože vzhledem ke zvyšujícímu se věku prvorodiček nelze říci, že by zde motivací byla lepší možnost kombinovat práci s péčí.

Vyhlídky na úspěšnou pracovní dráhu a její počátek, resp. úspěch ve vytvoření určité stabilní pozice na trhu práce, představují jedno ze zásadních východisek pro plánování a realizaci partnerských vztahů a zakládání samostatné domácnosti a rodiny. Nezaměstnanost, špatné pracovní podmínky a neaktivita v počátku pracovní dráhy mohou mít dlouhodobé negativní důsledky na další pracovní dráhu a životní úroveň mladých.

Ukazuje se, že i v České republice patří mladí do 24 let mezi skupiny populace nejvíce negativně zasažené změnami na trhu práce v období krize. Nezaměstnaností a neaktivitou jsou nejvíce postiženi mladí s nízkým vzděláním, a to především mladí muži se základním vzděláním nebo s vyučením, jejichž míra nezaměstnanosti dosáhla na konci roku 2012 53 %.¹¹ Zaměstnání na dobu určitou a na zkrácený úvazek představují nejisté typy zaměstnání, které jsou zdaleka nejčastěji uplatňovány vůči mladým ženám, a tento trend v období krize sílí. Zároveň dochází i k výraznému nárůstu termínovaných pracovních smluv a zkrácených úvazků u mužů, avšak jejich podíl v populaci mladých mužů zdaleka nedosahuje míry znevýhodnění těmito pracovními podmínkami v populaci mladých žen.

Gender, věk a rodičovství: Rodičovská fáze životní dráhy

Věk a rodičovství představují zásadní určující linie šancí na trhu práce, v nichž se projevují genderové normy a nerovnosti specificky se proměňující v průběhu životní dráhy. Jak již bylo uvedeno výše, v České republice je dopad mateřství na zaměstnanost žen oproti ženám bez malých dětí nejvyšší v celé Evropské unii. Zatímco míra ekonomické aktivity žen v období prvních let po narození dítěte klesá, zaměstnanost mužů s dětmi do šesti let roste, respektive otcové s malými dětmi jsou zaměstnaní častěji než muži bezdětní.¹² V České republice již dlouhodobě funguje v rámci životní dráhy model několikaletého odchodu žen z trhu práce z důvodu mateřství (Hašková 2005), zatímco u mužů pracovní dráha z důvodu otcovství přerušena nebývá. To je dáno především podobou české rodinné politiky, která podporuje dlouhodobou přestávku v práci za účelem péče o děti (Formánková, Dobrotic 2011; Formánková 2010; Křížková, Vohlídalová 2009). Nastavení rodinné politiky tak zhoršuje pozici žen na trhu práce a zvyšuje nepřímou hrozbu marginalizace a chudoby u rodin s dětmi (Tomešová-Bartáková 2009; Formánková 2010; Sirovátka a kol. 2006).

Dopady krize byly výrazně zasaženy zvláště ženy mladší 30 let, u kterých se nezaměstnanost vyšplhala v roce 2010 až nad 12 %. Dále se potvrzuje zjištění předchozích výzkumů (Křížková a kol. 2011; Křížková, Vohlídalová 2009), že ženy do 35 let, tedy ženy, které jsou matkami dětí předškolního věku nebo jimi mohou potenciálně být, mají výrazně menší šance uplatnit se na trhu práce, než je tomu u mužů (viz graf 4). Tato skupina žen představovala v době krize výrazně vyšší míru nezaměstnanosti, než tomu bylo u mužů stejného věku i než byla obecná míra nezaměstnanosti žen.

Výrazný vliv rodičovství, a zejména potenciální či reálná přítomnost malých dětí, na zaměstnanost mužů a žen na českém trhu práce, na který usuzujeme z výše uvedené analýzy věkových skupin, potvrzuje graf 5. Zatímco zaměstnanost žen s dětmi do šesti let byla v době ekonomické krize více než 20 procentních bodů pod evropským průměrem, muži s dětmi všech věkových kategorií byli výrazně aktivnější na trhu práce, než je průměr v EU. Pokud se ale zaměříme na ženy se staršími dětmi, tedy dětmi ve věku nad šest let, představují stejně jako muži míru zaměstnanosti převyšující průměr EU a zároveň genderový rozdíl v mírách zaměstnanosti je oproti skupině s dětmi do šesti let výrazně nižší.¹³ Například v roce 2012 byl rozdíl v míře zaměstnanosti mezi otci a matkami dětí do šesti let 53 procentních bodů, zatímco mezi rodiči dětí nad šest let byl pouze okolo pěti procentních bodů (viz graf 5).

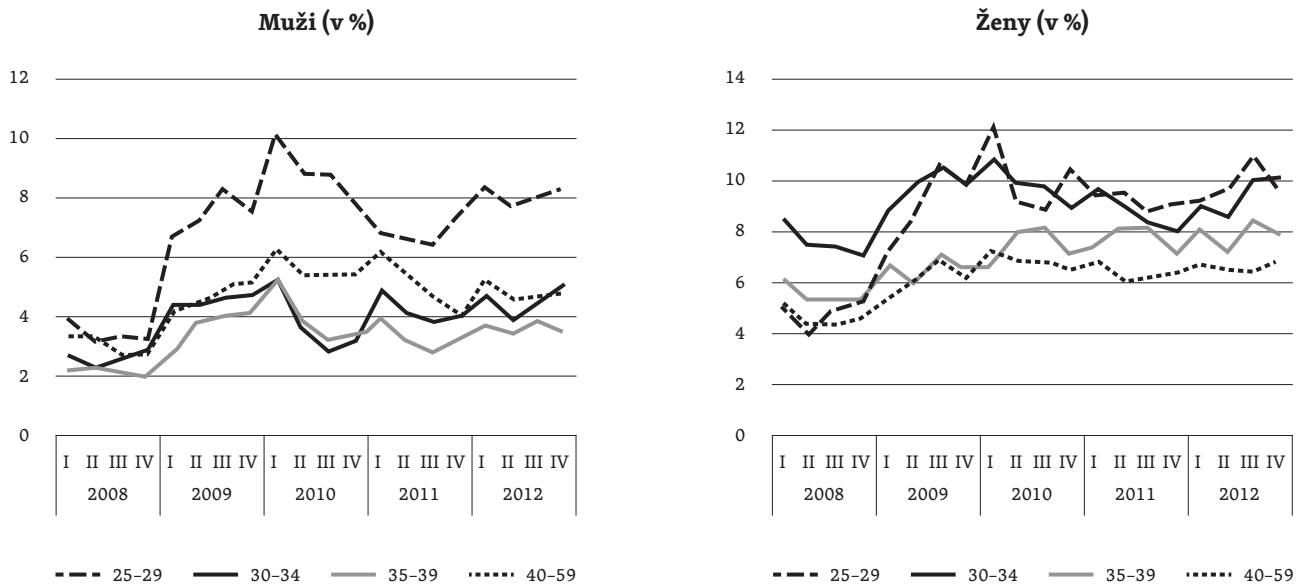
Je tedy patrné, že v České republice funguje model dvoupříjmové rodiny, ovšem s výjimkou rodin s dětmi předškolního věku. Je to dáno především nutností dvou příjmů pro dosažení slušné životní úrovně většiny domácností a také silnou normou placeného zaměstnání, která je v české společnosti dlouhodobě zakotvena jak pro muže, tak i pro ženy (Křížková, Vohlídalová 2009). V období raného rodičovství převládá model muže živitele a ženy pe-

čovatelky, ať již z důvodu normy intenzivního mateřství, diskriminace či nemožnosti vrátit se na trh práce u žen, zatímco muži tento model naplňují intenzivnějším zapojením na trhu práce.

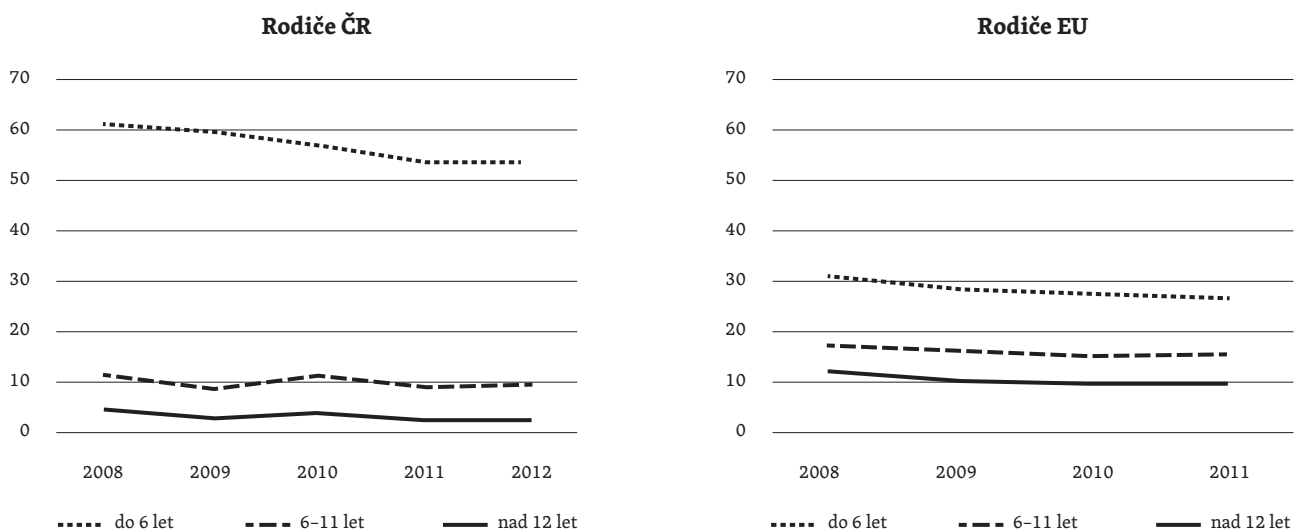
Podobně jako v ostatních evropských zemích se v průběhu ekonomické krize mírně snižovaly genderové nerovnosti v některých ukazatelích zaměstnanosti i v České republice (Bettio a kol. 2013). Rozdíl v míře zaměstnanosti matek a otců dětí do šesti let dosahoval v České republice v roce 2008 více než 60 procentních bodů (viz graf 5). To svědčí o stále velmi silném modelu muže živitele a ženy pečovatelky v období rodičovství s dětmi do šesti let. Mezi lety 2008 a 2010 se však tento rozdíl snížil na 57 a do roku 2013 na 53 procentních bodů. Není to však důsledek postupného dosahování genderové rovnosti, ale zřejmě spíše důsledek toho, že jak na ženy, tak na muže dopadá ekonomická krize negativně, ale s různou dynamikou a s různými dlouhodobými důsledky. Roli zřejmě hraje více faktorů, ale jedním z hlavních je zcela určitě postupně narůstající diferenciace dopadů ekonomické krize na vzdělanostní skupiny žen a mužů. V případě rodičů malých dětí se k tomu ještě přidávají změny rodinné politiky (např. změny a rozrůzněnost podmínek využívání rodičovské a rodičovského příspěvku a změny v dostupnosti služeb péče o děti pro různé vzdělanostní/příjmové kategorie rodičů) (Hašková 2005; Křížková a kol. 2008). To zřejmě způsobilo, že u některých skupin matek malých dětí (vyšší příjmové skupiny) se míra zaměstnanosti v průběhu sledovaného období významně zvýšila, protože se mohly do zaměstnání vrátit dříve, a u některých skupin otců naopak klesla, protože se stali nezaměstnanými (muži s nízkým stupněm dosaženého vzdělání). Vliv vzdělání na měnění se situací v zaměstnanosti žen a mužů v průběhu ekonomické krize, a to i v souvislosti s rodičovstvím, budeme analyzovat v následující části.

Gender, věk, rodičovství a třída

Kulturní a sociální kapitál, který může do určité míry reprezentovat výše vzdělání (Bourdieu 1986), ovlivňuje dlouhodobě stabilitu mužů a žen na trhu práce. Nejistá pozice na trhu práce, a tím i riziko chudoby, se výrazně zvyšuje s klesající úrovní nejvyššího dosaženého vzdělání (Esping-Andersen 2009) a naopak vyšší vzdělání představuje strategii, jak se nezaměstnanosti vyhnout (Mihaylova 2004). I když se situace nízko kvalifikovaných zaměstnanců zhoršuje ve všech státech Evropské unie, Česká republika se pohybuje výrazně nad evropským průměrem z hlediska míry jejich nezaměstnanosti (viz graf 6). Nezaměstnanost žen se základním vzděláním dosáhla v České republice 25 %, což je zhruba třikrát více než v populaci žen obecně. Zásadní vliv nízkého vzdělání na pracovní dráhy žen v České republice v průběhu životního cyklu ukázala již kvalitativní studie Formánkové a Křížkové (2010). Jak jsou na tom ale muži? Zatímco průměrná míra nezaměstnanosti mužů se drží výrazně pod evropským průměrem, nezaměstnanost mužů s nízkým vzděláním dosáhla v roce 2012 téměř 32 %, tedy

Graf 4. Změny míry nezaměstnanosti v jednotlivých čtvrtletích v období krize v letech 2008–2012 podle věkových kategorií (v procentech).

Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013).

Graf 5. Rozdíl v míře zaměstnanosti (v procentních bodech) otců a matek v ČR a EU podle věku dětí v letech 2008–2012.

Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013). Vlastní výpočty.

o více než 11 procentních bodů výše, než je evropský průměr, a více než pětikrát více, než je míra nezaměstnanosti v populaci mužů celkově.

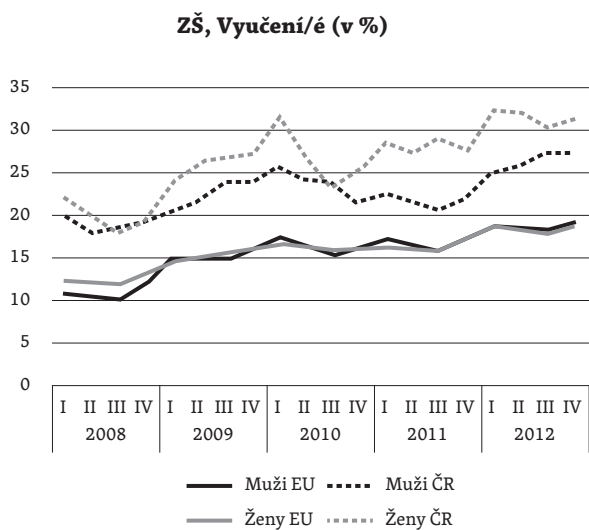
Z grafu 6 je patrné, že ekonomická krize měla v České republice negativnější dopad na muže s nízkým stupněm vzdělání než na ženy se stejným vzděláním, na rozdíl od evropského průměru. Tam byli sice muži také postiženi krizí více, ale pouze v prvních měsících, kdy se krize nejvíce odrazila v útlumu stavebnictví a automobilového průmyslu. Zároveň můžeme sledovat větší výkyvy v míře nezaměstnanosti u mužů a pozvolnější, ale zároveň s menšími výkyvy směrem k nárůstu nezaměstnanosti u žen.

Podíváme-li se na další vzdělanostní skupiny, je patrné, že muži a ženy se středoškolským a vysokoškolským vzdě-

láním mají jistější pozici na trhu práce, než je běžný průměr v rámci zemí EU-27 (viz graf 7). Zároveň si však můžeme všimnout, že křivka evropského průměru i křivka průměru nezaměstnanosti českých mužů středoškoláků se výrazně podobají třem výrazným nástupům v prvním čtvrtletí roku 2010, 2011 a 2012. To je zřejmě dáno masovějším propouštěním vždy ke konci kalendářního roku a také sezonností některých prací, které typicky vykonávají muži.

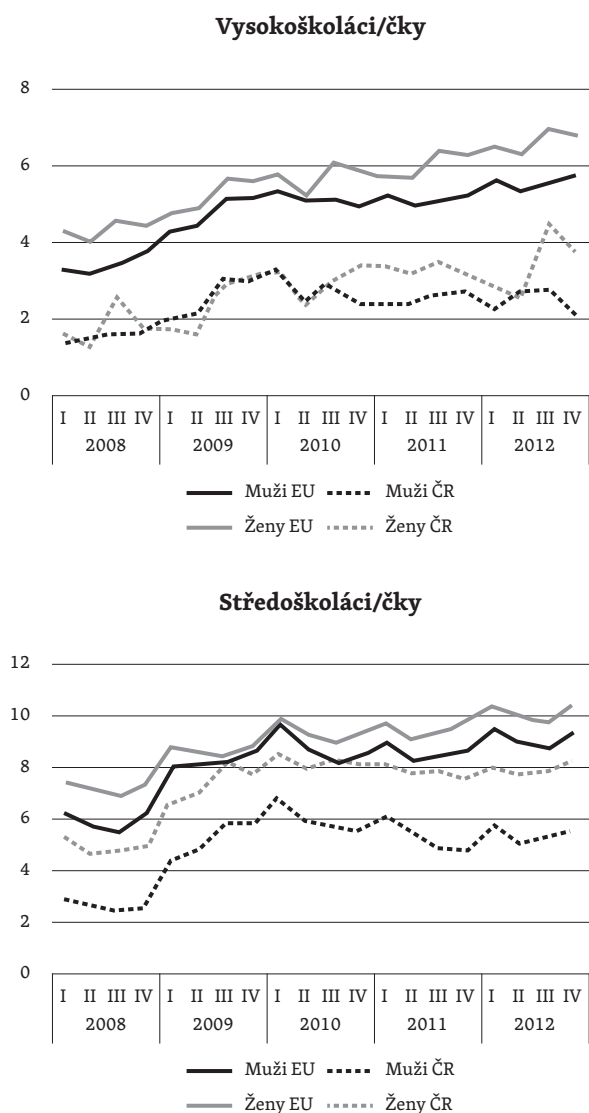
Oproti mužům nemají ženy se středoškolským vzděláním v České republice v období ekonomické krize tak stabilní pozici, tento trend však přetrvává již z doby před nástupem krize. Jejich nezaměstnanost je sice nižší než průměr EU-27, tento rozdíl byl ale zvláště v prvních letech krize minimální (viz graf 7).

Graf 6. Míry nezaměstnanosti žen a mužů, kteří dosáhli nejvyššího vzdělání vyučením – srovnání EU a ČR v letech 2008–2012 (v procentech).

Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013).

Graf 7: Míry nezaměstnanosti žen a mužů s nejvyšším středoškolským a vysokoškolským vzděláním – srovnání EU a ČR v letech 2008 až 2012 (v procentech).

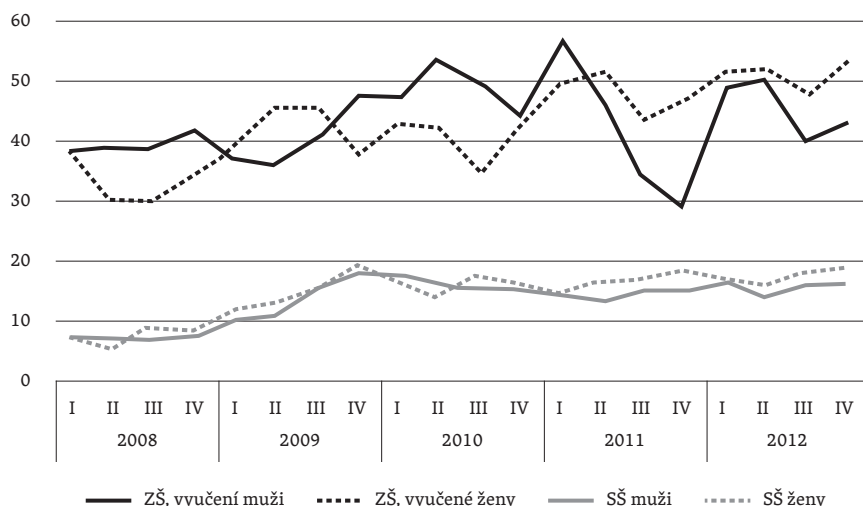
Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013).

V České republice se v době krize uplatňují na trhu práce výrazně lépe středoškolsky vzdělání muži než ženy. Rozdíl v míře nezaměstnanosti těchto dvou skupin se pohybuje stabilně mezi 1,5–2%. Vývoj nezaměstnanosti v době krize u vysokoškoláků a vysokoškolaček, skupiny s vysokým kulturním a sociálním kapitálem, která je tradičně považována za velice dobře adaptovanou na českém trhu práce (Mareš, Sirovátka, Vyhliďal 2003), ukazuje, že v České republice zasáhla krize vysokoškoláky oproti situaci v jiných evropských zemích velmi mírně (viz graf 7). Pokud se ale projevila výrazněji, tak právě u žen, zvláště v druhé polovině roku 2012. Ukazuje se tedy, že propouštějí-li nebo odmítají-li zaměstnavatelé zaměstnávat osoby s vysokoškolským vzděláním, týká se to převážně žen. I když platí, že vysokoškolské vzdělání je pro české ženy výrazným nástrojem ochrany před nezaměstnaností, zejména ve srovnání s níže vzdělávanými ženami, v době ekonomické krize se jejich situace oproti mužům vysokoškolákům zhoršuje.

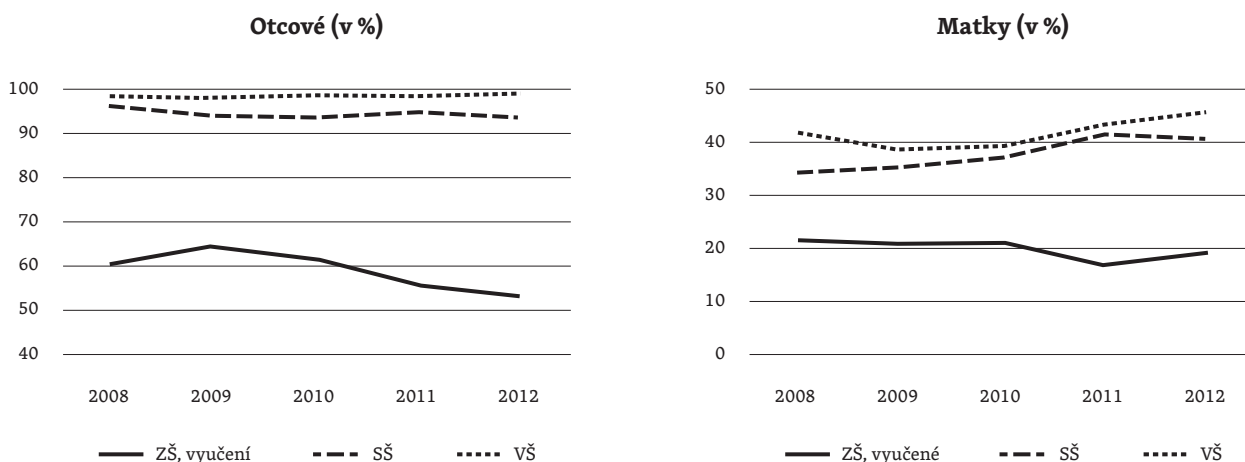
Mladí lidé s nízkým vzděláním představují na českém trhu práce skupinu silně ohroženou sociálním vyloučením a marginalizací (Katrňák, Mareš 2007: 300). Zatímco před obdobím ekonomické krize byla nezaměstnaná zhruba jedna třetina mladých mužů s nízkým vzděláním (37,2%), na konci roku 2012 už to byla více než polovina (viz graf 8). I když u mladých žen s nízkým vzděláním docházelo v období krize k podobně velkým výkyvům jako u mužů, jejich míra nezaměstnanosti vzrostla z mírně vyššího výchozího bodu oproti mužům (38%) pomaleji, na 42%. Ekonomická krize neměla velký vliv na míru zaměstnanosti mladých lidí s nízkým vzděláním a ta se stabilně pohybovala pouze okolo 5% u mužů a 3% u žen.

Vzdělanostní úroveň mladých je vysoká, a to relativně i v evropském srovnání. 95% lidí do 24 let dokončilo alespoň střední vzdělání. Zároveň významná část mladých lidí do 24 let ještě své studium nedokončila. V období krize pokračoval strmý nárůst podílu absolventů vysokých škol v české populaci, když ve věkové skupině 30–34 let vzrostl podíl mužů s vysokoškolským vzděláním mezi lety 2008–2012 ze 14,8% na 22,4% a podíl žen dokonce z 15,9% na 29,1%.¹⁵ V této věkové kategorii totiž již můžeme očekávat, že nejvyšší vzdělání dokončila většina těch, kdo o něj usilovali a byli úspěšní, pokud odhlédneme od stále ještě malého podílu těch, kdo v ČR procházejí dalším vzděláváním v pozdějším věku. Naprostá většina ekonomicky neaktivních lidí do 24 let je v procesu vzdělávání (91% žen a 97% mužů).¹⁶

Z hlediska průběhu životních drah je vhodné doplnit analýzu vlivu dosaženého vzdělání na zaměstnanost o vliv rodičovství. Model vysoké zaměstnanosti mužů v době, kdy jsou rodiči malých dětí, totiž ve světle výše jejich kulturního kapitálu není již tak jednoznačný. Vysokoškolsky vzdělaní otcové dětí do šesti let si i v době ekonomické krize udrželi téměř 100% míru zaměstnanosti (viz graf 9). U středoškolsky vzdělaných otců došlo k mírnému poklesu zaměstnanosti, zatímco u stejně vzdělaných matek dětí do šesti let zaměstnanost výrazně vzrostla. Oproti výše vzdělaným otcům, kteří se do značné míry vyhnuli nárůstu nezaměstnanosti v důsledku ekonomické krize, otcové malých dětí

Graf 8: Míra nezaměstnanosti do 24 let podle pohlaví a vzdělání¹⁴ (v procentech).

Zdroj: Eurostat Labour Force Survey (2013).

Graf 9. Míra zaměstnanosti rodičů dětí do šesti let v letech 2008–2012 podle nejvyššího dosaženého vzdělání a pohlaví (v procentech).

Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013).

s nízkým vzděláním byli negativními dopady ekonomické krize na muže s nízkým vzděláním postiženi v zásadní míře. V první fázi ekonomické krize mezi lety 2008–2009 u nich sice došlo k nárůstu míry zaměstnanosti, ale po roce 2009 u nich došlo k velmi výraznému poklesu, až na 53% míru zaměstnanosti. V období od roku 2010 klesla míra zaměstnanosti i u vyučených matek malých dětí, a to až na 19%. Zároveň je třeba si všimnout, že míra zaměstnanosti matek dětí do šesti let dokonce ani u matek s vysokoškolským vzděláním ve sledovaném období nepřesáhla 50 %, takže je u všech vzdělanostních kategorií matek méně než poloviční ve srovnání se stejně vzdělanými otci dětí do šesti let.

I když je dlouhodobá nezaměstnanost žen v ČR vyšší ve srovnání s muži, dopady krize způsobily rychlejší nárůst nezaměstnanosti u mužů, zejména v první fázi krize. Mladí lidé obecně a mladé ženy zvláště jsou skupinami, na které výrazně dopadl nejen strmý nárůst nezaměstnanosti, ale i zhoršování pracovních podmínek v podobě vyšší nejisto-

ty a podzaměstnanosti. Období raného rodičovství představuje významný znevýhodňující faktor pro ženy, ale pozice na trhu práce se v období krize významně zhoršovala i pro skupinu otců malých dětí s nízkým vzděláním. Zatímco pro muže představuje již středoškolské vzdělání významnou výhodu ve snaze vyhnout se nezaměstnanosti, v populaci žen je výhodou vysokoškolské vzdělání, ale ve srovnání s muži vysokoškoláky se v období krize zhoršovala významně i situace vysokoškolaček. Krize a zřejmě i reformy rodinné politiky přinesly nárůst diference dopadů na matky malých dětí. U matek dětí do šesti let se středoškolským a vysokoškolským vzděláním dokonce zaměstnanost stoupla.

Dopady první fáze ekonomické krize na pracovní podmínky a nezaměstnanost žen a mužů
Podrobnější analýzu dopadů ekonomické krize na různé skupiny populace umožňují data dotazníkového šetření „Životní dráhy 2010“. Na vzorku 4 010 dotázaných

přinášíme odpovědi na otázku: Jak se v první fázi ekonomické krize (2008–2010) změnilo postavení mužů a žen na trhu práce v České republice a které konkrétní skupiny žen a mužů byly více ohroženy zhoršujícími se pracovními podmínkami a nezaměstnaností? Data poskytují retrospektivní údaje o pracovní dráze dotazovaných. V analýze se zaměřujeme zejména na genderovou dynamiku růstu nezaměstnanosti na českém trhu práce, konkrétně v souvislosti se statisticky doloženým faktem, že muži se stávali během první vlny ekonomické krize častěji obětí nezaměstnanosti než ženy. V meziskupinové intersekcionalní perspektivě se blíže zaměřujeme na propojování vlivu genderu s třídou, resp. výší dosaženého vzdělání, s věkem a pracovní pozicí nebo ekonomickým statusem a rodičovstvím a rodinným stavem na pozici na trhu práce a na riziko ztráty zaměstnání. Zajímají nás také důvody ztráty zaměstnání, v době krize a před ní. Všimáme si rovněž četnosti zkrácených úvazků a smluv na dobu určitou, které jsou v České republice spíše než nástrojem kombinace práce a rodinného života indikátorem nejistoty zaměstnání (Vohlídalová, Formánková 2012).

Podle zjištění z dat „Životní dráhy 2010“ se ekonomická krize odrazila ve zvyšování rizika nezaměstnanosti zvláště u nízko kvalifikovaných profesí. Nejčastěji se v době krize stávali nezaměstnanými pomocní a nekvalifikovaní pracovníci/ce (19 %). Vysokou míru ztráty zaměstnání vykazovali také řemeslníci/ce (21 %), provozní ve službách a obchodě (19 %) a obsluha strojů a zařízení (15 %). Nárazníkem se v ČR v současné krizi staly tedy profese, které zastávají muži a ženy s nižším vzděláním.

Ekonomická krize přinesla zvýšený důraz na vzdělání v podobě šancí nalézt nové zaměstnání, a to zejména u žen. Základní vzdělání a střední vzdělání bez maturity a vyučení měly tři čtvrtiny nezaměstnaných mužů a dvě třetiny nezaměstnaných žen. Jestliže v posledních třech letech před krizí (2005–2007) bylo mezi ženami, které vstupovaly do nového zaměstnání, 36 % vyučených, 40 % středoškolaček a 15 % vysokoškolaček, v období ekonomické krize už byla každá pátá žena, která našla zaměstnání, vysokoškolsky vzdělaná a pro ženy s nižším než středním vzděláním výrazně poklesly šance zaměstnání najít. U mužů v tomto ohledu nedošlo v souvislosti s ekonomickou krizí k významnému posunu.

Růst nejistot v podobě rostoucí četnosti práce na zkrácený úvazek a se smlouvou na dobu určitou nacházíme opět zvláště u žen. Z celkového počtu žen, které vstupovaly do zaměstnání v posledních třech letech před ekonomickou krizí (mezi lety 2005 a 2007), pracovalo na zkrácený úvazek 7,5 %. Tento podíl vzrostl na 17,5 % z těch žen, které našly zaměstnání v období ekonomické krize mezi lety 2008–2010. Dále stoupal podíl zaměstnaných pracujících na smlouvu na dobu určitou. Jestliže v posledních třech letech před ekonomickou krizí vstupovalo do zaměstnání se smlouvou na dobu určitou 15 % žen a 12 % mužů, v době ekonomické krize vstupovalo do zaměstnání se smlouvou

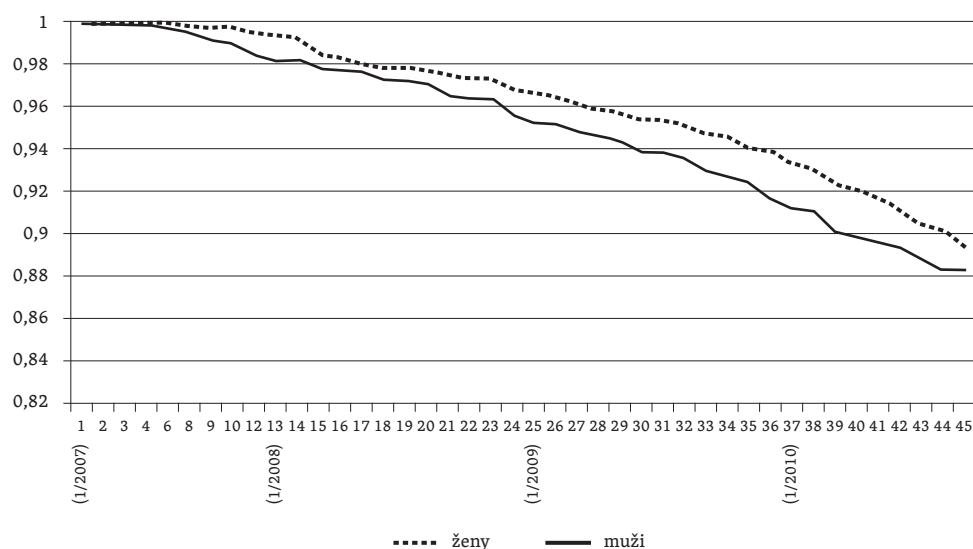
na dobu určitou již 36,5 % žen a 32 % mužů. Právě pracovní smlouva na dobu určitou představuje kromě běžného propuštění nebo zániku či restrukturalizace pracoviště velice častý důvod ukončení zaměstnání. Mezi lety 2008–2010 ztratilo práci z těchto důvodů 28 % nezaměstnaných. Oproti tomu před rokem 2007 ztratilo práci ze stejných důvodů pouze 13 % nezaměstnaných v našem vzorku. Zaměříme-li se na rozdíly v důvodech ztráty zaměstnání mezi muži a ženami, nenacházíme v datech výrazné rozdíly.

Linie nerovností ovlivňující riziko pádu do nezaměstnanosti v první fázi krize

Nyní se budeme zabývat pády do nezaměstnanosti v době krize podrobněji s využitím časových řad z výše uvedeného dotazníkového šetření „Životní dráhy 2010“. Studium nezaměstnanosti z hlediska životní dráhy nám umožňuje zachytit vývoj rizika pádu do nezaměstnanosti v průběhu let 2007–2010 u žen a mužů v České republice v době první eskalace krize. Výhodou tohoto postupu je možnost sledovat, jak se při měnících se charakteristikách (přítomnost dítěte, fáze ekonomické krize, délka pracovní zkušenosti, vzdělání, rodinný stav) mění také riziko ztráty zaměstnání. Tomuto typu analýzy zaměstnanosti se věnuje v České republice Chaloupková (2010) nebo Hamplová (2010), ty se ale zaměřují na pracovní starty a na pracovní dráhy mladých mužů a žen.

Výchozí populací osob, která vstupuje do analýzy, jsou muži a ženy ve věku mezi 25 až 60 lety, kteří začali pracovat (status zaměstnance/kyně nebo podnikání) před lednem 2007 a byli k 1. 1. 2007 stále zaměstnaní, i když mohli od té doby po celé sledované období zaměstnání měnit. Sledovanou událostí je začátek nezaměstnanosti. V případě, že se respondentky či respondenti stali nezaměstnanými po 1. 1. 2007 z jiného statusu než ze zaměstnanosti, se do analýzy nedostali. Osoby, které odešly ze statusu zaměstnané/ho z jiných důvodů (rodičovská dovolená, studium, penze), byly cenzorovány, to znamená, že se při opětovném návratu na trh práce do vzorku nedostávaly. 291 osob ze vzorku 4010 osob ztratilo v období po 1. lednu 2007 zaměstnání. Růst nebo pokles rizika pádu do nezaměstnanosti během ekonomické krize jsme sledovaly od 1. ledna 2007 do října 2010. Na začátku sledovaného období byla česká ekonomika v konjunktuře, která vrcholila v roce 2006 (růst +7 % HDP¹⁷). V roce 2009 nastal nejvýraznější ekonomický propad od doby přechodu na tržní ekonomiku v roce 1990 (pokles – 4,7 % HDP), v reakci na to potom v roce 2010 výrazně vzrostla nezaměstnanost, jak jsme ukázaly výše. Vstupní proměnná (baseline) pro potřeby analýzy, jak se muži a ženy stávali nezaměstnanými během krize, byla definována jako délka posledního zaměstnání po 1. 1. 2007.

Z grafu číslo 10 jsou patrná dvě důležitá zjištění. Za prvé, jen u malé části výchozí populace (muži a ženy zaměstnaní po 1. lednu 2007) se muži a ženy stali nezaměstnanými, a za druhé, rozdíl mezi muži a ženami je relativně

Graf 10: Křivka „přežití“ v zaměstnání v době krize (1/2007–10/2010) –Kaplan-Mayerova metoda.

Zdroj: Reprezentativní dotazníkové šetření „Životní dráhy 2010“.

malý s tím, že muži se stávali v době krize – od 24. měsíce pozorování – nezaměstnanými rychleji než ženy. Rozdíl mezi muži a ženami ale není signifikantní. Zajímá nás tedy vliv dalších faktorů, které by vysvětlily riziko ztráty zaměstnání v první fázi krize. V tabulce 1 jsou patrné výsledky regresní analýzy vlivu věku, věku dětí, vzdělání,

fáze krize a rodinného stavu na propad do nezaměstnanosti u žen a u mužů.

Regresní model potvrzuje zjištění ze statistických údajů, která jsme prezentovaly výše, že zásadní vliv na vznik nezaměstnanosti v období ekonomické krize mělo jak u mužů, tak u žen, vzdělání a věk. Základní vzdělání signifikantně

Tabulka 1: Výsledky regresní analýzy- propady do nezaměstnanosti podle pohlaví.

Vysvětlující proměnné	Relativní riziko nezaměstnanosti (exp (B))			
		Muži	Ženy	Celkem
Vzdělání	ZŠ	2,99***	3,59***	3,33***
	ŠŠ/vyučení	1,67*	2,14***	1,9***
	SŠ s maturitou	1	1	1
	VŠ	0,94	0,34*	0,6
Věk	25–29let	1	1	1
	30–39let	0,53**	0,51*	0,54**
	40–49let	0,73	0,54	0,67
	50–60let	0,64	0,59	0,64*
Fáze krize	do 12/2008	1	1	1
	1/2009 do 10/2010	3,95***	2,1*	2,99***
Rodinný stav	svobodný/ná	1	1	1
	ženatý/vdaná	0,56*	1,23	0,83
	rozvedený/ná	2,11**	1,74	1,86**
	vdovec/vdova	0,56	0,65	0,61
Věk nejmladšího dítěte	bezdětnost	1	1	1
	dítě do tří let	1,21	1,28	1,26
	dítě 3+	1,36	1,48	1,07
Délka současného zaměstnání	do dvou let	1,79*	1,29	1,55*
	2–4 roky	1,12	1,44	1,27
	5 – 9 let	1	1	1
	10 a více let	0,85	0,85	0,85

Zdroj: Reprezentativní dotazníkové šetření „Životní dráhy 2010“.

Poznámka: Statistická významnost regresních koeficientů: * = 5%, ** = 1%, *** = 0,1% hladina významnosti.

Testy shody modelů se základním modelem (Log likelihood test) jsou statisticky významné na hladině významnosti 0,01%.

zvysuje riziko propadu do nezaměstnanosti již oproti vyučení a středoškolskému vzdělání bez maturity bez ohledu na pohlaví. K podobným výsledkům dospěli Mareš, Sirovátka a Vyhlídal (2003) při výzkumu dlouhodobé nezaměstnanosti. V jejich výzkumu největší nebezpečí nezaměstnanosti vykazovali právě nekvalifikovaní i kvalifikovaní dělníci, manuální pracovníci v zemědělství a ostatní manuální pracovníci v prvovýrobě. Nejméně byli nezaměstnaností na druhé straně postiženi vysokoškolsky vzdělaní jedinci (tamtéž: 43). Lze usuzovat, že krize nezměnila trendy na trhu práce z hlediska vzdělání, spíše jen prohloubila míru znevýhodnění některých skupin. Zároveň vysokoškolské vzdělání signifikantně snižovalo riziko nezaměstnanosti oproti vzdělání středoškolskému pouze u žen. Ukazuje se tedy, že zatímco mužům ke stabilní pozici na trhu práce stačí již středoškolské vzdělání, ženám s vysokoškolským vzděláním se v době krize snižovalo riziko ztráty zaměstnání o 66 % oproti středoškolačkám s maturitou.

Věk představuje další parametr, který významně ovlivnil pozici mužů a žen v průběhu ekonomické krize na českém trhu práce. Jak jsme ukázaly výše, v ČR se v souvislosti s krizí nezaměstnanost mladých žen i mužů dostala k hranici 20 %. Z dat dotazníkového šetření vyplývá, že i osoby ve věku 25–29 let mají výrazně ztíženou pozici na trhu práce oproti lidem starším. Podle regresní analýzy bylo u třicátnic/ků o téměř polovinu nižší riziko stát se nezaměstnanými, než tomu bylo u lidí ve věku 25–29 let. Když se podíváme na starší věkové kategorie 40–59 let a 50–60 let, rozdíl je stále významný, ale již není signifikantní ani u skupiny mužů, ani u skupiny žen. Zjištění regresní analýzy odpovídá datům z Eurostatu o České republice, kdy ve věkové skupině 25–29 vzrostla nezaměstnanost mezi prvním čtvrtletím 2008 a prvním čtvrtletím 2010 téměř 2,5krát. Podobného nárůstu nezaměstnanosti nedosáhla žádná vyšší věková kategorie. To koresponduje se zjištěním Sirovátky a kol. (2010), že specifická míra nezaměstnanosti u absolventů, kteří právě ukončili školu, se zvýšila z hodnoty 15,3 % na konci roku 2008 na 29,5 % na konci roku 2009.

Významný vliv na riziko pádu do nezaměstnanosti mělo také sledované období. V období mezi lednem 2009 a říjnem 2010, kdy nastala první fáze krize, bylo statisticky významně vyšší riziko ztráty zaměstnání než v období od ledna 2007 do prosince roku 2008. Podobně data z „Výběrového šetření pracovních sil“ ukazují, že ke konci roku 2009 se podíl těch nezaměstnaných, kteří před rokem pracovali, zvýšil na více než polovinu z celkového počtu nezaměstnaných (Hora, Sirovátka 2012).

Parametr rodinného stavu ukazuje, že nejvíce je ohrožena nezaměstnaností skupina mužů po rozvodu. Signifikantně více rozvedených mužů ztratilo v době krize zaměstnání než v populaci svobodných. Rodinný stav naopak není signifikantním explanačním parametrem u žen. Můžeme tedy usuzovat, že imperativ mužského živitelství ovlivňuje míru aktivity mužů na trhu práce. Zatímco matky odchá-

zejí mimo trh práce, otcové přebírají závazek ekonomického zajištění rodiny. Zároveň naše zjištění může být odrazem toho, že to je genderová norma, která do jisté míry ovlivňuje pozici mužů na trhu práce. Zásadní vliv na pozici ženatých mužů na trhu práce má ale jejich vzdělání. Muži, kteří mají nejnižší šance na trhu práce – muži s vyučením a základním vzděláním – mají také nejmenší šance na založení vlastní domácnosti a rodiny (Kalmijn 2011).

Ani u žen, ani u mužů nepředstavuje v tomto modelu rodičovství v porovnání se vzděláním nebo věkem faktor, který výrazně ovlivňuje riziko ztráty zaměstnání. Ženy s malými dětmi, v souladu s genderovou normou, odcházejí na mateřskou či rodičovskou, tím se nedostávají do tohoto statistického modelu, protože neroste jejich riziko přechodu ze zaměstnanosti do nezaměstnanosti. Nemůžeme ale tvrdit, že mateřství nemá na nezaměstnanost žen žádný vliv. Ženy s malými dětmi se do nezaměstnanosti dostávají zřejmě nejčastěji hned po rodičovské, jak jsme ukázaly v analýze statistických dat výše (srov. Tomešová Bartáková 2009; Hašková 2011). Zde se však jedná o analýzu rizika pádu do nezaměstnanosti u žen a mužů, kteří již na trhu práce jsou, tedy po rodičovské či mateřské se již na trhu práce úspěšně integrovali. Výsledky analýzy mohou být dále ovlivněny omezenou velikostí populace spadající v našem výzkumu k nezaměstnaným (297 osob), což může zkreslovat daná zjištění. Pozitivní vliv otcovství na míru zaměstnanosti mužů potvrzuje zjištění z analýzy statistických dat výše.

Data z reprezentativního šetření „Životní dráhy 2010“, které se uskutečnilo na konci první fáze ekonomické krize, prokázala nárůst rizik nezaměstnanosti a dlouhodobé nezaměstnanosti, resp. problémů z nezaměstnanosti se vymanit a nalézt zaměstnání zejména pro mladé lidi do 30 let, a to bez ohledu na pohlaví. Rizikem nezaměstnanosti byly významně ohroženy skupiny žen s nižším než středoškolským vzděláním a muži s nízkým vzděláním a v málo kvalifikovaných zaměstnáních. Ženy vysokoškolačky měly více než před krizí jednoznačnou výhodu v rámci populace žen při získávání zaměstnání. Mezi lety 2008 a 2010 také výrazně narostl podíl nejistých typů práce, které jsou nabízeny zejména mladým ženám – práce na zkrácený úvazek, smlouva na dobu určitou.

Závěr

V tomto článku jsme ukázaly, jak se propojují dopady krize na růst nezaměstnanosti z hlediska genderu, třídy a věku, resp. jaký dopad měla krize na různé skupiny populace z hlediska vybraných dimenzí těchto charakteristik. Tak bylo možné identifikovat skupiny populace, které se v ČR v ekonomické krizi staly „nárazníkem“, a ty, které se negativním dopadům krize na zaměstnanost vyhnuly. Zaměřily jsme se na mladší věkové skupiny, které byly jak v ČR, tak i v celoevropském měřítku dopady krize zasazeny nejvíce, a na části životní dráhy spojené s raným rodičovstvím, které má v evropském srovnání zcela bez-

precedentně nejnegativnější dopad na ženy v ČR. S využitím meziskupinového přístupu v rámci intersekcionální perspektivy jsme ukázaly, jak vzájemné působení genderu, vzdělání (třídy), věku, resp. rodičovství měnilo šance udržet si zaměstnání nebo upadnout do nezaměstnanosti v době ekonomické krize. Postupné přidávání jednotlivých linií nerovností navíc ukazuje, jak zkrátený nebo naopak přesnější může být výsledný obraz, pokud některou z těchto charakteristik vynecháme, nebo naopak zahrneme do analýzy v kombinaci s dalšími. To je výzvou pro stratifikační výzkum, aby systematicky zahrnoval do komplexních modelů gender v interakci s dalšími charakteristikami.

Ukázaly jsme, že krize přinesla nárůst diferenciací šancí uplatnit se na trhu práce podle věku, vzdělání a rodičovství, a to jak u žen, tak i u mužů. Nejnegativněji postiženou vzdělanostní skupinou v důsledku krize jsou muži s nízkým vzděláním. Ti se stali v současné krizi „narázníkem“ a došlo u nich k výraznému poklesu zaměstnanosti. U otců se základním vzděláním nebo s vyučením sice vzrostla nezaměstnanost, obecně ale nepřestalo platit, že otcové malých dětí mají v ČR vyšší míru zaměstnanosti než ti bezdětní nebo s dětmi staršími. Mezi matkami dětí se projevila výraznější diferenciací podle vzdělání. Došlo totiž k poklesu již tak velmi nízké míry zaměstnanosti matek dětí do šesti let s nízkým vzděláním a zároveň k mírnému nárůstu míry zaměstnanosti žen s vyšším vzděláním s dětmi do šesti let. Výrazný rozdíl mezi zaměstnaností matek a otců se koncentruje téměř výhradně do období, kdy mají předškolní děti, a snižuje se až na úroveň nižší, než je průměr zemí EU v období, kdy mají muži a ženy starší děti. Přitom ale stále platí, že míra zaměstnanosti matek dětí do šesti let dokonce ani u matek s vysokoškolským vzděláním nepřesahuje 50%, takže je u všech vzdělanostních kategorií matek méně než poloviční ve srovnání se stejně vzdělanými otci malých dětí. I analýza z hlediska věkových skupin ukázala, že nejvíce ohrožené nezaměstnaností jsou ženy ve věku do 35 let, jde tedy o jasnou souvislost s aktuálním nebo potenciálním mateřstvím. Dlouhé přerušování pracovní dráhy u matek malých dětí a snaha o návrat do dvouprůměrového modelu rodiny po rodičovské nebo po nástupu dětí do školy navíc zřejmě startuje další řetězec ohrožení matek nejistou prací a negativně poznamenává celou jejich pracovní dráhu.

Nárůst nejistoty na trhu práce skutečně nebyl způsoben jen nárůstem nezaměstnanosti, ale také zhoršováním pracovních podmínek a zvyšujícím se ohrožením nezaměstnaností. Šlo o výrazný nárůst práce na zkrácený úvazek, a to zejména u mladých žen, které nově vstupovaly do zaměstnání v prvním období ekonomické krize.

Analýza historických událostí ukázala, že význam vzdělání pro udržení nebo získání zaměstnání v důsledku krize výrazně narostl pro muže i pro ženy. Pro muže však představuje již středoškolské vzdělání s maturitou významnou ochranu před nezaměstnaností. Zároveň pro ženy zajiš-

tuje terciální vzdělání signifikantní snížení rizika ztráty zaměstnání oproti vzdělání středoškolskému. Skupinou, která byla negativními důsledky ekonomické krize na trhu práce zasažena nejvíce, jsou mladí lidé do 24 let. Negativní dopad krize na tuto skupinu může mít dlouhodobý vliv i na životní rozhodování, partnerské a rodinné starosti těch, kterých se dotkne nejvíce. Populace mladých lidí do 24 let v roli „narázníku“ v současné krizi „absorbovala“ velkou část celkového nárůstu nejistých typů práce a špatných pracovních podmínek, jako jsou smlouvy na dobu určitou a zkrácený pracovní úvazek na českém trhu práce. Situace mladých mužů se základním vzděláním a vyučením se rapidně zhoršila, když jejich míra nezaměstnanosti přesáhla 50%. V populaci mladých mužů došlo ve srovnání s populací mladých žen v průběhu ekonomické krize k výraznějšímu nárůstu zaměstnaných na dobu určitou a zaměstnaných na zkrácený úvazek, avšak ani jeden z těchto negativních ukazatelů nepřesáhl míru, kterou jsou jimi postiženy mladé ženy.

Závěrem lze říci, že ekonomická krize spíše než ke snížení genderových nerovností přispěla k jejich prohloubení a k výraznému nárůstu diferenciací společnosti nejen podle genderu, ale také podle vzdělání, věku a ekonomického statusu. Úkolem dalšího výzkumu bude doplnit tuto meziskupinovou makroperspektivu a osvětlit, jak jednotlivé skupiny na mikroúrovni svých životních příběhů prožívají, interpretují (Choo & Ferree, 2010) a reagují na změny ve své situaci.

Literatura

- Acker, J. 2006. „Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations.“ *Gender & Society*, Vol. 20, No. 4: 441–464, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243206289499>.
- Annesley, C., Scheele, A. 2011. „Gender, Capitalism and Economic Crisis: Impact and Responses.“ *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 19, No. 3: 335–347, <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2011.610604>.
- Arulampalam, W. 2001. „Is Unemployment Really Scarring? Effects of Unemployment Experiences on Wages.“ *The Economic Journal*, Vol. 111, No. 475, F585–F605.
- Bell, D. N. F., Blanchflower, D. G. 2009. *What should be done about rising unemployment in the OECD?* [online]. IZA Discussion Paper No. 4455. [cit. 7. 5. 2013]. Dostupné z: <http://ftp.iza.org/dp4455.pdf>.
- Bell, D. N. F., Blanchflower, D. G. 2010. *Youth Unemployment: Déjà Vu?* [online]. IZA Discussion Paper No. 4705. [cit. 7. 5. 2013]. Dostupné z: <http://ftp.iza.org/dp4705.pdf>.
- Bettio, F., Corsi, M., Lyberaki, A., Lodovici, M. S., Verashchagina, A. 2013. *The Impact of the Economic Crisis on the Situation of Women and Men. Synthesis report*. [online]. Luxembourg: European Commission – Directorate-General for Justice. [cit. 7. 8. 2014]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf.

- Bourdieu, P. 1986. „The Forms of capital.“ Pp. 241–258 in J. G. Richardson (ed.). *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Brah, A., Phoenix, A. 2004. „Ain't I A Woman? Revisiting Intersectionality By Avtar Brah and Ann Phoenix.“ *Journal of International Womens Studies*, Vol. 5, No. 3: 75–86.
- Crenshaw, K. 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color.“ *Stanford Law Review*, Vol. 43, No. 6: 1241–1299.
- Elson, D. 2010. „Gender and the global economic crisis in developing countries: a framework for analysis.“ *Gender and Development*, Vol. 18, No. 2: 201–212, <http://dx.doi.org/10.1080/13552074.2010.491321>.
- Esping-Andersen, G. 2009. *The Incomplete Revolution: Adapting women to New Roles*. Cambridge: Polity Press.
- Formánková, L., Dobrotič, I. 2011. „Mothers or institutions? How women work and care in Slovenia and Czech Republic.“ *Journal of Contemporary European Studies. Crises and the Gendered Division of Labour in Europe Today*, Vol. 19, No. 3: 409–427.
- Formánková, L. 2010. „Ideály péče v kontextu nových sociálních rizik.“ *Sociální studia*, roč. 7, č. 1: 69–92.
- Formánková, L., Křížková, A. 2010. „Odras nejistot, znevýhodnění a marginalizace na trhu práce v biografických výpovědích žen s nízkým vzděláním.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 11, č. 2: 23–35.
- Fěrtrová, M., Temelová, J. 2011. „Prostorová specifika strukturální nezaměstnanosti na úrovni obcí v České republice.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 47, č. 4: 681–715.
- Hamplová, D. 2010. „Stávají se pracovní dráhy mladých mužů nestabilní?“ Pp. 59–78 in Chaloupková, J. (ed.). *Proměny rodinných a profesních startů*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Hašková, H. 2005. „Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 6, č. 1: 22–27.
- Hašková, H. 2011. „Proměny časování a způsobu návratu matek do zaměstnání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 40–52.
- Hora, O., Sirovátka, T. 2012. *Srovnání efektů aktivní politiky zaměstnanosti v České republice v období růstu (2007) a během první fáze krize (2009)*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Chaloupková, J. (ed.). 2010. *Proměny rodinných a profesních startů*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Choo, H. Y., Ferree, M. M. 2010. „Practicing Intersectionality in Sociological Research: A Critical Analysis of Inclusions, Interactions, and Institutions in the Study of Inequalities.“ *Sociological Theory*, Vol. 28, No. 2: 129–149, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01370.x>.
- Kalmijn, M. 2011. „The Influence of Men's Income and Employment on Marriage and Cohabitation: Testing Oppenheimer's Theory in Europe.“ *European Journal of Population = Revue Européenne de Démographie*, Vol. 27, No. 3: 269–293, <http://dx.doi.org/10.1007/s10680-011-9238-x>.
- Katrňák, T., Mareš, P. 2007. „Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 43, č. 2: 281–303.
- Kolářová, M. 2008. „Na křižovatkách nerovností: gender, třída a rasa/etnicita.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 9, č. 2: 1–10.
- Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.). 2008. *Práce a péče: proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Křížková, A., Maříková, H., Hašková, H., Formánková, L. 2011. *Pracovní dráhy žen v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Křížková, A., Vohlídalová, M. 2009. „Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 1: 31–60.
- Leschke, J., Jepsen, M. 2011. *The Economic Crisis – Challenge or Opportunity for Gender Equality in Social Policy Outcomes? A Comparison of Denmark, Germany and the UK*. [online]. ETUI Working Paper 2011.04. [cit. 10. 3. 2012]. Dostupné z: <<http://ssrn.com/abstract=2221837>. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2221837>>.
- Mareš, P., Sirovátka, T., Vyhledal, J. 2003. „Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie.“ *Sociologický časopis*, roč. 39, č. 1: 37–54.
- Maříková, H., Křížková, A., Vohlídalová, M. 2012. *Živitelé a živitelky: reflexe (a) praxe*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- McCall, L. 2005. „The Complexity of Intersectionality.“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 30, No. 3: 1771–1800, <http://dx.doi.org/10.1086/426800>.
- Mihaylova, D. 2004. *Social Capital in Central and Eastern Europe. A Critical Assessment and Literature Review*. Budapest: Central European University.
- Mills, M., Blossfeld, H. P. 2005. „Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework.“ Pp. 1–24 in Blossfeld, H. P., Klijzing, E., Mills, M., Kurz, K. (eds.) *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London, New York.
- Pearson, R., Sweetman, C. 2011. „Introduction.“ Pp. 1–14 in Pearson, R., Sweetman, C. (eds.). *Gender and the Economic Crisis*. Oxford: Oxfam.
- Penner, A. M., Saperstein, A. 2013. „Engendering Racial Perceptions: An Intersectional Analysis of How Social Status Shapes Race.“ *Gender & Society*, Vol. 27, No. 3: 319–344, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243213480262>.
- Plantenga, J., Remery, C., Lodovici, M. S. 2013. *Youth unemployment: starting fragile*. [online]. Brussels: European Commission, Directorate-General for Justice. [cit. 10. 5. 2013]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130902_starting_fragile_report_2013_en.pdf>.
- Rubery, J. 2014. „From ‚Women and Recession‘ to ‚Women and Austerity‘: A framework analysis.“ Pp. 17–36 in

- Karamessini, M., Rubery, J. (eds.). *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future of Gender Equality*. London, New York: Routledge.
- Rubery, J., Rafferty, A. 2013. „Women and recession revisited.“ *Work, Employment & Society*, Vol. 27, No. 3: 414–432, <http://dx.doi.org/10.1177/0950017012460314>.
- Seguino, S. 2011. „The Global Economic Crisis, its Gender Implications, and Policy Responses.“ *Gender and Development*, Vol. 18, No. 2: 179–199, <http://dx.doi.org/10.1080/13552074.2010.491318>.
- Shields, S. A. 2008. „Gender: An Intersectionality Perspective.“ *Sex Roles*, Vol. 59, No. 5–6: 301–311, <http://dx.doi.org/10.1007/s11199-008-9501-8>.
- Sirovátka, T. et al. 2006. *Rodina, zaměstnání a sociální politika*. Brno, Boskovice: Albert.
- Sirovátka, T., Hora, O., Tomešová-Bartáková, H., Vyhlídal, J. 2010. „Hodnocení účinnosti programů aktivní politiky zaměstnanosti před příchodem finanční a ekonomické krize.“ *Fórum sociální politiky*, roč. 4, č. 2: 13–18.
- Skans, O. N. 2011. *Scarring Effects of the First Labor Market Experience*. [online]. IZA Discussion Paper No. 5565. [cit. 7. 5. 2013] Dostupné z: <http://ftp.iza.org/dp5565.pdf>.
- Tomešová-Bartáková, H. 2009. *Cesta zpátky. Návrat žen po rodičovské dovolené na trh práce v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Verick, S. 2009. *Who is Hit Hardest During a Financial Crisis? The Vulnerability of Young Men and Women to Unemployment in an Economic Downturn*. [online]. IZA Discussion Paper No. 4359. [cit. 30. 3. 2012] Dostupné z SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1455521>.
- Vohlídalová, M., Formánková, L. 2012. „Částečné úvazky v České republice: šance nebo riziko?“ *Fórum sociální politiky*, roč. 6, č. 5: 17–21. Dostupné z: http://www.vupsv.cz/sites/File/forum_socialni_politiky/Obsah_5-2012.pdf.
- Walby, S. 2007. „Complexity Theory, Systems Theory, and Multiple Intersecting Social Inequalities.“ *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 37, No. 4: 449–470, <http://dx.doi.org/10.1177/0048393107307663>.
- Walby, S. 2009. *Gender and the financial crisis. UNESCO Project on 'Gender and the Financial Crisis'*. [online]. UNESCO Project on 'Gender and the Financial Crisis.' [cit. 10. 3. 2012]. Dostupné z: http://www.lancaster.ac.uk/fass/doc_library/sociology/Gender_and_financial_crisis_Sylvia_Walby.pdf.
- Yuval-Davis, N. 2012. „Dialogical Epistemology--An Intersectional Resistance to the "Oppression Olympics."“ *Gender & Society*, Vol. 26, No. 1: 46–54, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243211427701>.
- Yuval-Davis, N. 2013. *A Situated Intersectional Everyday Approach to the Study of Bordering*. [online]. Euborderscapes Working Paper No. 2. [cit. 10. 4. 2014]. Dostupné z Euborderscapes: http://www.euborderscapes.eu/fileadmin/user_upload/Working_Papers/EUBORDERSCAPES_Working_Paper_2_Yuval-Davis.pdf.

Poznámky

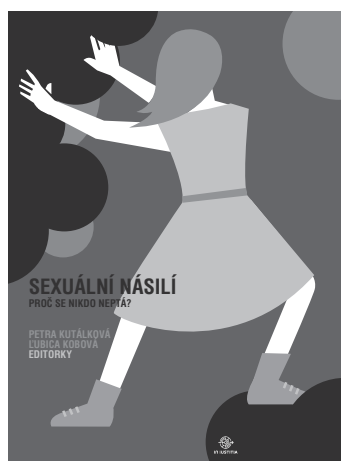
- 1** Tato stať vznikla za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu „Proměny forem partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“ (P404/10/0021).
- 2** Eurostat; EU-SILC šetření. ČR měla a má dlouhodobě nejnížší podíl populace ohrožené chudobou v rámci EU.
- 3** Eurostat, Labour Force Survey 2013.
- 4** OECD (2012), OECD Family Database, OECD, Paris.
- 5** V současnosti, po vstupu Chorvatska v roce 2013, má Evropská unie celkem 28 členských států. My však do analýzy zahrnujeme data do roku 2012 včetně, kdy bylo členů 27, a proto v tomto článku také srovnání vztahujeme k EU-27.
- 6** Eurostat, Labour Force Survey 2013.
Rozdíl ve mzdách (gender pay gap) představuje rozdíl mezi průměrnou hrubou hodinovou mzdou zaměstnaných mužů a zaměstnaných žen, vyjádřený jako procento průměrné hrubé hodinové mzdy zaměstnaných mužů. Tento údaj je výsledkem šetření struktury mezd, do kterého jsou zahrnuti všichni zaměstnanci vybraných podniků s více než deseti zaměstnanci.
- 7** Rozdíl míry zaměstnanosti žen s dětmi do šesti let a míry zaměstnanosti žen bez dětí do šesti let (bezdětných žen a žen se staršími dětmi) je dlouhodobě okolo 40 procentních bodů. Eurostat, Labour Force Survey 2013.
- 8** V angličtině se používá termín „buffer“ nebo „buffer job“ (Bettio a kol. 2013; Rubery, Rafferty 2013; Rubery 2014).
- 9** K tomu došlo i v ČR, kde mezi lety 2009 a 2011 poklesl hrubý rozdíl v průměrných mzdách mužů a žen z 25,9 procentních bodů na 21 procentních bodů. Zdroj: Eurostat; Labour Force Survey.
- 10** Zahraniční studie hovoří o tzv. scarring effect a docházejí ke shodnému závěru, že negativní dopad postihuje jak mladé ženy, tak i mladé muže (Arulampalam 2001; Skans 2011).
- 11** Eurostat Labour Force Survey (2013).
- 12** Eurostat, Labour Force Survey (2013).
- 13** Zdroj: Eurostat, Labour Force Survey (2013).
- 14** Data pro skupinu s vysokoškolským vzděláním neuvádíme, protože nebyla úplná za všechna čtvrtletí a dostupná data se pohybovala velmi blízko údajům týkajícím se středoškoláků.
- 15** Zdroj: Eurostat; Labour Force Survey (2013).
- 16** Zdroj: Eurostat; Labour Force Survey (2013).
- 17** Data ČSÚ, 2013, <http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/kalendar/aktual-hdp>.

© Alena Křížková, Lenka Formánková, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014

PhDr. Alena Křížková, Ph.D. je vědecká pracovnice a vedoucí oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se ekonomickou nezávislostí žen, genderovými nerovnostmi, kombinací práce a rodiny a genderovými vztahy v organizacích, managementu a podnikání. V poslední době byla spoluautorkou knih *Živitelé a živitelky: reflexe (a) praxe* (SLON 2012) a *Pracovní dráhy žen v České republice* (SLON 2011). Korespondenci zasílejte na adresu: alena.krizkova@soc.cas.cz.

Mgr. et Mgr. Lenka Formánková, Ph.D., pracuje v oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a na Fakultě sociálních studií MU v Brně. Ve své vědecké práci se zaměřuje na genderovou analýzu sociální politiky v českém a mezinárodní kontextu a na studium genderových vztahů na trhu práce a v rodině. Výsledky svého výzkumu publikuje v tuzemských a zahraničních recenzovaných (např. *Gender, rovné příležitosti*, výzkum; *Journal of Contemporary European Studies*) a impaktovaných časopisech (*Sociológia*; *Journal of Social Policy and Administration*). Autorsky se podílela se na knize *Pracovní dráhy žen* (SLON 2011). Korespondenci zasílejte na adresu: lenka.formankova@soc.cas.cz.

Kutálová, Petra, Kobová, Ľubica (eds.). 2013. *Sexuální násilí. Proč se nikdo neptá?* Praha: In IUSTITIA.

Podle výzkumu Agentury Evropské unie pro základní práva (FRA) zažilo v Evropě od svých 15 let nějakou formu sexuálního násilí 11 % žen, 5 % žen má zkušenost se znásilněním. V České republice má po patnáctém roce věku zkušenost s fyzickým anebo sexuálním násilím, jak ze strany partnerů, tak ze strany jiných lidí, 32 % žen.

Klientky a klienti se se svými zkušenostmi a potřebami, které vznikly v důsledku prožitého sexuálního násilí, zpravidla neobracejí na sociální pracovnice a pracovníky. Ani personál sociálních služeb téma sexuálního násilí ve většině případů v praxi sám neotvírá. Mezi přítomností sexuálního násilí v životech žen a připraveností pomáhajících profesí se sexuálním násilím zabývat zeje obrovská propast. Jak ji překonat?

Zázračná, rychlá a univerzální řešení neexistují. Po několika cenných publikacích, jež byly dosud v českém jazyce k problematice sexuálního násilí vydány, přichází *Sexuální násilí: Proč se nikdo neptá?* se specifickou perspektivou. Autorky a autoři příspěvků v publikaci uvažují o roli a možnostech sociální práce a dalších institucí v úsilí o skončení sexuálního násilí.

Publikace je neprodejná. O možnosti jejího obdržení se informujte na in-ius@in-ius.cz anebo si ji stáhněte na adrese <http://www.in-ius.cz/dwn/sexpublikace/sexualninasili-kniha-web.pdf>.

SÍŤOVÝ MARKETING: NADĚJNÁ PRACOVNÍ PŘÍLEŽITOST PRO ŽENY?¹ / IRENA LIŠŤIAKOVÁ, LUCIE JARKOVSKÁ

Multi-Level Marketing: A Promising Employment Opportunity for Women?

Abstract: The authors analyse the discourse of Green Ways (GW), a company using multi-level marketing where women comprise the majority of distributors. The article shows that however multi-level marketing is advertised as a highly flexible form of employment suitable for those who want to combine family life with work, it is rather a way of marketing than an employment opportunity. A significant role in this business is played by women on parental leave who earn self-esteem based in the neoliberal values of self-reliance and entrepreneurial success, rather than financial income. The analysis links their ways of describing the character and benefits of selling GW products with the ideology presented in GW manuals for distributors. Using Bourdieu's theory, the authors point out how GW constructs the symbolic oppositional binary in line with the neoliberal notion of an efficient individual.

Key words: gender, nonstandard employment, multi-level marketing, neoliberalism

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.132>

Tento článek si klade za cíl prozkoumat nestandardní formy práce, a to na příkladu síťového marketingu firmy Green Ways, s. r. o. (dále jen GW). Text analyzuje diskurs síťového marketingu a zaměřuje se na to, jakým způsobem je konstruována identita obchodních partnerů a partnerek firmy a jakým způsobem se tento diskurs odráží v uvažování prodejkyň a prodejců o jejich práci pro GW. Soustředíme se především na vnímání rizik a benefitů síťového marketingu jako nestandardní formy práce. Analýza vychází ze základního poznatku, že v GW pracují především ženy. Zajímá nás, co tento fakt znamená z hlediska genderové reprodukce a v souvislosti s neoliberální ideologií, která zpochybňuje étos moderní společnosti organizované prostřednictvím zaměstnaneckých struktur a volá po svobodě individua neomezené těmito institucemi.

Neoliberalismus a svět práce

Jsme očitými svědky společenské přeměny uvnitř moderny, během níž jsou lidé osvobozováni od sociálních forem industriální společnosti [...], podobně jako byli během reformace „propouštěni“ ze světského panství církve do společnosti. (Beck 2004: 115, zvýraznění a uvozovky v originále)

Společnost se rychle mění způsobem, který odporuje tomu nejlepšímu z ducha modernity a který nás vrací do dob, kdy postavení a vyhlídky různých vrstev byly zcela neporovnatelné.

(Keller 2011a: i)

Již několik desetiletí popisuje sociologie fundamentální společenské změny, které jsou spojeny s erozí sociálních institucí a s koncem modernity stojící na formálních organizacích. Moderní organizace společnosti jako společnosti zaměstnání ruku v ruce s vybudováním sociálního státu umožnila vyvázání jedinců z feudálních pout a pozic, i když je třeba při-

pomenout, že tento proces neprobíhal symetricky v případě žen a mužů, a jak podotýká Beck, díky udržení feudální povahy genderových vazeb byl vůbec umožněn rozvoj moderního kapitalismu (Beck 2004). Od 80. let se objevuje nový diskurs, který je možno označit za neoliberální a který vnímá právě pevnost zaměstnaneckých vazeb garantovaných státem a jistoty plynoucí z veřejných pojišťovacích systémů jako formu nesvobody produkující sociální patologie (Dardot, Laval in Keller 2011b:18). Novým ideálem se stává svoboda, kterou jedinec získá vyvázáním se z institucí moderní společnosti, jako je např. instituce zaměstnání s právy i povinnostmi zaměstnance i zaměstnavatele a tato svoboda má přinést jedinci i možnost individuálně, pomocí vlastních zásluh, překonávat i strukturální znevýhodnění, jakými jsou kupříkladu rasové předsudky nebo fakt, že někdo pečuje o malé děti.

Od 70. let 20. století se zmenšuje objem práce vykonávané ve stálých zaměstnaneckých pozicích, zajišťujících určité sociální jistoty a zaměstnanecké benefity, a zvětšuje se podíl pracovních pozic vykonávaných na krátkodobý kontrakt (Kalleberg 2009). Proměňuje se trh práce, kde se plnohodnotné a vysoce odměňované pracovní příležitosti stále více omezují na jádra firem (Keller 2011: 15), a prostřednictvím outsourcingu se deleguje stále více aktivit na jiný subjekt nebo samostatně podnikajícího jednotlivce (švarcsystém). Neoliberalismus klade důraz na co nejvyšší soutěživost a konkurenceschopnost jednotlivých firem i států, jedinci slibuje svobodu prostřednictvím individuální organizace práce a individuálního, zásluhově orientovaného finančního ohodnocení namísto kolektivně stanovených podmínek a sociálních odvodů (Cappelli 1999). Neoliberální diskurs označuje neomezené trhy za neefektivnější jak pro národní ekonomiky, tak pro firmy i individuální pracovníky (např. Friedman 1977). Jsme svědky přehodnocování sociálních jistot, které zaměstnanecký status doposud skýtal, a vytvoření ideálu flexibility, která má sloužit jak zájmům ekonomickým, tak umožňovat individuální autonomii a svobodnou organizaci ži-

vota. Zatímco proponenti neoliberalismu chápou tyto trendy jako žádoucí a osvobozující, levicově orientovaná kritika před tímto stavem varuje, upozorňuje na nová rizika, nejistotu a nepředvídatelnost a hovoří o prekarizaci práce, jejímž důsledkem je chudnutí chudých i středních vrstev. Prekarizace se netýká všech stejně, jsou to především různé, již tak sociálně znevýhodněné skupiny jako ženy, migranti, čerství absolventi škol atp., které zasahuje mnohem více.

Z genderového hlediska je důležité si uvědomit, že zvyšující se nároky na pracovní flexibilitu jsou konfrontovány s nároky a hodnotami soukromého života partnerského i rodinného, přičemž břemeno péče o rodinu stále spočívá především na bedrech žen. V neoliberálním diskursu je flexibilita pracovního kontraktu prezentována jako výhoda umožňující modelovat pracovní zátěž sobě na míru v souladu s nároky nepracovní sféry. Proto je flexibilita často připomínána jako jedna z podmínek přispívajících k možnosti sladování práce a rodiny (Dudová 2008). Podle některých autorek nejsou flexibilní úpravy pracovní doby ve firmách zaváděny za účelem usnadnění harmonizace práce a rodiny, ale spíše za účelem efektivní organizace práce. Taková uspořádání jako práce na poloviční úvazek, pohyblivá pracovní doba nebo práce ve víkendových směnách mají téměř výhradně za cíl zvýšení produktivity práce, snížení personálních nákladů a maximalizaci využitelnosti strojů (Křížková, Dudová, Hašková, Maříková 2005). Keller upozorňuje na to, že ženská pracovní síla se stala z hlediska prosazování flexibilizace ve srovnání s muži poddajnější a bezbrannější (Keller 2011b: 47). Běžnou formou práce se pro ženy, především ty s malými dětmi, stává práce na zkrácený úvazek, dohodu o provedení činnosti nebo forma brigády. Flexibilita tak nabývá častěji podoby negativní, kdy nejenom vylučuje ženy do méně lukrativních sektorů, ale paradoxně je vytlačuje i z oblastí, které byly dříve plně feminizované. Jako příklad Tomášek a Dudová uvádějí biografii prodavaček ve velkých obchodních řetězcích, kde v důsledku flexibilizace pracovní doby (např. noční směny, práci o víkendech apod.), se tato práce stává pro ženu s malým dítětem nemožnou (Tomášek, Dudová 2008: 69, 71). Beck poukazuje na to, že v důsledku absence reorganizace institucionálních struktur rodinných lze flexibilní úvazky vnímat spíše jako nástroj diskriminace ženské práce (Beck 2004: 194–204).

Námi analyzovaná firma Green Ways je prostorem, ve kterém se angažují převážně ženy. Náš článek se zamýšlí nad tím, do jaké míry jsou vize autonomie a flexibility umožňující sladování světa práce a rodiny alespoň částečně naplňovány, nebo jsou spíše součástí marketingové strategie firmy.

Kdo jsou Green Ways

Firma Green Ways, s. r. o. (GW), je firma působící v Česku, na Slovensku a v Polsku, která nabízí zákazníkům prodej tzv. zelených potravin. Jedná se pouze o dva produkty, a to mořskou řasu chlorella a zelený ječmen. Tyto produkty jsou inzerovány jako potraviny zdravého životního stylu. Firma

je prezentuje jako doplněk stravy, uvádí, že zelené potraviny mají vlastnosti zeleniny, avšak mají uživatelsky praktičtější formu použití. Chlorella se konzumuje ve formě tablet, zelený ječmen se prodává jako prášek, ze kterého se přidáním vody vytvoří nápoj. GW je prodejcem těchto dvou produktů, které dováží z Tchaj-wanu a USA, a prodává je formou víceúrovňového síťového marketingu. V ČR tato společnost funguje od roku 1999 a v současné době má asi 31 000 registrovaných prodejců.²

Síťový nebo také multi-level marketing (MLM) je kombinací přímého prodeje a franšizingu. Výrobce nebo dodavatel služeb či zboží vytváří dodavatelské podmínky pro samostatné podnikání svých „nezávislých vlastníků podnikání“ (NVP). Ti kromě služeb nebo zboží zprostředkovávají i možnost stát se NVP, čímž vzniká víceúrovňová („multi-level“) odběratelská síť. Většina NVP buduje svou síť především na základě doporučení lidem ve svém okolí a často počítá i s genderovými specifiky. Například kosmetické nebo drogistické firmy stavějí již od 50. let 20. století na představě, že jejich produkty mohou ideálně prodávat ženy v domácnosti, které se běžně setkávají s jinými ženami v domácnosti, povídají si o produktech, jež používají při péči o dům a svůj vzhled, a navzájem si je doporučují, přičemž osobní doporučení je nejlepší reklamou.

V případě GW má člověk, který se rozhodne zaregistrovat do sítě, na výběr ze dvou forem spolupráce. Může se stát spotřebitelem zboží na základě kupní smlouvy. Druhou možností je podepsat smlouvu o obchodní spolupráci – zde je předpoklad, že člověk chce budovat vlastní obchodní síť. V obou případech mu tak vznikne závazek pravidelného odběru zboží v minimální hodnotě 3 450 Kč jednou měsíčně. Jeho výdělek plyne jednak z množstevní slevy na produktech (tj. odměna produktová, kdy při odběru tří produktů získá čtvrtý zdarma) a jednak z možnosti zisku provizí. Provize je skupinový obrát sítě, tzv. partnership. Má-li nadřazený partner ve své skupině pod sebou tři další partnery, kteří si vytvořili svou tzv. „první linii“, vzniká tak dvojité „partnership“. Odměnou je jedinci provize, jejíž výše se vypočítává z vlastního nákupu a obrátové hranice³ pozice partnerů, kteří jsou pod ní/m.⁴

Po registraci je nový obchodní partner uveden do společnosti na vstupním semináři, kde jej doprovází jeho nadřazený partner – v GW je někdy familiárně označován jako „průvodce“. Primárním úkolem nově registrovaného je vybudovat si svou vlastní síť. Se svým nadřazeným partnerem tedy vytvoří seznam potenciálních zájemců, což je obvykle seznam přátel, rodinných příslušníků a známých. Prodej produktu je v GW vnímán jako součást „projektu“, kdy projektem se rozumí šíření určitého životního postoje, přijetí „filosofie“ revolučního potenciálu zelených potravin (viz níže).

GW stejně jako další firmy uplatňující síťový marketing zdůrazňují, že spolupráce s nimi znamená vyhnout se nevýhodám, které skýtá zaměstnanecký poměr, získat výhody svobodného podnikatele, a to bez potřeby vysokého vstupního kapitálu, a tudíž bez rizika vysokých ztrát. Status NVP

se může také jevit jako řešení nezaměstnanosti, řešení pro ty, kdo obtížně hledají zaměstnání a čelí diskriminaci, například ženy. Firmy realizující síťový marketing zdůrazňují, že způsob výdělků jejich prostřednictvím není omezen žádnými bariérami. Nezáleží na tom, zda jste chudí nebo bohatí, zda jste muž nebo žena, zda máte vzdělání nebo ne. Jediné, co hraje roli, je vaše ochota se zapojit.

Metodologie

Cílem naší analýzy je zjistit, zda se prostřednictvím síťového marketingu GW reprodukuje genderové struktury a jakým způsobem? Zajímá nás, jakými diskursivními způsoby konstruuje GW obraz síťového marketingu? Jak se v diskursu GW odrážejí hodnoty neoliberalismu? Kdo jsou prodejkyňe a prodejci výrobků GW a jaké jsou jejich motivace pro tuto formu práce?

Výzkumné otázky se pokusíme zodpovědět pomocí analýzy dvou zdrojů dat. Pro hledání odpovědi na otázky v prvních dvou bodech využíváme kritickou diskursivní analýzu (CDA) (Fairclough 1992, 1995; Wodak, Meyer 2001) tištěných materiálů firmy GW. Otázky třetího bodu nám pomůže zodpovědět dotazník. Ten jsme rozeslaly členům a členkám olomoucké větve GW, která dohromady zahrnuje kolem sto třiceti lidí. Výběr respondentů a respondentek dotazníku byl prováděn na základě sociálních vazeb (účelový výběr), které má jedna z autorek článku s olomouckou sekcí této firmy. Doufaly jsme, že záměrný výběr zvýší míru návratnosti dotazníku. Dotazník byl předložen 130 respondentům a respondentkám formou internetového dotazování prostřednictvím portálu google documents.⁵ K vyplnění dotazníku byli respondenti vyzváni nejvýše postavenou obchodní partnerkou, která ve zkoumané větvi zastává řídicí pozici. Dotazník se zaměřil jednak na sociodemografické údaje a dále nás zajímaly motivy výkonu práce, spokojenost s prací a vnímání možných rizik s ní spojených.

Pomocí CDA analyzujeme příručky *Učebnice MLM*, *Pracovní sešit*, *Etika MLM* a *Etický kodex*. Tyto tři příručky jsme vybraly na základě těchto kritérií: První dvě jsou základními texty, které obchodní partner/ka a každý nový/á člen/ka firmy GW dostává k nastudování. Texty přinášejí základní informace o principech fungování síťového marketingu, povaze a vizích práce, které kriticky analyzujeme. *Etický kodex* je součástí jak smlouvy kupní, tak té o obchodní spolupráci, kterou nový obchodník nebo obchodnice podepisují při rozhodnutí o výkonu této práce. CDA se při analýze diskursu zaměřuje především na užívání jazyka v souvislosti s mocí. Tato metoda vychází z kritické lingvistiky, je inspirována frankfurtskou školou a Marxem, a v souladu s tím se snaží odhalit ideologické mechanismy, které způsobují, že se prostřednictvím diskursu reprodukuje sociální nerovnosti. Jádrem CDA je detailní popis a kritika způsobů, jakými diskurs ovlivňuje kolektivní i individuální modely vnímání a udržuje ideologie.

Při uplatňování CDA se inspirujeme Bourdieuhovým argumentem, že „opozice obsažené v sociální struktuře polí

slouží za oporu poznávacím strukturám, praktickým taxonomiím, jež se často vyjadřují v systémech adjektiv a umožňují vynášet etické, estetické a poznávací soudy“ (Bourdieu 2000: 95). Proto se i my soustřeďujeme na využívání adjektiv, která firma GW využívá k vytváření vlastní image a jejichž pomocí konstruuje ideálního obchodního partnera. V analýze zkoumáme, jaká adjektiva jsou v materiálech využívána ve spojitosti se samotnými prodejci produktů GW, jaká tehdy, když se mluví o firmě GW a jejich aktivitách, jaká v případě jiných (zaměstnaneckých) typů pracovních aktivit a jaká u jiných firem provozujících síťový marketing. Kromě adjektiv se zaměřujeme ještě na slogany a motta, které se v materiálech GW nacházejí.

Aby bylo možno prozkoumat spojitost diskursu a života ve společnosti, a tudíž spojitost diskursu a reprodukce dominance a nerovnosti, požaduje Teun A. van Dijk, aby byly zkoumány také sociální reprezentace v myslích sociálních aktérů. Domnívá se, že právě nedostatek výzkumné pozornosti věnované sociálnímu poznání představuje největší nedostatek většiny prací v sociální lingvistice a při studiu diskursu (van Dijk 1993: 251). Proto i my v naší studii využíváme nejen analýzy tištěných materiálů, ale usilujeme rovněž o sondu do způsobu, jakým uvažují příjemkyňe a příjemci těchto sdělení, a analýzu adjektiv poté propojujeme s daty dotazníku, kde budeme ve výpovědích respondentů a respondentek sledovat jejich způsob přemýšlení o práci pro GW.

Van Dijk uvádí, že CDA nepředstavuje metodologický „muštr“, který by bylo možno krok po kroku aplikovat, zdůrazňuje, že jde spíše o kritickou perspektivu „dělání vědy“, o diskursivní analýzu „s názorem“, která se soustředí na sociální problémy a především roli diskursu při reprodukci zneužívání moci a dominance (van Dijk 2001: 96, uvozovky v originále). I my se v souladu s těmito ideály otevřeně hlásíme k určitému názoru, k ideologické pozici, která formuje interpretace vycházející z naší analýzy. Je nám blízký kritický přístup k neoliberálním proměnám společnosti a přistupujeme s nedůvěrou k optimisticky hýřící víře v neomezené možnosti snažícího se individua.

Prodejce zelených potravin jako misionář neoliberálního evangelia

Pro každého nového partnera firmy jsou stěžejní dvě příručky GW, *Pracovní sešit* a *Učebnice MLM*. Síťový marketing realizovaný při prodeji produktů GW je v materiálech nejčastěji popisován adjektivy jako etický, morální, přátelský, lidský, svobodný, bezpečný, alternativní, inteligentní, důstojný, progresivní, moderní. Využitím těchto přídavných jmen se vytváří určitý narativ o povaze práce současně s obrazem ideálního obchodníka firmy GW.

Síťový marketing je v *Učebnici MLM* představen jako moderní trend *svobodného* způsobu podnikání, který do obchodu přináší *osobní* a *lidský* přístup. Rathouský, majitel firmy GW, v *Učebnici MLM* zdůrazňuje, že osobní přístup ke klientovi spočívá v tom, že klienta je třeba vnímat jako pří-

tele (ne jako pouhý zdroj peněz) a je třeba dbát i na uspokojení jeho nehmotných, emocionálních potřeb (Rathouský 2006: 13). Realita síťového marketingu znamená spíše obrácenou souslednost – nejde o to, že by zákazník měl být vnímán jako přítel, ale spíše přátel a rodinní příslušníci se proměňují v klienty a emocionální pouta jsou finančně vytěžována. I v tomto faktu lze spatřovat vysvětlení, proč mezi prodejci GW (a mnoha jiných firem realizujících síťový marketing, např. Amway), nacházíme především ženy. Jsou to v první řadě ony, kdo vykonávají emocionální práci péče o rodinné a přátelské vazby, a právě tyto vazby jsou předmětem zájmu síťového marketingu.

Jedna z autorek článku byla svědkem situace, kdy si dvě ženy na oslavě narozenin povídaly o ekzému, který se objevil u dítěte první z nich. Druhá vyjádřila velkou účast, která vyústila v nabídku tablet chlorelly a také v pozvání na seminář o blahodárných účincích zelených potravin a zapojení do sítě GW. První žena na seminář skutečně šla, odmítnutí by v takové situaci mohlo znamenat narušení přátelské vazby a vyjádření nevděku za nabídnutou pomoc. Domníváme se, že to je typický příklad přeměny přátelských vazeb v prostředek podnikání. Diskursivně je však toto podnikání opět usazováno do kontextu přátelství a pomoci bližním.

Síťový marketing výrobků Green ways je v materiálech prezentován jako *etický*. Zdůrazněn je především *etický styl práce*. Etická povaha práce je vysvětlována tak, že je etické získat peníze na základě toho, že partner GW pomáhá lidem, kteří se nacházejí v rámci hierarchické provizní úrovně pod ním. Fakt, že úspěch výše postaveného partnera („nadřízeného“) se odvíjí od úspěchu toho pod ním, je vnímán jako důkaz *solidarity* ve firmě. Etický styl práce je definován zkratkou *HPP*: pracovat hrdě, pravdivě, přímočaře. Co konkrétně je tím myšleno, vysvětluje etický kodex.

Ten ustanovuje, že partner je povinen *čestně* informovat o výhodách a obchodních možnostech firmy. Má povinnost prezentovat *pravdivým*, neklamavým způsobem (např. data o objemu prodeje či výdělků musí být založena na zdokumentovaných skutečnostech). Je zde také zdůrazněna potřeba *respektu* a soukromí zákazníků. Tím, že partner seznámí zákazníka s jeho právy, zajistí uchování dobrého jména firmy (Green Ways International 2010: 8). Etické standardy se pro GW stávají určitou mantrou, způsobem, jak zdůraznit svou výjimečnost a zároveň čelit výtkám, že síťový marketing je vlastně nekalým způsobem podnikání, neboť funguje tak trochu jako „letadlo“ nebo „pyramida“, kdy každý nově přichodzí má menší šanci na úspěch, neboť se zmenšuje počet těch, které je možné do aktivity zapojit. Nicméně při bližším pohledu na to, co GW označují za etické, vidíme, že jde často o praktiky, které bychom považovali spíše za běžné nebo samozřejmé, např. podávat neklamavé informace, znát předem svůj plat, mít nárok na zaškolení atp.

Adjektiva použitá k popisu etiky práce vytvářejí kognitivní struktury, které se vtělují do praktického vědění obchodních partnerů a partnerek GW. Struktury vědění jsou vytvářeny na základě dvou odlišných sémiotických říší – té etické

a neetické. Vzniká tak ideologie etiky. Popisy a hodnocení práce jako *etické a morální* (bez ohledu na skutečný obsah toho, co je těmito adjektivy označeno) vytvářejí zdání, že obchodní partneři a partnerky GW jsou morálnější než jiní zaměstnanci, podnikatelé a obchodníci. V úvodu publikace *Etika MLM* se například dočteme: „Celé dílko budou prolínat pomluvy neslušných systémů a praktik v MLM, ale prosím milé čtenáře o jedno – *nevylévejte se špinavou vodou i roztočilé miminko!*“ (Rathouský 1999: 8, důraz v orig.) O kousek dál pak autor na čtyřech stranách popisuje zákeřné působení nejmenované firmy na stravové doplňky k hubnutí (můžeme si domyslet, že jde o Herbalife), další tři stránky o nekalé MLM firmě prodávající vodní filtry a poté představení etického MLM „Mirka Dušina“ (uvozovky v orig.), které odpovídá aktivitám GW.

Za součást etického přístupu považuje *Učebnice MLM* také skutečnost, že prvotní investice je na rozdíl od jiných firem uplatňujících síťový marketing *bezpečná*. Za bezpečnou je označována proto, že je údajně levná: „počáteční investice by neměla být větší, než je výše průměrného měsíčního výdělku“ (Rathouský 2006: 30). Avšak pravdou je, že v českých poměrech průměrného a vyššího výdělku dosahuje menšina obyvatel.⁶ Nutno proto podotknout, že i proklamovaná „etická levnost“ vstupu do projektu a pravidelná měsíční investice je relativní, neboť počáteční investice⁷ je obnosem, který jedinci s nízkým příjmem může způsobit potíže s měsíčním rozpočtem. Dále materiály GW zdůvodňují bezpečnost SM tím, že člověk zde primárně investuje do vztahů, které na rozdíl od firmy či produktu nezanikají tak jednoduše. Jako stěžejní investice jsou tak v *Učebnici MLM* vedle financí předkládány především *vlastní čest, čas, životní postoj a studium*. Právě díky časové investici do tvorby partnerské sítě má později docházet k produkci „trvalejších“ hodnot.

Firma GW považuje za *morální* nabídku možnosti lépe žít druhým. *Učebnice MLM* zdůrazňuje, že GW nejde jen o prodej jejich (dvou) produktů, ale především o šíření „projektu“ (Rathouský 2006: 8). Součástí projektu je nabídka lepšího života, úspěchu, zdravějšího jedince i společnosti. Skutečným užitekem tedy podle GW je pro zákazníka nikoli konzumace ječmene nebo chlorelly, ale to, že si díky produktům může zákazník osvojit zdravější životní styl, což je v diskursu GW chápáno jako akt morálky. Apelem na zdraví se firma vymezuje vůči jiným obchodům, které jsou „nemorální“, neboť ke zlepšení zdraví zákazníka nenapomáhají, často jej naopak poškozují (jako příklad *Učebnice MLM* uvádí franšizu McDonald's). *Úspěchem* (v podobě prodeje produktu) obchodního partnera GW tedy dochází k „lčení“ společnosti (Green Ways International 2012: 4).

Příručka vnímá práci jako určité poslání, *misi*, která se stává součástí životního stylu partnera GW (Rathouský 2006: 31). GW diskursivně rámuje pozici obchodních partnerů jako etický typ jednání a staví je do pozice misionářů, kteří šíří dobrou a revoluční věc. Právě étos poslání je to, co podle Bourdieuho vede k zharmonizování dispozice s pozi-

cemi (Bourdieu 2000: 54). Jinými slovy řečeno víra v to, že určitá činnost je posláním, legitimizuje nerovnosti mezi obchodními partnery, oslabuje potřebu i možnosti kritické reflexe a přitom motivuje k co nejvyšším výkonům.

Navzdory skutečnosti, že každý obchodní partner nebo partnerka zastává jinou provizní úroveň – a vydělává tedy jiný obnos peněz, zdůrazňují materiály GW také ideu rovnosti. Ta má spočívat v tom, že všem lidem jde o stejnou věc: „šíření“ zelených potravin. Rovnost je zdůvodněna spravedlností, neboť dva jedinci, kteří odvedli stejnou práci (prodali stejný počet výrobků, získali stejný počet nových obchodních partnerů), dostanou stejnou odměnu. Hierarchie vztahů je tedy prezentována jako *spravedlivá*, neboť v MLM oproti klasickému zaměstnání dochází ke „ctění hierarchie vyššími penězi“ (Rathouský 2006: 10). To znamená, že provizní systém firmy je prezentován jako *férový*, neboť zajišťuje vyšší odměny v závislosti na pozici v hierarchii, která je výsledkem intenzity práce obchodníka GW. Součástí prezentace stylu práce je neoliberální přesvědčení, že nerovnosti ve společnosti jsou pozitivní, neboť reflektují přesně individuální zásluhy. GW se prezentuje jako prostor, který nabízí pracovní příležitost všem bez ohledu na vzdělání, pohlaví, věk, zdravotní stav nebo etnicitu.

Materiály GW se snaží o specifické diskursivní rámování hierarchických vztahů ve firmě, a to především odkazem na solidaritnost a spravedlnost. Zdůrazňují, že všichni lidé v GW jsou obchodními partnery, ne vzájemnými konkurenty. Důraz je kladen na používání termínů jako rádce nebo průvodce místo „nadřízený“ a „podřízený“. Ve firmě tedy logicky najdeme jedince, kteří stojí v rámci provizního systému výše či níže. Tuto stratifikaci však GW prezentují nikoli jako statusy „nadřízeného“ a „podřízeného“, ale spíše jako přirozený, nebo dokonce přátelský stav zajišťující co nejvyšší podporu všem partnerům. K tomuto rozostřenému vnímání hierarchie přispívají i paralely ke vztahům v rodině. V GW se tato paralela projevuje v rovině familiárního oslovování obchodních partnerů, například „zelená máma“, „zelená babička“, „zelený vnuk“ v závislosti na provizní úrovni, kterou v hierarchickém systému zastávají. Hierarchie mezi obchodními partnery má být vnímána stejně jako hierarchie uvnitř rodiny, kde mezi matkou a dítětem, babičkou a vnukem existuje hierarchie, která je však ideálně vyvážena bezpodmínečnou láskou a solidaritou. Domníváme se, že právě i tyto rodinné paralely reflektují skutečnost, že zdrojem podnikání prostřednictvím síťového marketingu jsou přátelské a rodinné vazby (viz výše). Jak ale upozornily feministické autorky, ani rodina není prostorem výhradní solidarity a rovnosti, ale je institucí, v níž se reprodukuje nerovnosti mezi ženami a muži, dětmi a dospělými. Jsou to právě ženy, kdo jsou socializovány k odpovědnosti za harmonické vztahy, a tato zodpovědnost jim často brání odmítnout vykořisťování a požadovat rovnost. Koncept „zelené rodiny“ je tedy součástí diskursivních prostředků, které přispívají k legitimizaci nerovností.

Toto diskursivní rámování můžeme vnímat jako funkční způsob, jak hierarchii legitimizovat a zároveň maskovat. Podle Bourdieua „Symbolická nadvláda (ať pohlaví, nebo nadvláda etnická, kulturní, jazyková apod.) se neuplatňuje cestou čiré logiky vědouceho vědomí, ale skrze schémata, vnímání, hodnocení a jednání, z nichž sestávají habitusy a které nezávisle na vědomých rozhodnutích a volní kontrole zakládají vztah poznání, jenž je sám sobě hluboce neprůhledný.“ (Bourdieu 2000: 37) GW tak nabízejí lidem jako „součást projektu“ i zdánlivě bezpečné a nehierarchické či spíše spravedlivě hierarchické a zároveň solidární prostředí, dokonce jakousi iluzi nebo paralelu k solidárním vztahům v rodině. Ty mohou na jedné straně přinášet pocit sounáležitosti, na straně druhé brání v reflexi nerovností a řešení konfliktů.

Výše popsané myšlenkové schéma tak způsobuje, že obchodní partneři a partnerky GW si mají osvojit určité vidění reality a nerovnosti ve společnosti nevnímat jako problematické. Zcela stranou diskursu GW zůstává fakt, že lidé nepocházejí ze stejných sociálních vrstev, a nemají tedy stejné výchozí podmínky k dosažení shodných výsledků. Firma se nijak nezajímá o specifické výchozí podmínky jednotlivých obchodních partnerů a partnerek. Představíme-li si, že prodejcem GW se stane např. lékař se zavedenou praxí, který bude doporučovat zelené potraviny v ordinaci svým pacientům, a vedle toho dlouhodobě nezaměstnanou ženu s nedokončeným středoškolským vzděláním, nerovné šance k dosažení obdobného výsledku prodeje a následného výdělku jsou nasnadě. Úspěch při prodeji je přímo úměrný kulturnímu a sociálnímu kapitálu, který člověk může při nabízení produktu aktivovat. Stejně tak iluzorní je paralela s rodinnou solidaritou, kdy obchodní partnerka, která je někomu „zelenou mámou nebo babičkou“, není někým, kdo by v případě potřeby hlídal své „zelené dceři“ děti.

Klíčovým slovem je v materiálech GW svoboda, která je popisována adjektivem „zodpovědná“ (Rathouský 2006: 33). To znamená, že jedinec se může svobodně rozhodnout pro tento styl podnikání a z toho mu plynou určité závazky. Jako stěžejní je předkládán závazek zodpovědnosti vůči dalším obchodním partnerům, ale především ten vůči etickým standardům práce. Toto „zodpovědné“ pojetí svobody je typické pro neoliberální racionalitu. Neoliberální ideologie klade na jedince zodpovědnost za vztahy, struktury a důsledky, které nemohou svým jednáním ovlivnit. Součástí neoliberálního způsobu myšlení je imperativ autonomie, kdy být svobodným nebo svobodnou není považováno za privilegium, ale za povinnost. Způsob prezentace aktivit GW má za cíl nejen představit prodávané produkty, ale má přispět k utváření specifické identity individua, které se k GW hlásí.

Analýzované materiály se snaží vytvořit představu, že se obchodní partner nebo partnerka GW podílí nejen na obchodu, ale díky účasti na „projektu“ může spoluutvářet osud lidí a tím zlepšovat svět (konzumace zelených potravin zlepšuje zdraví, zapojení do síťového marketingu zlep-

šuje ekonomickou situaci jedince). Tyto sociálně konstruované kategorizace (klasický x moderní, etický x neetický, morální x nemorální) lze v souladu s Bourdieuem vnímat jako proces, který symbolickými účinky legitimizuje určitou ideologii. K procesu vymezování podle Bourdieuho dochází na základě odlišné definice toho, co pro tu či onu kategorii znamená mravní chování (Bourdieu 2000: 29). V případě GW je mravní chování definováno (pseudo)etickým stylem práce, který má firmu odlišit od jiných firem i forem práce. Účelem stylu prezentace je tedy představit značku firmy jako jedinečnou a výjimečnou a tím nadřazenou značkám jiným. Kdo se zapojí do sítě GW, získá podíl na tomto lesku výjimečnosti a stane se morálním jedincem, neboť toto exkluzivní právo nabízí dál, čímž zlepšuje společnost.

Gigantický projekt pro nadprůměrné

Ve všech pádech je v příručce skloňována *velikost*. Síťový marketing je popsán jako *gigantický* projekt, pro *velké* lidi, kteří mají *velké* sny. V podání firmy SM umožňuje nejenom výdělek, ale také uskutečnění *větších* záměrů. *Učebnice MLM* upozorňuje, že moderním trendem je „touha žít lépe“. Právě SM je v textu prezentován jako cesta pro „normální“ lidi, jak se stát nadprůměrnými a úspěšnými. S tím souvisí i stěžejní slogan firmy, který zní: „Jsme mostem mezi průměrem a úspěšností.“⁴⁸ Právě spojování slov průměrnost a úspěšnost patřilo v *Učebnici MLM* mezi ty nejčtenější. *Příručka MLM* vykresluje obraz *průměrného* člověka jako chudého a ekonomicky neúspěšného. Průměrnost dává do souvislosti s klasickým zaměstnáním, neboť zde jedinec podle analyzovaných materiálů může dosáhnout pouze „normálního“, průměrného platu, který mu umožní pouze normální, průměrný životní styl. Být úspěšný znamená v pojetí materiálů GW chuť peníze investovat, ne je pouze spotřebovat jako u klasického zaměstnání.

Materiály GW konstruují unifikovanou představu o tom, co je to být zaměstnancem, vytvářejí ideální typ jedince v klasickém zaměstnání. Typický zaměstnanec je podle nich pasivní, pouze mechanicky reprodukuje (plní stereotypní úkoly zadané nadřízeným), místo aby kreativně produkoval „vyšší hodnoty“ a plnil si tak vlastní sny. V průměrném povolání, podle příručky, člověk může trpět pocitem nízkého sebevědomí a sebeúcty, např. v důsledku nižšího platového ohodnocení, posléze je nucen čelit důsledkům nezaměstnanosti, neboť nemá kontrolu nad tím, zda si zaměstnání udrží, nebo bude propuštěn. Slovy Rathouského: „Zaměstnanecký poměr je od vyučení do důchodu nekončícím bojem o korytka“ (Rathouský 2006: 10). Tento stav se může projevit i na jeho zdraví. Opět zde nacházíme propojení práce s otázkami morálky, kdy SM je prezentován jako způsob, „jak postavit lidi na vlastní nohy“, jako zdroj sebeúcty nebo fenomén vedoucí k lepšímu zdravotnímu stavu (tamtéž: 17).

Jde o utváření sociální taxonomie (Bourdieu 2000: 60), ve které jsou individua zapojená do obchodů GW považována za zdravou, sebevědomou a úspěšnou osobnost opro-

ti šedé mase průměrnosti těch „neúspěšných“, vykonávajících klasické povolání. K vymezení hranice mezi skupinami dochází podle Bourdieuho na základě dvou sémiotických kategorií, kdy „té druhé“ jsou zpravidla připisovány negativní znaky (u GW např. pod/nadprůměrnost), spolu s určitou formou tělesných emocí (u GW např. nízké sebevědomí a sebeúcta) (Bourdieu 2000: 38). Materiály GW tak lze vnímat jako zdroj procesu kulturní strukturace, která staví obchodní partnery GW do pozice nadřazenosti oproti „normálním lidem“. Ve firmě GW tak vzniká diskurs formující identitu „světa úspěšných“. Nicméně je zajímavé, jak ukážeme v analýze dat z dotazníku, že tento pocit úspěšnosti nijak nesouvisí se skutečnou výší výdělků.

Dalším paradoxem je, že síťový marketing není tak docela pouze podnikáním, a jak si povšiml již Vodochodský, který v 90. letech analyzoval fungování firmy Herbalife, je SM směsí zaměstnaneckého poměru a podnikání. Vodochodský uvádí, že ačkoli je prodejce či prodejkyne samostatně podnikajícím subjektem, jeho/její činnost je svázána poměrně silnými regulačními mechanismy, které se týkají návodů na to, jak postupovat při prodeji a získávání nových spolupracovníků nebo sdílení informací (Vodochodský 1996). Stejně jako pyramidová struktura, v níž je možno stoupat vzhůru, a do budoucna kalkulovat s dosažením pozice v hierarchii a příjmové úrovni v závislosti na odvedené práci, jsou fenomény známé z modernisticky koncipovaných zaměstnaneckých organizací (Sennett 1999).

Neoliberální diskurs předkládá jako normu jedince typu homo economicus, tedy jedince racionálně uvažujícího, schopného zvážit důsledky všech svých činů, individuálně maximalizujícího svůj užitek a efektivitu každého svého kroku. Na tohoto jedince je nahlíženo atomisticky, bez sociálních vazeb. Díky racionální volbě má poté člověk téměř bezhraniční schopnost realizovat svůj život podle svého plánu. V souvislosti s ideálem racionálně se rozhodujícího a za sebe zodpovědného individua se GW vymezuje nejen vůči „klasickému zaměstnání“, ale také vůči státu. Stát je v kontextu *Učebnice MLM* vnímán dokonce jako nemorální, neboť úspěšným síťovým podnikatelům neprokazuje dostatečnou vděčnost ani za tvorbu nadprůměrných pracovních míst, ani za vysoké daně, které podnikatel nebo podnikatelka GW odvádí. Ponechme stranou fakt, že právě díky tomu, že distributoři zelených potravin GW nejsou zaměstnanci, neodvádí za ně firma zákonné zdravotní a sociální pojištění. Neoliberální diskurs klade důraz na přenos správy ze státního aparátu na zodpovědná, uvážlivá a racionální individua (Kaščák, Pupala 2012: 27). Ta se mají místo spoléhání na záchrannou síť sociálního státu postarat o sebe sama, a to nejen ve sféře ekonomické, ale jejich zodpovědností se stává i jejich zdravotní stav nebo psychická pohoda (Brown, Baker 2012). Tento proces můžeme v GW sledovat na konceptu „šíření projektu“ (viz výše), kdy je prodej zelených potravin diskursivně konstruován nikoli jako obchod se stravovými doplňky, ale jako šíření revoluční myšlenky, která zajistí jedinci zdraví, lidem ujařmeným v průměrném zaměstnání

přináší cestu ke svobodě, nezaměstnaným místo státní podpory nabízí pracovní řešení a každému prodejci a prodejky- ni dopomáhá k plnění vlastních snů.

Lze tedy shrnout, že „adjektiva výjimečnosti“ mají za úkol vytvořit image unikátního projektu vymezujícího se od klasického zaměstnání nebo jiných subjektů podnikajících v SM. Přídavná jména využitá v textech vytvářejí nejen image výjimečnosti GW, ale snaží se vytvořit také identitu ob- chodních partnerů a partnerek firmy jako vítězů a misioná- řů (zdraví a úspěchu). Habitus „úspěšného“ aktéra, který se plně ztotožňuje s neoliberálními hodnotami firmy, je dán do opozice s habitem „neúspěšného klasického zaměstnance“.

Práce, kde výdělkem je pocit sounáležitosti s úspěšnými

Návratnost dotazníku nakonec nebyla taková, jakou jsme očekávaly. Získaly jsme pouze 22 zodpovězených dotazní- ků.⁹ Nicméně vzhledem k tomu, že dotazník obsahoval so- ciodemografické otázky zjišťující charakteristiky respon- dentů a respondentek a dále z velké části otázky otevřené, zjišťující motivace pro práci v rámci GW, je možné zjiště- né odpovědi analyzovat kvalitativně. Otevřené otázky zně- ly následovně:

Co na práci v GW nejvíce oceňujete?

Co vám naopak vadí?

Proč jste se rozhodl/a pracovat pro GW?

Jak byste popsals/a náplň vaší práce v GW?

Jak pohlížíte na fakt, že u této formy práce nemáte nárok na nemocenskou, dovolenou?

Považujete za problematické, že GW vám neskýtá sociální jistoty, které nabízí klasický zaměstnanecký poměr? Proč ano? Proč ne?

Proč si myslíte, že v GW jsou zapojeny výrazně častěji ženy než muži?

Z 22 odpovídajících bylo 20 žen a dva muži. Tento poměr odpovídá i dojmu, který nabyla jedna z autorek článku při práci pro GW, tj. že se v této činnosti angažují především ženy. Dále budeme tedy v analýze používat generické femi- ninum respondentky. Většina respondentek se zařadila do kategorie ženatý/vdaná (14). Respondentky nejčastěji do- sahovaly vysokoškolského vzdělání. Věkový rozptyl se po- hyboval v rozmezí 21–61 let, nejčastěji ve věku 30–40 let. Pouze čtyři respondentky uvedly, že práce pro GW je pro ně hlavním zdrojem příjmu, pro zbývajících 18 představu- je práce formu příjvíděku k hlavnímu zaměstnání, rodičov- skému příspěvku nebo důchodu (včetně invalidního). Nejví- ce respondentek se zařadilo do příjmové kategorie 8001–16 000 Kč (celkový příjem). Je zajímavé, že nejpočetnější sku- pinu tvořily ženy na rodičovské dovolené (RD). Celkově se jednalo o šest žen, které vypověděly, že mají GW jako přívív- dělek k rodičovskému příspěvku.

Respondentky nejvíce oceňovaly časovou a finanční fle- xibilitu. Často byla zdůrazňována přidaná hodnota práce

v podobě smysluplnosti náplně, tvorby trvalejších hodnot, osobního rozvoje a pomoci lidem jak ekonomicky, tak zdra- votně. Odpovědi na otevřené otázky do značné míry kopíro- valy diskurs výše analyzovaných tiskových materiálů firmy. Neoliberální racionalita se objevovala především v podobě výroků typu: „*můžu být sám sobě šéfem, a tak si dát sám vý- pověď*“, „*řídít si sama své peníze*“. Na základě výroků lze tvr- dit, že odměna za práci je respondentkami vnímána jako spravedlivá, neboť se odvíjí od jejich individuálního výko- nu: „*je jen na mě, kolik úsilí vyvinu – a za to jsem pak ohodno- cena*“, „*sama si určuji pracovní dobu a díky tomu i mzdu*“. Za výhodu považovaly to, že nad nimi nestojí šéf, avšak záro- veň některé uváděly, že se potýkají s vlastní leností, kterou musí překonávat, aby se „*vybíchovaly k výkonům*“, když nad sebou nemají nadřízeného pracovníka. Právě tato skuteč- nost je respondentkami v dotazníku zároveň vnímána jako impuls pro „*osobní růst*“, což koresponduje s ideály před- stavenými v *Učebnici MLM*. Respondentky samy sebe tedy popisovaly jako neoliberálního *homo economicus*, který plně přebírá zodpovědnost za své finance a čas a jejich zvládnání prezentuje jako věc cti a morálky.

Skutečnost, že při této formě výdělkem respondentí nema- jí nárok na nemocenskou nebo dovolenou nebyl vnímán re- spondentkami jako problém, ale často dokonce spíše jako výhoda. Jedna z respondentek na otázku, zda považuje za problematické, že GW neskýtá sociální jistoty, které nabízí klasický zaměstnanecký poměr, uvedla: „*Není to problema- tické, ale naopak výhodné. Člověk tím, že pracuje sám za sebe, se nemůže za nikoho schovat, tedy musí vykonávat svou práci poctivě. Při této práci platí pouze a jen co člověk udělá, tak za to bude odměněn. Je tak v jiné práci, než kde se dá schovat do kanceláře a za 8 hodin sezení si a popíjení kafička mám příjem*.“ Další respondentka vysvětluje: „*Nevidím v tom problém – je to jiná forma, ne horší ani lepší...a každý se může rozhodnout, zda chce. Výhody jsou veliké – člověk si vydělá tolik, kolik si za- slouží práci. Nevýhoda je, jak jsem už psala, to, že se potřebu- jeme motivovat mezi sebou, povzbuzovat, zůstat pořad „v té- matu“, protože jinak vychladneme a bez ohně se špatně zapaluje ostatní lidi. Skládat bedny do regálu jde i bez nálady a zauje- tí...ale prodávat lidem produkt, který je drahý (v jejich očích), a přesvědčit je o jeho kvalitě, to jde jen s vlastním zápallem pro ně*.“ Z výroky je patrné, že se prodejkyne zelených potra- vin ztotožňují i s negativní představou o klasickém zaměst- nání, jehož sociální jistoty rámuje diskurs GW jako iluzorní: „*Věřím, že směřuju k osvobození od systému, od pseudojistot... Ano, zatím využívám i „jistot“ klasického zaměstnání a velmi pečlivě srovnávám a zvažuji, ale stále více mi tyto jistoty přijdou nicotné oproti tomu, co mi nabízí forma GW – jen si troufnout!*“

Respondentky uváděly, že forma fungování síťového marketingu se neliší od jiného druhu podnikání. Svoboda rozhodnout se, zda sociální pojištění budu platit, či nikoliv, byla ve výroky považována za jeden z benefitů práce. Objevovaly se neoliberální výroky typu: „*přebírám zodpověd- nost*“, „*mám život ve svých rukou*“. Možnost zcela svobodného naplánování dovolené byla vnímána jako další výhoda této

práce: „Pokud budu mít dobře postavenou síť, mohu si dovolenou vzít kdykoliv a vcelku i dlouhou (1 měsíc)...“, „...A dovolená není pro mě stav finančního ohrožení – peníze mi chodí, i když jsem na dovolené.“¹⁰ Jistoty klasického zaměstnaneckého poměru byly popsány jako „pseudojistoty“, protože zneužívají, nedoceňují a zotročují („být zaměstnancem“ jako znak ne-svobody). Nejistoty v GW byly ve výpovědích často vnímány jako „hnací motor“, který jedince motivuje k výkonu. Spolu s tím se objevoval názor, že žádné podnikání de facto nenabízí jistoty, pouze příležitosti. Nicméně pozoruhodný je fakt, že naprostá většina těch, kdo na dotazník odpověděli, současně vykonává jiné, hlavní povolání, anebo má finanční příjem z důchodu nebo rodičovského příspěvku, čímž je problém jejich sociálního a zdravotního pojištění vyřešen.

Respondentky tedy v zásadě hájily spíše obecné ideje a jakýsi idealizovaný stav, ke kterému se možná přiblíží v budoucnu. Zárukou jistot má být vybudovaná síť, která bude posléze vydělávat sama, i v případě nemoci: „když jsem nemocná nebo potřebuji dovolenou, prostě si ji udělám, a pokud jde o peníze, tak doufám, že až budu pracovat na HPP, tak o těch pár korun nebudu brečet.“ Součástí důvěry v GW a absence obav ze zajištění v době nemoci byla i víra v pozitivní efekt konzumace zelených potravin, která má být prevencí nemocí. Tato představa zapadá do neoliberálního rámování úspěšného individua, které má pod kontrolou nejen své finance, ale i své tělo.

Vedle rozporu mezi tím, že respondentky vyzdvihovaly svobodu při práci pro GW, ale přitom měly buď zaměstnanecký poměr, nebo příjem rodičovského příspěvku či důchodu, jsme zaznamenaly ještě jeden paradox. Na jedné straně byla vyzdvihována možnost neomezeného finančního růstu, ale zároveň u více než poloviny z nich jsou měsíční výdělky spíše symbolické. To se týkalo především žen na rodičovské dovolené, jejichž výpovědi budeme analyzovat dále.

Ženy na rodičovské dovolené tvoří významnou skupinu prodejkyň zelených potravin. Naše respondentky v této situaci na práci v GW oceňovaly možnost naplánovat si práci a povinnosti podle tempa, které vyhovuje jim. Časovou flexibilitu spojovaly také s finančními možnostmi, kdy si mohou vydělat tolik, kolik potřebují. Podíváme-li se však na reálnou výši jejich příjmu z činnosti pro GW, výdělek těchto konkrétních šesti žen se pohyboval v rozmezí 2 000–2300 Kč. Prodejem tří produktů obchodnice GW získává ten čtvrtý, právě v hodnotě 2300 Kč, zdarma. Nejedná se tedy o výdělek v pravém slova smyslu, ale o možnost získat zboží pro vlastní potřebu. Co tedy patří mezi motivace k práci pro ženu na RD, pokud výdělek není prioritou?

Častou motivací byla možnost získat zelené potraviny pro sebe a svou rodinu zdarma. Jako další vysoce ceněné hodnoty ženy na RD označily možnost seberealizace jinde než doma při péči o dítě. I minimální výdělek či přínos rozpočtu v naturáliích může matce na RD výrazně zvednout sebevědomí. Strategie síťového marketingu GW klade velký důraz na společné aktivity, jako jsou školení, prezentace atp. Pro některé ženy na RD je tento aspekt setkávání se s lidmi,

kterí se navzájem podporují ve víře ve vlastní úspěch a výjimečnost způsobem, jak čelit sociální izolaci, které jsou ženy na RD často vystaveny, a jak se vyrovnávat s nízkým sociálním statutem, který pobyt na RD ve společnosti orientované na ekonomický úspěch často přináší. Prostřednictvím práce pro GW ženy na rodičovské dovolené získaly sociální a symbolický kapitál. Sociální díky aktivní skupině angažované v prodeji a „projektu“. Se zájmem o zelené potraviny zároveň naplňují společenský ideál „správné matky“ pečující o zdraví svých dětí a celé rodiny. Součástí jejich výdělků je také symbolický kapitál, za který považujeme jimi popisovaný pocit, že jsou na straně těch úspěšných (a morálních).

S ideálem dobré ženy a matky byly spjaty rovněž odpovědi na otázku, proč pro GW pracují častěji ženy než muži. Respondentky uváděly, že ženy jsou pokornější, adaptabilnější, komunikativnější, empatictější a intuitivnější, což je činí lépe disponované pro tuto práci. Byl uváděn také častější zájem žen o zdraví, jídlo a starost o domácnost. Je však zajímavé, že kromě tohoto ideálu ženy hledaly respondentky rovněž vysvětlení v charakteristikách mužů, které činí muže nevhodné pro nové dynamické formy práce. Muž byl popsán jako konzervativní, pragmatický, ne tak odvážný a preferující jistotu v podobě stabilního příjmu. Na první pohled by se tedy mohlo zdát, že práce pro GW přináší i jistý průlom genderové stereotypní vnímání žen a ženské práce. Ženy se zde hodnotí jako odvážné a inovativní, zatímco muže vnímají jako konzervativní. Výpovědi charakterizující muže a ženy tímto způsobem však odkazují opět k jednomu rozporu mezi diskursem firmy a žitou praxí. Jakkoli respondentky uváděly, že jistoty klasického zaměstnání jsou pouze pseudojistotami, a tudíž se necítí v GW více ohrožené, než by byly v zaměstnání se standardní smlouvou, ve chvíli, kdy dojde na lámání chleba a byl by ohrožen „plat živitele“, je tento typ výdělečné aktivity vnímán jako krajně problematický. Je to tedy spíše žena, kdo si může toto „nejisté“ podnikání dovolit. Flexibilními neoliberálními údernicemi se proto mohou stát jen ty, kterým finanční polštář zajišťuje jiný živitel rodiny, popřípadě sociální stát. Žádný radikální zvrat v genderové struktuře finančních příjmů se tedy nekoná.

Genderové uspořádání se potvrzuje i tím, že téma skloubení práce a rodiny zůstává v agendě žen. Pro mnohé z nich byl právě předpoklad, že práci v GW lze dobře sladit s péčí o rodinu, motivem k navázání spolupráce s GW. Nicméně tento ideál skloubení práce a rodiny byl spíše projekcí do budoucnosti, nikoli popisem jejich současné reality. Když referovaly o současných zkušenostech, uváděly některé respondentky, že jejich pracovní výkon je ovlivněn tím, že jim chybí možnosti hlídání dětí. Ani flexibilní práce z domova totiž neřeší otázku péče. Ne všechny (všichni) jsou ochotny/i a schopny/i pracovat s malým dítětem v náručí, na kolenou nebo za krkem. Bez ohledu na formu práce je důležité strukturní nastavení, systém dostupné péče o děti, kterou mohou využívat lidé zaměstnaní stejně jako podnikající. Nicméně neoliberální individualistický diskurs prezentující

vlastní úspěch jako řešení veškerých životních situací (nemoc, péče o blízké) zpochybnuje tlak na strukturální řešení. I v případě spolupráce s GW se potvrzuje, že flexibilita neznamená ani tak možnost harmonizace práce a rodiny, ale spíše překerní možnost drobného přivýdělku. Ženy se jejím prostřednictvím sice alespoň na chvíli cítí jako hodnotný kapitalistický (a celkově modernistický) subjekt a vymezují se jako dynamické, naproti konzervativním mužům, jinak ale všechno zůstává v genderovém řádu při starém.

Závěr aneb Válka je mír

V tomto článku jsme se zaměřily na téma síťového marketingu, konkrétně v podání firmy Green Ways. Síťový marketing je prezentován firmou GW jako velká pracovní příležitost umožňující nadstandardní svobodu a flexibilitu. Jako takový by se mohl jevit jako dobrá pracovní příležitost pro ty, kdo potřebují skloubit práci s požadavky soukromého života. Ukazuje se však, že ačkoli na první pohled velká flexibilita realizace v síťovém marketingu nabízí pro sladování nepřeborné možnosti, nakonec je spíše než výhodnou pracovní možností přece jen především marketingem, tj. procesem uplatnění výrobků u zákazníků. Pro výraznou skupinu obchodních partnerů a partnerek GW přináší tento typ činnosti spíše než finanční výdělek jiné formy zisku, např. symbolický kapitál v podobě víry ve spojenectví s úspěšnými a silnými. Neoliberalní diskurs, který se odráží ve způsobu propagace síťového marketingu GW, umožňuje svým obchodním partnerkám (a partnerům, kterých je menšina) identifikovat se s ideálem neoliberálního, odvážného, flexibilního, zodpovědného a svobodného individua, čímž přispívá k jistému posunu v genderové sebeidentifikaci u žen, které zodpověděly náš dotazník. Přes tuto odbočku, kdy se ve výpovědích žen objevila symbolická subverze genderových identifikací, ve které byly ženy chápány jako element změny, se prostřednictvím této formy práce spíše genderové struktury reprodukuje, než že by představovala revoluční nástroj jejich překonání. Pouhých několik jedinců, kterým se pomocí síťového marketingu podaří zajistit si slušný, či dokonce nadstandardní výdělek, nemůže vyvážit řady těch, kterým skýtá neplnohodnotnou pracovní pozici a povinnou měsíční konzumaci zelených potravin.

Pomocí obsahové analýzy prezentačních materiálů firmy Green Ways, s. r. o., jsme ukázaly, jakým způsobem je konstruován narativ o povaze a smyslu síťového marketingu GW a zároveň i identita obchodního partnera/ky firmy. Analyzované příručky zdůrazňují, že styl práce je etický, neboť je kladen důraz na rovnost, solidaritu, spravedlnost, čímž je zajištěno vytváření přidané hodnoty práce. Diskurs etického stylu práce, jehož etičnost spočívá v neoliberální racionalitě, spolu s konstruováním dichotomického kategorizačního schématu úspěšný/neúspěšný, průměrný/nadprůměrný, zdravý/nemocný atp. se podílí na disciplinaci jedinců. Součástí „projektu“ GW je právě vstupenka na tu správnou stranu hranice, která dělí výše uvedená opozita.

Odpovědi, které jsme získaly prostřednictvím dotazníků, ukázaly, že principy a ideály práce v GW a ideologie výjimečnosti a svobody, jsou do velké míry obchodními partnerkami a partnery firmy internalizovány. Skutečnosti jako nestabilní příjem nebo nezajištění v době nemoci nevnímaly jako problém, ale naopak dokonce jako výhodu. To je v souladu s neoliberálním diskursem obsaženým v materiálech GW, který rizika nestandardních forem práce předkládá jako její stěžejní benefity. Nicméně je důležité zdůraznit, že diskurs GW (stejně jako diskurs neoliberalismu) nestojí na ideách *bezohledného* individualismu a *dravé* soutěživosti. Úspěch neoliberalismu (a firem jako GW) může souviset právě s tím, že se mu (jim) daří prezentovat jako obhájce a realizátor univerzálních lidských hodnot, jako je solidarita a rovnost. Materiály GW jsou prodchnuty důrazem na pomoc bližním, podporu nově přichozích do obchodní sítě, neboť „k úspěchu lze dojít pouze jedinou cestou – pomáháním k úspěchu druhým lidem. Pokud partner nepomůže k úspěchu lidem pod sebou, nebude úspěšný ani on. To je naprosto ojedinelá provázanost etiky s ekonomikou“ (Rathouský 2006: 17). Pomoc je vždy úzce navázaná na podporu vyššího prodeje produktů a získávání nových obchodních partnerů a partnerek. Dochází ke kolonizaci obecných hodnot, které tak neoliberální ideologii legitimizují. Za slovy jako solidarita a rovnost nenacházíme žádné konkrétní mechanismy, procesy či jednání, které by odkazovaly k něčemu, co se za projev solidarity nebo rovnosti běžně označuje. V kontrastu s těmito pojmy je naopak důraz na výkon a schopnost postarat se o sebe sám/sama. Zdůrazňování morální ušlechtilosti, rovnosti a solidarity tak působí spíše jako orwellovské heslo „Válka je mír.“

Literatura

- Beck, U. 2004. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Brown, B. J., Baker, S. 2012. *Responsible Citizens: Individuals, Health and Policy under Neoliberalism*. London: Anthem Press. <http://dx.doi.org/10.7135/UPO9780857289131>.
- Cappelli, P. P. 1999. *The New Deal at Work: Managing the Market-driven Workforce*. Boston: Harvard Business School Press.
- Dijk, T. A. van. 1993. „Principles of critical discourse analysis.“ *Discourse & Society*, Vol. 4, No. 2: 249–283.
- Dijk, T. A. van. 2001. „Multidisciplinary CDA: a plea for diversity.“ Pp. 95–119 in Wodak, R., Meyer, M. (eds.). *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9780857028020.n5>.
- Dudová, R. (ed.) 2008. *Nové šance a rizika: flexibilita práce, marginalizace a soukromý život vybraných povolání a sociálních skupin*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Harlow: Longman.

- Friedman, A. L. 1977. *Industry and Labor: Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London: Macmillan.
- Green Ways International. 2010. „Etický kodex.“ In *Všeobecné obchodní podmínky pro smlouvu o obchodní spolupráci s partnery*. Staré Město: Green Ways, s. r. o.
- Green Ways International. 2012. *Pracovní sešit*. Staré Město: Green Ways, s. r. o.
- Kalleberg, A. L. 2009. „Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition.“ *American Sociological Review*, Vol. 74, No. 1: 1–22, doi: 10.1177/000312240907400101.
- Kaščák, O. Pupalá, B. 2012. *Škola zlatých golierov. Vzdělávání v éře neoliberalizmu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2011a. *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2011b. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Křížová, A. (ed.), Dudová, R., Hašková, H. Maříková, H. 2005. *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*. Sociologické studie / Sociological Studies 05:04. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Rathouský, V. 2006. *Učebnice MLM*. Staré Město: Green Ways, s. r. o.
- Rathouský, V. 1999. *Etika MLM*. Uherské Hradiště: Studio JARO.
- Sennett, R. 1999. *The corrosion of character: the personal consequences of work in the new capitalism*. New York: W.W. Norton & Company.
- Tomášek, M., Dudová, R. 2008. „Sekundarizace pracovního trhu v ČR: příklad práce pokladních v prodejnách zahraničních obchodních řetězců.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2: 67–77.
- Vodochodský, I. 1996. „Herbalife a jeho lidé.“ *Biograf* (8) [online]. [cit. 3. 8. 2014]: 76 odst. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=v803>>.
- Wodak, R., Meyer, M. (eds.) 2001. *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage.
- kalářské práce Ireny Lištiakové, kterou zpracovala v rámci studia oboru genderová studia (katedra sociologie, FSS MU). Text vychází s podporou projektu specifického výzkumu „Analytické využití teoretických konceptů v sociálních vědách“ (MUNI/A/0995/2013).
- 2** Toto číslo je pouze orientační, získané na základě osobní konzultace.
- 3** Obratová hodnota je jedním z kritérií, podle kterého se partner zařazuje do příslušné provizní kategorie. Každá koupená krabička ječmene nebo chlorelly je za 1000 bodů. Od 20 000 bodů obratové hodnoty začíná 8% provize.
- 4** V Česku se pro podobný systém někdy užívá termín pyramida nebo letadlo. Síťový marketing se však liší od pyramidových her (letadla) tím, že nestojí pouze na výběru poplatků za zapojení do systému, ale jeho cílem je prodej skutečných výrobků. S pyramidou má společný pouze systém provizí, ze kterých plyne tím vyšší profit, čím výše v hierarchii stojí konkrétní prodejce/kyně. Síťový marketing je na rozdíl od pyramidových her legální.
- 5** Sběr dat probíhal 1. 11.–11. 11. 2013.
- 6** Na průměrnou měsíční mzdu, která pro rok 2012 odpovídala výši 25 101 Kč, dosáhlo pouze 25 % české populace.
- 7** Tato částka nejčastěji dosahuje výše 8 000 Kč. 1 000 Kč registrace, 3 450 Kč krabičky ječmene (3+1 zdarma), 3 450 Kč chlorelly (3+1 zdarma).
- 8** Viz internetové stránky Green Ways International: <<http://www.gw-int.net/cs/kontakt>>.
- 9** Samovýběr respondentek nebo respondentů může výrazně zkusit povahu získaných dat. Předpokládáme, že nám odpověděly především respondentky a respondenti vysoce identifikovaní s firmou GW.
- 10** V zaměstnání se standardní pracovní smlouvou získává zaměstnanec či zaměstnankyně plat i v době dovolené.

© Irena Lištiaková, Lucie Jarkovská, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014

Poznámky

1 Děkuje Kateřině Liškové a oběma anonymním recenzentkám, jejichž kritické připomínky přispěly k projasnění analýzy. V textu jsme si dovolily využít i některých jejich trefných postřehů a analytických nápadů. Text vychází z ba-

Bc. Irena Lištiaková je magisterskou studentkou sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Korespondenci zasílejte na adresu: irena.list@centrum.cz.

Lucie Jarkovská, Ph.D., je odborná asistentka oboru genderových studií na katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Korespondenci zasílejte na adresu: jarkovsk@fss.muni.cz.

GENDEROVÉ INOVACE V MALÉM PODNIKÁNÍ. INSTITUCIONÁLNÍ PODMÍNKY A DOSAHOVÁNÍ GENDEROVÉ (NE)ROVNOSTI U PODNIKATELSKÝCH PÁRŮ¹ / MARIE DLOUHÁ, NANCY JURIK, ALENA KŘÍŽKOVÁ

Gender Innovations in Small Entrepreneurship: Institutional Conditions and Management of Gender (In) equality in Copreneur Couples

Abstract: Using the so-called embeddedness perspective, this article highlights the importance of context (time, space and institutions) for the direction of current research on the gender structure of entrepreneurship. The authors focus mainly on the effects of institutional context, namely tax and family policies, on business couples (copreneurs). The emphasis is on how these factors and formal institutions, which are reflected in informal gender norms, influence the work-life balance strategies of copreneurs. Based on a qualitative analysis of 24 in-depth interviews, the authors identify three strategies of achieving work-life balance and using welfare state measures: individualistic, adapting and innovating. Based on separate in-depth interviews with these business and life partners, we are also able to analyse the dynamics of communication between them. We draw attention to the finding that the strategies identified are not exclusive and may change during one's life course and business career. Despite their differences, in some respects all these strategies preserve and reproduce gender inequality because it is embedded in the social context and institutional framework for economic activity and work-life balance in the Czech Republic.

Key words: gender in entrepreneurship, copreneurs, gender innovation, work-life balance, institutional conditions, gender equality

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.2.133>

Podnikatelské páry jsou spolu žijící partneři, kteří vlastní a řídí společně podnikání (Barnett, Barnett 1988). Zkoumání podnikatelských párů umožňuje studovat vztah podnikání, rodiny a genderu. Tento článek se zaměřuje na málo prozkoumané téma – význam a praktickou realizaci kombinace pracovního a soukromého života ve vztahu k opatřením sociálních politik u podnikatelských párů v České republice. I když jsou ženy v podnikání v ČR, podobně jako v jiných evropských zemích, v menšině (30 % v roce 2012) (ČSÚ 2013)², jejich počet roste rychleji než počty mužů v podnikání (viz dále). Zároveň statistiky nemusejí vždy zachycovat všechny, kdo se na rodinném podnikání podílejí. Těmi, kdo jsou ve statistikách podnikání „neviditelnými“, jsou častěji ženy (Lewis, Massey 2011). Ty mohou mít kromě (statistikami zachycené) kategorie pomáhajících rodinných příslušníků (1 % zaměstnaných žen v ČR [ČSÚ 2013]) oficiální ekonomický status nezaměstnaných nebo status ekonomicky neaktivních žen v domácnosti. V tomto článku proto užíváme širokou definici podnikatelských párů a zahrnujeme jak páry, kde mají oba partneři podílejší se na chodu společného podniku oficiálně nastavené role, tak ty, kde role jednoho z nich není oficiálně definována v podnikání nebo má status zaměstnance/zaměstnankyně apod.

Rozdíly v míře participace v placeném zaměstnání mezi muži a ženami, genderová segregace trhu práce a genderové stereotypy jsou problémy, se kterými se setkávají jak zaměstnankyně, tak podnikatelky. Podobně i sociální politiky, které se týkají kombinace práce a soukromého života,

péče o děti a pracovních podmínek rodičů, mají dopad na ženy jako zaměstnankyně i na ženy jako podnikatelky. Sociologické výzkumy dlouhodobě dokumentují a analyzují, jak opatření sociálních politik ovlivňují pracovní dráhy a zkušenosti žen převážně v pozici zaměstnankyň (Hašková 2005; Křížková et al. 2008; Křížková et al. 2011). Cílem tohoto článku je odhalit partnerské strategie podnikatelských párů pro kombinaci podnikání se soukromým životem v konkrétním kontextu daném institucionálními podmínkami, zejména sociálními politikami. Zahraniční výzkum ukazuje, že genderově specifické zkušenosti s kombinací pracovního a soukromého života mají pravděpodobně velký vliv na podíl žen a mužů v podnikání a na odlišnosti ve strategiích rozvoje podnikání (Aldrich, Cliff 2003; Jennings, McDougald 2007). V předchozím výzkumu jsme zjistily, jak jsou zodpovědnosti a práce u podnikatelských párů v soukromém životě a v podnikání v České republice genderované a že je role žen v podnikání často zneviditelnována (Křížková, Jurik, Dlouhá 2014). V tomto článku chceme přispět k poznání toho, zda sociální politiky a další institucionální faktory intervnují do partnerských strategií kombinace pracovního a soukromého života podnikatelských párů v České republice, a pokud ano, jakou roli zde tyto institucionální faktory hrají. Z genderového hlediska nám jde o to odhalit, zda má institucionální rámec pro kombinaci práce a rodiny dopad na genderovou (ne)rovnost v podnikatelských párech, a pokud ano, o jaký dopad se jedná. Výsledky našeho výzkumu mohou přispět do debaty o institucionál-

ních podmínkách pro kombinaci pracovního a soukromého života v České republice a specificky pro podnikatele a podnikatelky, protože tato debata se vede většinou s předpokladem zaměstnanecké pozice.

Nejprve budeme s využitím feministických teoretických přístupů ke zkoumání podnikání definovat podnikání jako fenomén zakotvený v konkrétním podnikatelském institucionálním prostředí. Poté se zaměříme na institucionální faktory, které spoluvytvářejí prostředí pro strategie podnikatelských párů ke kombinaci podnikání a partnerského/rodinného života. Ukážeme, jak jsou jednotlivá opatření genderovaná a jak mohou intervenovat do partnerského podnikání. Dále popíšeme metodologii výzkumu a představíme tři kombinace strategií v podnikatelských párech, které jsme odhalily s využitím analýzy hloubkových rozhovorů s oběma partnery. Na závěr nabídneme závěrečné shrnutí výsledků a jejich implikace pro zkoumání institucionálního zakotvení podnikání.

Teoretický rámec: genderová a institucionální zakotvenost podnikání

Výzkum genderových aspektů podnikání a zejména zkoumání podmínek pro podnikání z hlediska genderové rovnosti v České republice dosud zcela chybí. Zahraniční autoři a autorky v poslední době poukazují na to, že výzkum a teorie podnikání se dosud příliš soustředily na individuální přístup a osobnostní charakteristiky podnikatelů a podnikatelek a opomíjely širší společenský kontext, ve kterém se podnikání rodí a odehrává (Pathak, Goltz, Buche 2013). Navíc, literatura dříve mnohdy předpokládala mužský model podnikatele (Bruni, Gherardi, Poggio 2004; Connell 2002; Mirchandani 1999). Bez ohledu na to, zda se maskulinním definicím ženy přizpůsobují nebo je zpochybňují, ženy podnikatelky se tak zdají být výjimkami, které buď překonávají genderové bariéry, nebo jsou jimi v podnikání omezovány (Ahl 2006). S touto kritikou přišly zejména autorky z feministických pozic, které začaly poukazovat na to, že podmínky pro podnikání mají vliv nejen na podnikatelské strategie, ale i na kombinaci podnikání se soukromým a rodinným životem podnikatelů a podnikatelek (Brush, Bruin, Welter 2009; Neergaard, Thrane 2011; Welter, Brush, Bruin 2013; Welter 2004, 2011). Feministický výzkum postupně ukazuje, jak je podnikání, nejen v rodinných firmách nebo podnikatelských párech, formováno jak podnikatelskými, tak i rodinnými zájmy (Blenkinsopp, Owens 2010; Jennings, McDougald 2007). Některé autorky a autoři poukazují na to, že právě s pomocí kvalitativní interpretativní metodologie je možné odkrývat jednotlivé kontradikce a nuance role žen v podnikání, a na to, jak je gender zároveň reprodučován i zpochybňován v podnikatelských partnerstvích (Bruni, Gherardi, Poggio 2004; Hamilton 2006; Kirkwood 2009b; Křížková 2007). Souvisí to s požadavkem, že je třeba více zkoumat institucionální podmínky v podobě příležitostí a překážek podnikání a zejména dopad, který tyto podmínky mají na strategie podnikatelů a podnikatelek (Manolova, Yan 2002). Manolova a Yan (2002) v této souvislosti na-

příklad upozorňují na paradox, který se projevil v zemích střední a východní Evropy v průběhu transformace, kdy se na jedné straně sice po několika dekádách otevřela možnost podnikání, ale tyto transformující se podmínky byly vytvořeny převážně spíše jako institucionální překážky pro malé podnikání (Manolova, Yan 2002). V poslední dekádě se v oblasti zkoumání podnikání prosazuje tzv. perspektiva zakotvení (*embeddedness perspective*) podnikání ve specifických prostorových (země, region, místo podnikání), časových (např. postsocialistická transformace) a institucionálních podmínkách (Welter 2011), která je vhodným přístupem při studiu institucionálních dopadů na podnikání. Jinými slovy je třeba vyjít ze zhodnocení toho, kde a kdy se podnikání odehrává, a z podmínek pro podnikání v daném kontextu. Gender prostupuje všemi dimenzemi kontextu nebo zakotvenosti, a proto je třeba zahrnout vliv formálních i neformálních podmínek pro kombinaci podnikání a soukromého/rodinného života (Jennings, McDougald 2007) a dynamiku rodinného uspořádání (Aldrich, Cliff 2003). V naší práci se kvalitativním zkoumáním zaměřujeme na to, jak jsou v rámci výše nastíněných podmínek vyjednávány strategie kombinace práce a soukromého života mezi spolupodnikajícími partnery. Institucionální úroveň je pro nás podstatná v tom smyslu, jak ji zvýznamňují sami podnikající, když popisují své strategie. Přestože náš přístup primárně zkoumá mikrorovinu, můžeme jeho prostřednictvím zachytit makrostrukturální podmínky a to, jak jsou interpretovány a využívány ve strategiích podnikatelských párů, respektive jak jsou strategie těmito podmínkami ovlivňovány či formovány.

Podnikatelské prostředí a institucionální kontext

Sociální politiky, daňový systém, legislativa podnikání a zaměstnanosti, ale také další instituce, jako jsou programy a organizace na podporu podnikání, jako elementy podnikatelského prostředí mají dopad na podnikatelské strategie žen a mužů (Aidis et al. 2007; Jurik 1998; Neergaard, Thrane 2011; Welter 2004). Welter rozlišuje *ekonomické* (situace v daném odvětví nebo na trhu práce jako celku), *sociální* (složení a nastavení rolí v sociálních sítích, domácnostech a rodinách), *prostorové* (země, komunity a charakteristiky jejich infrastruktury pro podnikání) a *institucionální* (postoje a normy a zákonná a další regulující nařízení, politiky a podpůrná opatření) *kontexty*, ve kterých se podnikání odehrává, a to zároveň vždy v konkrétním čase (Welter 2011).

Ve snaze porozumět tomu, jakým způsobem podnikatelské páry praktikují kombinaci podnikání a soukromého života v současné české společnosti, se zaměříme na institucionální faktory, které chápeme podobně jako North jako regulující/formální instituce i normativní/neformální instituce (North 1990). Vzhledem k zaměření tohoto výzkumu na strategie kombinace pracovního a soukromého života v podnikatelských párech se soustředíme na rodinnou politiku a daňový systém, a na to, jak tyto instituce mohou strategie podnikatelských párů formovat.

Institucionální faktory, které mohou mít dopad na rozhodnutí ohledně podnikání (zda podnikat, nebo být zaměstnancem či zaměstnankyní; zda podnikat v páru; rozložení zodpovědnosti a moci v podnikatelských párech; způsob, jak je podnikání rozvíjeno a řízeno), zahrnují formální regulace v podobě administrativních a zákonných podmínek pro vstup do podnikání, daňový systém a nepřímo také sociální politiky státu. Do formálních institucí, jako jsou sociální politiky a daňový systém, se však zároveň silně promítají neformální instituce v podobě genderových kulturních norem, postojů a praktik (Aidis et al. 2007). Postoje k rolím žen a mužů jsou v ČR stále velmi tradiční, a jsou dokonce v rozporu s praxí a nutností vysoké participace žen na trhu práce. Stále více než polovina populace souhlasí s tím, že ženy se mají starat o děti a domácnost a muži mají být živiteli (Hašková 2005). Do genderovaného normativního systému patří i genderová povaha kulturních obrazů podnikání a podnikatele. Ta ovlivňuje rozhodování, zda a jak do podnikání vstoupit, i další rozvoj podnikatelské dráhy.

Podnikatelé byli v mnoha zemích historicky zobrazováni jako odtělesnění muži bez zodpovědnosti za péči nebo domácnost, žijící v západních tržních společnostech (Bruni, Gherardi, Poggio 2004). Definice podnikání je v klasické literatuře o podnikání pevně spjatá s definicí maskulinity (Connell 2002). To se může odrážet v nastavení formálních institucí, např. v nastavení mateřské dovolené v Dánsku, kde tato politika de facto nepočítá s možností využití mateřské dovolené podnikatelkou se zaměstnanci (Neergaard, Thrane 2011). Může se to také promítat do přístupu formálních institucí, např. diskriminací žen při získávání půjček na podnikání v mnoha zemích (Ruminska-Zimny 2002).

V této části se zaměříme na specifické nastavení daňového systému a na rodinnou politiku. Za prvé na to, jak jsou jednotlivá nejdůležitější opatření genderovaná, resp. jak se v rámci českých sociálních politik do těchto formálních institucí a politik promítají neformální normy a genderové stereotypy, a za druhé na to, zda v některých případech existují rozdílné podmínky pro zaměstnance a pro podnikatele. Pokud jsou formální instituce a politiky zatíženy genderovými stereotypy, např. o muži jako živiteli, budou vytvářet bariéry a udržovat nerovnosti mezi ženami a muži, mezi zaměstnankyněmi a podnikatelkami a mezi zaměstnanci a podnikateli v uplatnění při podnikání. Tyto bariéry a nerovnosti mohou mít také dopad na praktickou realizaci podnikání společně podnikajících partnerů a na námi sledované strategie kombinace pracovního a soukromého života v podnikatelských párech. Genderované instituce a politiky totiž mohou bránit egalitárnímu rozdělení moci a zodpovědnosti v rodině a v podnikání. Nejprve analyzujeme politiky a institucionální podmínky pro kombinaci práce a rodiny, konkrétně daňový odpočet na manžela/manželku a na děti, mateřskou/rodičovskou a finanční příspěvky v mateřství a rodičovství a dostupnost služeb péče o děti a flexibilních úvazků. Poté budeme v analytické části sledovat, zda se tyto podmínky projevují ve strategiích, které podnika-

telské páry využívají, a jakým způsobem se tyto strategie projevují.

Daňový systém je jedním z rámců, které mohou významně ovlivňovat míru participace žen na trhu práce, a nepřímo tak definovat genderové modely domácností i konkrétně určovat formální rozdělení pozic u podnikatelských párů. Platí, že daňové systémy, které podporují model dvou živitelů, resp. jsou založeny na individuálním zdanění, také podporují participaci žen na trhu práce, a tedy i jejich podnikatelské aktivity (Korpi, Ferrarini, Englund 2013; Sjöberg 2004). Společné zdanění manželů fungovalo v českém daňovém systému do roku 2008, dosud je možno uplatnit daňový odpočet na manželku nebo manžela, pokud její/jeho příjmy nepřesáhly 68 000 Kč za rok. Tato opatření jednoznačně upřednostňují model jednoho/hlavního živitele v české společnosti a přispívají k jeho konzervaci. I když neexistují konkrétní analýzy dopadu tohoto opatření na praxi, je zřejmé, že daňový odpočet na ekonomicky neaktivní manželku může významně intervenovat do rozhodování žen a jejich partnerů o míře jejího zapojení na trhu práce, např. po rodičovské. V případě podnikatelských párů může toto opatření přispívat k rozhodnutí pro spíše neformální/neoficiální roli ženy ve společném podniku a nepřiznání její role spolujednatelky, spoluednatelky, příp. zaměstnankyně v rodinné firmě (Lewis, Massey 2011). To může mít významné negativní důsledky na její pozdější životní úroveň (např. výši důchodu), ale i na to, jak je jako partnerka v podnikání vnímána. Na neoficiální roli může žena doplatit také v okamžiku, kdy dojde k rozpadu partnerského svazku.

Podobně jako daňový odpočet na ekonomicky neaktivní manželku, který je někdy v ekonomii označován jako „manželská prémie“ pro muže (*marriage subsidy* nebo *marriage premium*) (Korpi, Ferrarini, Englund 2013), fungují rodičovské příspěvky, resp. daňové odpočty na děti. Daňové odpočty na děti byly v ČR silně posíleny v roce 2007 na úkor přímo a pravidelně měsíčně vyplácených rodičovských příspěvků, jež byly výrazně sníženy, a okruh jejich příjemců byl významně omezen. Daňové odpočty logicky může uplatňovat pouze ten, kdo má příjem z placené práce, a ekonomicky výhodné je, aby je uplatňoval ten z partnerů, kdo má vyšší příjem, častěji muž. V podnikání jsou tyto odpočty většinou uplatňovány jednou ročně jako jednorázové částky. V případě podnikatelských párů pak řídící pozice muže a neformálně zakotvená pozice ženy nebo pozice ženy jako zaměstnankyně předurčuje k využití těchto výhod muže.

Mateřská/rodičovská dovolená a finanční příspěvky v mateřství a rodičovství také mohou významně ovlivňovat rozhodování žen o tom, zda pracovat v placeném zaměstnání, a jejich upřednostnění buď pozice zaměstnankyně, nebo pozice podnikatelky. V mnoha zemích je tento systém nastaven tak, že je výhodnější mít před nástupem na mateřskou status zaměstnankyně (Welter, Brush, Bruin 2013). V České republice u osob samostatně výdělečně činných (OSVČ) není povinná účast na nemocenském pojištění, nicméně pro nárok na mateřský příspěvek je účast na ne-

emocenském pojištění nutnou podmínkou.³ Žena jako OSVČ musí své mateřství tedy dobře plánovat. Zásadní překážka v českém systému rodinné politiky ale tkví v tom, že OSVČ nesmí v době pobírání peněžitého příspěvku v mateřství (PPM) osobně vykonávat samostatnou výdělečnou činnost. Podnikání však mnohdy nelze přerušit, zvláště v situaci, kdy má podnikatelka zaměstnance. Takové opatření, které jednoznačně ukazuje na upřednostňování zaměstnanec-kého statusu před podnikáním, kritizují na příkladu dánského modelu sociálního zabezpečení Neergaard a Thrane (2011). Toto opatření v České republice také zřejmě přispívá k tomu, že se ženy stávají podnikatelkami až po ukončení mateřské nebo mateřskou dovolenou a s ní spojený příspěvek nemohou využít vůbec.

Pokud jde o rodičovský příspěvek, je možné ho kombinovat s výdělečnou činností bez omezení. Omezení existují v kombinaci s využíváním **služeb péče o děti** do dvou let, kde platí limit rozsahu hodin pro využití těchto služeb. Toto opatření má významný dopad na rozhodování žen zejména v kombinaci s nedostatkem zkrácených a flexibilních úvazků na českém trhu práce a s nedostatkem finančně i místně dostupných zařízení péče o děti do čtyř let. V této situaci jsou zaměstnankyně nejen „nuceny“ využít většinou celou rodičovskou, ale často zůstat mimo trh práce i déle (Hašková, Saxonberg 2012; Hašková, Uhde 2009; Křížková et al. 2011). Nedostupné flexibilní úvazky a služby péče o děti pak mohou ženy po rodičovské dovolené do určité míry nahrazovat právě podnikáním, kde pracují buď méně než na plný úvazek, nebo často v době, kdy děti spí apod.⁴ To přispívá k marginalizaci žen a jejich role např. právě v rámci podnikatelských párů, protože se jejich práce a role v rodinném podnikání může stávat „neviditelnou“ (Lewis, Massey 2011).

Institucionální podmínky podnikání, které pro náš cíl analyzovat strategie kombinace pracovního a rodinného života podnikatelských párů reprezentuje zejména rodinná politika, jsou v ČR genderované, tedy jsou do značné míry založené na tradičním rozdělení práce a péče v rámci páru. Vzhledem k tomu, že nejsou téměř vůbec dostupná zařízení péče o děti do tří let ani flexibilní úvazky, pro většinu domácností zůstává jedinou volbou přerušení pracovní dráhy ženy na dobu tří let pro péči o děti. Přesto je tvůrci politik a politiky zdůrazňována „svoboda volby“ (Hašková, Saxonberg 2012: 148–149) pro strategie kombinace práce a rodiny.

Metodologie výzkumu

Vzhledem k cílům výzkumu jsme zvolily metodu hloubkových polostrukturovaných rozhovorů s oběma partnery odděleně. Rozhovory probíhaly s každým zvlášť, protože nás zajímalo také to, jestli se liší přístupy podnikajících v páru a jak podnikatelé a podnikatelky nahlíží na roli partnera či partnerky ve společném podnikání. Celkem jsme na konci roku 2012 provedly 24 rozhovorů s 12 heterosexuálními podnikatelskými páry české národnosti, které většinou pocházely z Prahy. Jednalo se o podnikatele a podnikatelky

z malých firem, které měly do 20 zaměstnanců. Malé firmy jsme volily s předpokladem toho, že vedení podniku a interakce mezi partnery bude probíhat intenzivněji. To pak znamená lepší přístup k tomu, jak partneři vytvářejí a vzájemně nahlíží na svůj podnikatelský a partnerský vztah i na vztah k institucionálním faktorům. Firmy byly většinou z oblasti služeb nebo prodeje. Tyto oblasti jsme volily především z toho důvodu, že nejsou v ČR významně genderované – nejedná se o typicky ženská či mužská odvětví.⁵

Spolupodnikající partneři a partnerky měli často v podnikání velmi různorodou pozici. V našem vzorku byli buď partneři, kteří sdíleli vlastnictví i rozhodování o společném podnikání, nebo partneři, kteří sice měli stejnou roli ve vlastnictví, nicméně v praktickém chodu podniku rozhodoval většinou muž. Byly přítomné i podniky, kde muž zaměstnával ženu, a podniky, kde byla žena v neformální pozici. Ukazuje se tedy, že to byly právě ženy, které byly v podnicích často spíše v pozici, kdy je formálně řídil muž (v pozici zaměstnankyň), kdy v podnicích nerozhodovaly nebo byly v neformální pozici. To podporuje teorie o časté „neviditelnosti“ žen v podnikání (Lewis, Massey 2011), nicméně je třeba brát v potaz to, že tato neviditelnost je utvářena různými způsoby. Při hledání komunikačních partnerů a partnerek nebylo možné využít statistiky, výběr navíc zužoval i náš zájem zaměřit se na malé podnikatele a podnikatelky se zaměstnanci. Bylo proto využito několik způsobů výběru – zčásti byl realizován přes internet, zčásti metodou sněhové koule přes podnikatele a stávající kontakty výzkumníc.

Rozhovory s komunikačními partnery a partnerkami vedla jedna z autorek. Mezi témata rozhovoru patřila historie společného podniku a role podnikajících v ní a v podniku obecně, rozdělení zodpovědností a práce mezi partnery v podnikání i rodině. V rozhovorech tak byl tematizován nejen přístup k podnikání a jeho role v životě, důvody vstupu do podnikání, ale také, kdo hraje jakou roli v péči o domácnost a děti a jakým způsobem podnikatelé a podnikatelky vnímají roli sociálních politik a jak se vztahují k jejich opatřením. Otevřeným analytickým kódováním jsme zachycovaly, jak se podnikající vztahují ke dvěma oblastem našeho zájmu – *k sociální politice* státu a *ke kombinaci práce a rodiny* (jakým způsobem podnikatelé a podnikatelky vnímají možnosti této kombinace a jak je konkrétně uskutečňují).

Tři strategie kombinace podnikání a rodinného života a využití opatření sociálních politik

Postoje a přístupy jedinců k opatřením sociálních politik se v rozhovorech objevovaly hned v několika rovinách. První oblastí našeho zájmu byla *sociální politika*, kde jsme zachycovaly všechny výpovědi vztahující se k sociálním politikám a jejich vlivům na strategie kombinace pracovního a soukromého života podnikatelských párů. Tato oblast byla rozdělena do analytických kódů – do kódu *děti* spadaly všechny oblasti zabývající se rolí státu v péči o děti, v oblasti porodního, rodičovské a mateřské a dalších opatření zaměřených primárně na rodiny s malými dětmi. Druhým kódem

byla práce – byly tematizovány podmínky, které stát ne/vytváří při návratu rodiče po rodičovské dovolené do práce, jaké jsou možnosti pracovat při rodičovské, možnost flexibilních pracovních úvazků, ale i formální pozice v podnikání – především vzhledem k případné možnosti čerpat v budoucnu například nemocenskou dovolenou. Ke kódu práce v domácnosti byly zařazeny výpovědi o tom, jak spolupodnikající muži a ženy řeší starost o svoji domácnost a jakou roli případně hraje či nehraje stát v této oblasti. Posledním kódem, který jsme do oblasti *sociální politika* zařadily, byla *genderová rovnost* – tj. otázky rovnosti mezi muži a ženami v zaměstnání, v platech a rovnosti v souvislosti s rodičovskou dovolenou.

Druhá oblast našeho zájmu, která byla úzce spojena se sociální politikou státu, byla *praxe kombinace práce a rodiny*. Podnikatelé a podnikatelky hovořili o sladování osobní, rodinné sféry na jedné straně a veřejné, pracovní sféry na straně druhé. Sem byl zahrnut kód *pracovní sféra*, který charakterizoval celkový přístup komunikačních partnerek a partnerů k podnikání. Zde odhalovali, proč preferují podnikatelskou dráhu před pozicí zaměstnance/zaměstnankyně, a vyjadřovali se k tomu, proč začali podnikat. Tyto výpovědi byly silně provázány s hledáním rovnováhy mezi pracovním a osobním/rodinným životem. Kód zachycoval i to, jak značně jsou jedinci zatíženi prací. *Soukromá sféra* ukazovala, jakou roli hraje osobní prostor v životech spolupodnikajících partnerů. Šlo zejména o pronikání podnikání do domácí sféry. Příkladem může být i oddělování dětí od podnikání, nebo naopak jejich aktivní zapojování do chodu podniku. Dalším tématem bylo *oddělování a sladování pracovní a osobní sféry*. Sem byly zařazeny zejména strategie kombinace těchto dvou sfér a to, zda podnikatelé a podnikatelky mentálně či fyzicky oblasti oddělovali. Bylo také uváděno to, zda bylo sladování úspěšné, nebo zda docházelo k problémům či konfliktům. Posledním kódem byly *finance* – zajímalo nás, kdo s penězi v rámci rodiny nebo podniku nakládal a jak byly či nebyly rodinné a firemní finance propojené.

Inovující, přizpůsobující se a individualistická strategie

V první fázi analýzy jsme identifikovaly tři strategie přístupu ke kombinaci pracovního a soukromého života – individualistickou, přizpůsobující se a inovující –, které jsou formovány podmínkami danými sociálními politikami. Tyto strategie jsme dále využily k analýze toho, jak a v jakých kombinacích se objevovaly v rámci podnikatelských párů. Pro přehlednost uvádíme vymezení tří strategií již v metodologické části a v analytické části zkoumáme kombinace strategií v rámci podnikatelských párů.

První strategií, kterou jsme odhalily, byla individualistická strategie. Ta je v souladu s neoliberálním přístupem založeným na představě, že lidského blahobytu může být nejlépe dosaženo při zajištění (podnikatelských) svobod a schopností, prostřednictvím silných vlastnických práv,

volného trhu a obchodu (Harvey 2005). Příkladem může být výpověď Michala (pár #8), který na otázku, proč podniká, odpověděl: „*Já potřebuju tu svobodu, ne být někde zavřený v kanceláři. A ono to pak přináší i dobré pocity z toho, že si dokážu vydělat víc. Ne že prostě budu sedět a vydělám tolik a tolik.*“ Tato strategie je nejbližší „klasické“ individualistické představě podnikatele, který sám stojí za tím, čeho v podnikání dosahuje, a podnikání představuje jeho hlavní životní náplň. Je založena na tradičním nahlížení na podnikatele spjatém s maskulinitou (k podnikání jako genderované aktivitě viz Bruni, Gherardi, Poggio [2004]). V našem výzkumu tito podnikatelé a podnikatelky spíše odmítali možnosti a opatření sociálních politik, kladli důraz na vlastní zodpovědnost a schopnost sám/sama řešit všechny životní situace.

Přizpůsobující se strategii měli ti, kteří sociální politiku využívali téměř v plném rozsahu. Přizpůsobovali se tak zejména ideovému modelu rodinné politiky, který podporuje tradiční rodinný model ženy pečovatelky a muže živitele. Jak dále ukážeme v analytické části, jednalo se pouze o ženy, které se kromě sociální politiky přizpůsobovaly i svému partnerovi, resp. jeho kariéře. Opatření sociální politiky využívaly tak, jak byla nastavena, např. rodičovskou dovolenou po dobu tří let, a svůj život organizovaly podle těchto opatření.

Posledním přístupem byla inovující strategie. Tito podnikatelé a podnikatelky sice nebyli odmítaví ve vztahu k sociálním politikám, ale uvědomovali si, že některá opatření jsou pro podnikající využitelná jen s obtížemi, případně vůbec ne. Podnikající tak byli nuceni vytvářet inovující strategie mimo rámec daný institucionálním nastavením sociálních politik. Od individualistické strategie se inovující odlišovali kritikou některých opatření, která podnikatelé a podnikatelky považovali za nevyhovující. Inovace zde nechápeme pouze úzce ve smyslu ekonomické racionality jako přístup vedoucí k ekonomickému vývoji a prosperitě (Fagerberg 2005; Lundvall 1992; Verspagen 2005). Náš pohled na inovace jako na proces řešení napětí mezi osobními rozhodnutími a sociálněpolitickou sférou může být podle našeho názoru jedním ze způsobů, jak na tradičně maskulinně genderovaný koncept inovací (Ljunggren, Alsos 2013) nahlédnout novým způsobem. Inovující přístup se u těchto podnikajících párů projevoval ve smyslu egalitárnějšího rozdělení práce a zodpovědnosti v páru jak v podnikání, tak v rodině ve srovnání s jinými páry, kde jednoznačně převládalo tradiční rozdělení. Jak upozorňují Calás, Smircich a Bourne (2009), pokud na podnikání nahlédneme z feministické perspektivy, je možné vidět sociální změnu. Jedná se tedy o inovaci v genderových vztazích v rodině a v podnikání.

Rozdělení podnikajících z hlediska strategie přístupu k sociálním politikám státu a dalším institucím

Zařazení podnikatelů a podnikatelek k jednotlivým strategiím (viz tabulku 1) – *individualistické, přizpůsobující se a inovující* – neznamená, že jejich přístup byl např. výhradně in-

dividualistický ve všech oblastech. Jedná se o převažující způsob, jak se v rozhovorech prezentovali. Oddělené rozhovory se spolupodnikajícími partnery umožnily pochopit, jak funguje dynamika páru, tj. jaké strategie se setkávají nebo kombinují v rámci jednoho páru. Ukázalo se, že inovující nebo individualistickou strategii mohou uplatňovat oba partneři v páru shodně, ovšem přizpůsobující se strategie se vyskytovala pouze v kombinaci se strategií individualistickou. Individualisticky pak k sociálním politikám státu přistupoval v těchto párech vždy muž, přizpůsobující strategii projevovala žena (více viz tabulku 1). Výsledek, který zde představujeme, tak není pouze charakteristikou tří identifikovaných strategií mezi podnikateli a podnikatelkami. Také se nám podařilo zachytit komunikaci a dynamiku přístupů jednotlivých partnerů v rámci podnikatelských párů. Analytickou část proto strukturujeme podle kombinací strategií v podnikatelských párech. Další příklady citací vztahujících se k jednotlivým strategiím (podle hlavních analytických kategorií) uvádíme v tabulce 2.

Ukázalo se, že odhalené strategie se v průběhu života spolu s významnými životními událostmi zřejmě mění. Roli hraje například to, zda má daný pár děti, nebo jak dlouho spolu žijí či podnikají. Jednotlivé strategie tak nelze brát jako vylučující se a statické, ale spíše jako neustále se proměňující, zároveň se doplňující i vzájemně kontrastující. V této podobě zachycují unikátní dynamiku vývoje a praxe společného podnikání podnikatelských párů.

Oba partneři s individualistickou strategií

Individualistický přístup měli v našem výzkumu oba partneři ve čtyřech párech (#4, #5, #8, #12). Většinou ho vyjadřovali ti, kdo volili podnikání se snahou dosáhnout finančního zisku, prestiže a nezávislosti. Podnikání pro ně jednoznačně bylo příležitostí, nikoliv nutností. Podobně jsme tak jako ve studii partnerských dvojic v podnikání na Novém Zélandu odhalily jako nejsilnější faktor vstupu do podnikání právě příležitost (Kirkwood 2009a). Podnikatelé a podnikatelky vyzdvihovali jako pozitiva podnikání zejména absenci nadřazených a nutnosti podřízovat se byrokratickým pravidlům typickým pro zaměstnanecký poměr: „*Já jsem daleko efektivnější v podnikání, protože v té velké firmě má člověk pořád nějaké porady – furt se radí. Tři čtvrtiny těch porad je úplně o ničem.*“ (Adam #3).⁶ Individualismus přístupu nebyl patrný pouze ve vyřčeném, ale také v nevyřčeném. Na rozdíl od ostatních přístupů se v rámci individualistického příliš nezávažněvaly názory na rovnost mužů a žen v rámci zaměstnání, na jejich platovou ne/rovnováhu, nepadaly stížnosti na nemožnost návratu do pracovního procesu po rodičovské dovolené. To je propojeno s tím, že zastánci tohoto přístupu silně vyjadřovali názor, že výkon a příležitosti jedinců jsou závislé výhradně na jejich vlastní pili, tudíž pro ně otázky sociálních nerovností nebyly relevantní. Dominantní model ekonomické racionality tak vytvářel dojem, že podnikání je oblastí negenderovanou, a zneviditelnával tudíž případné nerovnosti. Jak ukazuje Attila Bruni a kol. (2004), k podnikání se čas-

to přistupuje jako k negenderovanému konceptu založenému na zdánlivě genderově neutrálním modelu ekonomické racionality. V oblasti péče a starosti o děti (hlídání potomků, vyzvedávání z kroužků apod.) a o domácnost většinou využívali buď placené služby, nebo tuto práci a péči zajišťovali sami. Do péče byli také někdy zaangażováni i příbuzní (babičky, tety apod.), jejichž pomoc nebyla příliš častá a za jejichž službu se někdy platilo. Zaměstnání člověka na výpomoc pak bylo interpretováno i jako finanční pomoc dané osobě: „*Babička a sousedka nám pomáhají, zejména jde o to, aby si měly kde vydělat peníze, a nám se to taky trochu hodí.*“ (Bořek #12) Častým problémem ovšem byla především finanční nedostupnost tržních služeb v českém prostředí, nezřídka tak všechna starost zůstávala na podnikajícím páru. V tomto případě pak většinou tyto činnosti prováděly ženy, pro které se práce doma stávala „druhou směnou“ (Hochschild, Machung 1989), kterou je třeba plnit nad rámec podnikání. Ukázalo se totiž, že v individualistické strategii, která v našem vzorku převažuje, převládá tradiční rozdělení rolí, zejména v domácnosti, jak jsme již popsaly dříve (Křížková, Jurik, Dlouhá 2014).

Objevovaly se různé strategie, jakým způsobem je toto převážně tradiční rozdělení práce v rámci páru vyjednáváno a ustanovováno. Někteří muži – individualisté – se prezentovali nebo byli prezentováni jako ne příliš schopní tyto činnosti dělat (na tyto strategie poukazuje například François de Singly [2010]). Jiní i vůči výzkumnici prezentovali svůj podíl na domácích pracích jako zasluhující vyšší ocenění, než jim přisuzovalo okolí, například jejich partnerka (podobně např. Coltrane [1997] a Hochschild a Machung [1989]). Těmito způsoby pomáhalo rozdělení práce reprodukovat vyšší sociální status mužů jak v rodině, tak i mimo ni (Maříková 2008). Nešlo však pouze o strategie mužů; mnoho žen také přijímalo a schvalovalo toto rozdělení. Perfektní plnění domácích prací a péče o děti totiž tyto ženy považovaly za vizitku svých schopností, neúspěchy naopak za osobní selhání. Podnikání jim umožňovalo být flexibilní například v tom smyslu, že mohly pracovat v noci. Flexibilita tak znamenala spíše zvýšení objemu povinností, které měly podnikatelky možnost vykonat. Individualistická strategie je zdánlivě v rozporu s institucionálním rámcem, zejména s rodinnou politikou, která v ČR předpokládá poměrně tradiční rozdělení práce a péče mezi partnery. Individualismus podnikatelek se však projevoval v jejich přesvědčení, že jsou schopné zvládnout jak podnikání, tak i péči o domácnost a děti. Zde se podle našeho názoru projevovalo přijetí ideologie tzv. svobodné volby, která je součástí institucionálního rámce, v našem případě rodinné politiky v ČR. Podnikatelky zdůrazňovaly vlastní rozhodnutí vykonávat významně větší díl péče o domácnost a děti oproti jejich partnerům a nezávislost na pomoci jak partnera, tak i státu. Ovšem, jak ukazujeme výše, o svobodnou volbu nejde v situaci nedostupnosti zařízení péče o malé děti a dalších opatření a alternativ pro kombinaci práce a péče.

V otázkách praxe kombinace rodiny a práce se individualistické rysy podnikajícího páru projevovaly v jasném vyme-

Tabulka 1. Seznam podnikatelských párů, jejich demografické charakteristiky a strategie odhalené analýzou (pseudonymy).

	Pár	Přístup	Věk	Typ podnikání	Počet let ve společném podnikání	Počet dětí	Počet zaměstnanců
#1	Eda a Ester	Eda – inovující Ester – inovující	18–34	služby	méně než 5	0	více než 5
#2	Kristýna a Karel	Kristýna – přizpůsobující se Karel – individualistický	více než 45	prodej	více než 5	4	1–4
#3	Adam a Alice	Adam – individualistický Alice – přizpůsobující se	více než 45	prodej	méně než 5	2	1–4
#4	Prokop a Patricie	Prokop – individualistický Patricie – individualistický	35–44	kreativní produkty/ prodej	více než 5	3	více než 5
#5	Ota a Olga	Olga – individualistický Ota – individualistický	více než 45	služby	více než 5	2	1–4
#6	Dora a David	Dora – přizpůsobující se David – individualistický	více než 45	prodej	více než 5	1	1–4
#7	Vanda a Viktor	Vanda – inovující Viktor – inovující	více než 45	služby	více než 5	2	více než 5
#8	Marta a Michal	Marta – individualistický Michal – individualistický	35–44	služby	méně než 5	2	1–4
#9	Johana a Jakub	Johana – přizpůsobující se Jakub – individualistický	18–34	kreativní produkty/ prodej	více než 5	1	1–4
#10	Zina a Zdenek	Zina – inovující Zdenek – inovující	35–45	kreativní produkty/ prodej	méně než 5	3	1–4
#11	Lada a Libor	Lada – přizpůsobující se Libor – individualistický	více než 45	prodej	více než 5	2	1–4
#12	Borek a Bohdana	Borek – individualistický Bohdana – individualistický	více než 45	služby	více než 5	1	více než 5

Poznámka: Vzhledem k malé velikosti výběru a ke snaze zachovat důvěrnost výpovědí jednotlivých podnikatelů a podnikatelek zahrnutých do našeho výzkumu jsme se rozhodly pro obecnější kódování sociodemografických charakteristik párů. Konkrétně jsme zařazovaly typ podnikání, počet let ve společném podnikání a počet zaměstnanců do velmi širokých kategorií. V definici kategorií jsme vycházely z klasifikací, které se objevují v literatuře týkající se podnikání (např. více/méně než 5 let v podnikání).

zení rolí v rámci podnikání (kdo je manažer, kdo spravuje finance apod.) a pozic mezi partnery, často zakotvených v oficiálních funkcích: „Pan manžel mi předevčirem řekl, abych si uvědomila, že je mým nadřazeným.“ (Patricie #4) Většinou pouze jeden z partnerů rozhodoval o finančním chodu podniku, vlastně ve všech případech to byl muž. Individualistický přístup obou partnerů vedl v jednom případě dokonce ke konfliktu a k rozpadu společného podnikání (nikoliv partnerství): „Když pracuji sama na sebe, vidím, kolik si vydělávám, a mám z toho radost. Když jsem pracovala s ním, tak jsem o penězích nevěděla, manžel si to udělal dle svého.“ (Olga #5) Podnikatelé a podnikatelky s individualistickým přístupem byli většinou velmi cílevědomí, a tudíž hodně pracovití. Neměli téměř žádný volný čas, pracovali o víkend, o dovolené, mimo jiné také proto, že měli dojem, že nejsou schopni aktivity, které provádějí, delegovat na někoho jiného. Doba odpočinku nebo dovolené pro ně pak v některých případech byla spíše zatěžující, protože zameškanou práci stejně museli zpětně dohánět. Soukromá sféra byla od pracovní sfé-

ry většinou fyzicky oddělena, tj. bydlení a podnikání se odehrávalo v jiných prostorech, děti do pracovního prostředí neměly přístup. Děti tak nebyly chápány jako součást podnikání, jejich případné následovnictví bylo vnímáno jako jejich vlastní volba. Kvůli snaze ušetřit čas a energii se však domácí sféra organizovala podle té pracovní: „Bydlíme 5 minut od areálu, kde pracujeme. Tady v areálu je školka, přes ulici škola.“ (Prokop #4) Velké nasazení, se kterým podnikající k práci přistupovali, však znamenalo, že mentálně byla pracovní témata přítomna i v domácí sféře, např. v diskusích, které neutuchaly ani při večeři nebo na dovolené. Spojujícím článkem byly i finance, které byly společné pro rodinu i pro podnik. Risk v podnikání tak mohl znamenat i ohrožení rodiny.

Partnerství mužů s individualistickou strategií a žen s přizpůsobující se strategií

Ukázalo se, že přizpůsobující se přístup k sociálním politikám státu a v rámci podnikání měly pouze ženy, celkem v pěti párech (#2, #3, #6, #9, #11). Přizpůsobující se ženy

většinou přijímaly za svou tradiční roli roli pečovatelky o domácnost. To může vysvětlovat, proč se nevydaly směrem vlastní kariéry nebo samostatného podnikání, ale společného podnikání s partnerem (ke stejnému závěru dochází např. Aldrich a Cliff [2003]). Toto vysvětlení koresponduje s velmi vysokou mírou zaangažování rodinných příslušníků nebo partnerů do nově vznikajících podniků (Ruef, Aldrich, Carter 2002). Jako příklad žen, které kvůli péči o rodinu a domácnost opustily vlastní kariéru a začaly podnikat s manželem, můžeme uvést Kristýnu (#2) a Johanu (#9), které se připojily ke svým manželům v době, kdy měly malé děti a zanechaly vlastní kariéru. Alice (#3) pak sice pokračovala ve svém podnikání, nicméně právě to, že ji doplnil manžel, mělo za důsledek to, že to oba interpretovali jako jeho kariéru. Pro muže s individualistickou strategií se pak tyto partnerky či manželky stávaly téměř neplaceným lidským zdrojem, který je možné využít při zakládání, rozvoji nebo chodu podniku (o využívání partnerů jako lidských zdrojů v podnikání viz Aldrich, Renzulli, Langton [1998]). V podnicích, kde byl zaangažován individualistický partner a přizpůsobující se partnerka, většinou rozhodoval o finančních záležitostech firmy a o jejím směřování muž. Partnerky měly spíše roli podpůrnou, byly považované za ty spolehlivé a pečlivé: „Pro kreativce jako já je dobré mít za zády byrokrata.“ (Libor #11) Podpůrná role byla přítomná i přes to, že se přizpůsobující ženy formálně nacházely ve firmách na různých pozicích – některé byly zaměstnankyněmi svého muže, jiné mu pomáhaly na živnostenský list, případně neměly v podniku oficiální roli. Byly i takové, které fakticky podnik z poloviny vlastnily, nicméně manažerská a rozhodovací funkce spočívala především v rukou jejich partnerů. Do rozhodování o tomto nastavení intervenovala i genderovaná opatření sociálních politik, jako je odpočet na ekonomicky neaktivní manželku/partnerku nebo dlouhá rodičovská dovolená a nedostupnost služeb péče o děti, které významně předurčují převažující pečovatelskou roli žen na dlouhá období života. Některé z těchto dvojic totiž takové rozdělení zodpovědností v podnikání vysvětlovaly jako „výhodnější“ v daném institucionálním rámci. Ve vztahu „pečující podnikatelky“ a podnikatele s individualistickou strategií tedy bylo nejvíce patrné „znevídělnování“ role ženy – ať již ve vlastnictví nebo v praktickém rozhodování o chodu podniku (viz také Lewis, Massey [2011]), nebo v množství práce, které žena odváděla jak v podnikání, tak v domácnosti.

Přizpůsobující se ženy vstupovaly do podnikání spíše z nutnosti. K motivaci pro vstup do podnikání patřil zejména nedostatek pracovních příležitostí, nedostatek flexibilních pracovních míst, která by bylo možné kombinovat s péčí o děti, a ohrožení nezaměstnaností. Motivaci podnikat, založenou na potřebách rodiny a dětí, odhalila u podnikatelek ve své studii podnikatelských párů i Jodyanne Kirkwood (2009a). Přizpůsobující se ženy také vyjadřovaly, že jejich seberealizace nespočívá ani tak v podnikání, jako spíše v rodině. Svého partnera chápaly jako toho, který více pracuje, a potřebuje tedy, aby mu byla zajištěna

podpora a domácí pohodlí – teplá večeře, prakticky nulová starost o rodinu apod.: „Vždycky si říkám, že když chlap přijde z práce, tak musí mít něco k jídlu.“ (Lada #11) Tyto ženy si organizovaly práci podle rodiny, které primárně věnovaly svůj čas. V době, kdy rodině nebylo třeba věnovat tolik času, se věnovaly práci v rodinném podniku. Z pozice nepečujícího se tak na zaměstnání ženy nahlíželo spíše jako na zábavu. Tento model umožňoval partnerovi s individualistickou strategií, který byl v páru definován jako živitel, lepší podmínky pro kariérní růst: „Byla jsem asi 5 let doma, manžel neměl žádné povinnosti k dětem ani k domácnosti, to mu pomohlo – mohl si v klidu budovat svoji kariéru.“ (Alice #3) Pečující využívaly plnou délku mateřské a rodičovské dovolené (pokud měly děti) a přitom se aktivně podílely na chodu podnikání. Návrat z rodičovské do pracovního procesu byl často problematický vzhledem k dlouhé absenci na trhu práce. Podnikání se tak stalo možným řešením této situace. Ženy s přizpůsobující se strategií často viděly samy sebe jako ty méně nebo ne tak tvrdě pracující, což poukazuje na znevídělnování neplacené práce v domácí sféře. Na znevídělnování a znevýznamňování domácích prací a péče o děti se podíleli i jejich partneři tím, že o nich mluvili, jako by se děly samy od sebe: „Naštěstí pračka pere sama.“ (Michal #8), „Dvakrát týdně tam (doma) je nějak uvařeno.“ (Ota #5) To, že některé ženy podnikatelky měly přizpůsobující se přístup, ne vždy znamenalo spokojenost s rolí, kterou v podnikání a rodině zastupovaly. Příkladem může být Dora, která byla stavěna do role pečovatelky jak v domácnosti, tak i v podnikání, a to nejen manželem, ale i ostatními mužskými spolupracovníky. Dora tuto roli nepřijala a ostře se vůči ní vymezovala: „Nejdřív jsem se starala, aby tam bylo kafe, aby tam bylo tohle, támhleto – ale postupně jsem to ty kluky učila – jako nemáte? Tak si to běžte koupit! Zase neznamená, že když já tam jsem ženská, že se budu kolem nich točit.“ (Dora #6)

Kombinace rodiny a práce se odvíjela od tradičního modelu rozdělení rolí. Vytvářel se model firmy v domácnosti, tedy případu, kdy se rodinné a pracovní záležitosti odehrávaly na jednom fyzickém místě. Důvodem byla časová úspora a možnost „být s rodinou“. Ne všichni byli ale s tímto modelem spokojeni – někteří pečující vnímali propojení jako zatěžování rodinné sféry pracovními povinnostmi. Pokud nedocházelo k takovým konfliktům, bylo většinou mentální oddělení domácí a rodinné sféry jasné, i když se odehrávalo v jednom domě: „Odejdu z práce, vypnu a jsem doma. Jdu do práce, zapnu.“ (Kristýna #2). To se odvíjelo od jasné vymezených rolí, které každý z partnerů měl. Rodina se pak často pro firmu stávala zdrojem finančních (Aldrich, Waldinger 1990; Steier, Greenwood 2000), lidských (Aldrich, Langton 1998) a fyzických zdrojů.

Partneři s inovující strategií

Inovující přístup měli v našem případě celkem tři páry (#1, #7, #10). V těchto párech se ostře zvýznamňovala otázka rovnosti, například v oblasti vlastnictví nebo podílu na

Tabulka 2. Příklady vyjádření v jednotlivých strategiích podle hlavních vybraných analytických kategorií.

Oblast	Kód	Individualistická strategie	Inovující strategie	Přizpůsobující se strategie
Sociální politika	Děti	Marta #8: <i>Já jsem strašně efektivní v té práci. Mě prostě nikdo nestihá, já jsem pro ostatní buldozer.</i>	Viktor #7: <i>Manželka objednává věci, já občas vařím, starám se o syna ráno, protože mně nevadí ráno vstávat tolik jako jí.</i>	Dora #6: <i>Svůj život jsem ani nežíla, protože to byla práce a dcera, kterou jsem nechtěla odstrčit, nechtěla jsem ji dávat babičkám. Říkala jsem si: musím to nějak skloubit.</i>
	Práce	Michal #8: <i>Pro mě je nepředstavitelná klasická práce s tabulkovou mzdou. Tady když člověk dělá děle, je v té práci dobrý, tak má možnost si vydělat víc.</i>	Vanda #7: <i>Když máte podnik, tak tím žijete. Není možné si říci – jedu na dovolenou a nebudu se o tom s manželem bavit. Naopak, vždyť je to hezké.</i>	Kristýna #2: <i>Začala jsem podnikání dělat také proto, že to bylo výhodné s dětma. Nechtěla jsem dělat na celý úvazek a na zkrácený to nešlo.</i>
	Práce v domácnosti	Bohdana #12: <i>Já v podstatě ani nemám pocit, že bych byla ráda, kdyby někdo jiný uklízel, než já. A i kdyby to nakrásně dělal líp, tak já mám stejně pocit, že to dělám nejlépe, takže funguje domácnost úplně normálně.</i>	Eda #1: <i>Já se starám o nádobí a vynáším koš a přítelkyně někdy uklidí a hlavně pravidelně pere a stará se o kočičky.</i>	Lada #11: <i>To dokonce manžel chtěl paní na úklid. A já říkám ne, nechci žádnou ženskou. Jestli to nebudu zvládat, tak nejsem dobrá.</i>
Kombinace práce a rodiny	Pracovní sféra	Prokop #4: <i>Hodně lidí tvrdí, že jsem workoholik. Že nedokážu vnímat ten čas. Je fakt, že mi nedělá problém pracovat třeba 20 hodin v kuse.</i>	Viktor #7: <i>Tak teďka tomu věnujeme okolo 6 hodin denně. Jenom v pracovní dny, soboty a neděle si necháváme volné.</i>	Johana #9: <i>Teď, co se starám o dceru, tak pracuji málo. Dřív hodně, teď málo. Spíš manželovi pomáhám.</i>
	Soukromá sféra	Bohdana #12: <i>Zákazníky potřebujete, hýčkáte si je, snažíte se jim vyjít vstříc, aby se k vám vraceli, takže si nemůžete dovolit nějaké výpadky kvůli dovolené.</i>	Zina #10: <i>Je to svoboda i v tom, že když si potřebuji odpočinout, tak odjedu a nemusím řešit, že někde potřebuji dovolenou, od někoho.</i>	Kristýna #2: <i>Spoustu věcí jsem mohla v podnikání dodělat večer. Přes den jsem mohla být doma, takže to bylo v tomhle směru výhodné.</i>
	Oddělování a sladování	Prokop #4: <i>Bydlíme 5 minut od areálu, kde pracujeme. Tady v areálu je školka, přes ulici škola.</i>	Vanda #7: <i>Teď jsem s vámi, pak půjdu na večeri s ajťákama, což jsou naši chlapci, ale zároveň je to i obchodní schůzka.</i>	Johana #9: <i>Manžel má kancelář tady v domě. Je hned vedle obývacího pokoje, aby byl s námi pořád a mohl kdykoliv přejít k nám, my za ním.</i>

společném podniku, které byly rovnocenné: „Já jsem vložila část a on vložil část vkladu do s.r.o., takže teď už je to půl napůl vlastnictví. To bylo zásadní i z hlediska mého přístupu, že teď už je to částečně moje.“ (Ester #1) Jak se ale ukázalo, gender byl v různých oblastech „dělán“ různě, a tedy způsoboval v některé oblasti větší a v jiné menší nerovnosti mezi partnery. Příkladem může být Eda a Ester, u nichž bylo rovné rozdělení povinností v domácnosti a rovný podíl na vlastnictví firmy narušováno nerovností pozic ve firmě. Přestože Ester a Eda byli spoluvlastníci, tak Ester nebyla na rozdíl od Edy zaměstnankyní. Jak sama uvedla, tak byla „v rámci úspor“ osobou bez zdanitelných příjmů. To jí do budoucnosti mohlo přinášet nevýhody, například pro možnost čerpat příspěvky v mateřství nebo ve výši důchodu. Neformální

genderové normy a zřejmě i daňové nastavení, podporující tento systém fungování v páru – muž jako živitel a žena bez zdanitelných příjmů, způsobují nerovnosti i v párech, které v dalších oblastech měly k rozdělení rolí inovativní, tzn. méně tradiční přístup. Tyto páry se tak někdy vlastně v důsledku institucionálního rámce posouvají směrem k tradičnímu modelu muže živitele, na kterém je žena do jisté míry závislá.

Pokud měli inovující partneři děti, prožívali inovující strategie i ve vztahu k péči o ně – povinnosti byly rovnoměrně rozdělené. Kromě participace obou partnerů využívali k pomoci v domácnosti i rodinné příslušníky, což bylo často dáno nedostatečnou nabídkou služeb péče o malé děti ze strany státu. Pokud měli možnost využít jeslí, prezento-

vali to přímo jako určitou inovaci. Jesle (státem dotované) totiž umožňovaly řešit nedostatečné finanční zajištění při rodičovské dovolené, a tedy potřebu skloubit práci a péči o malé dítě: „V 6 měsících jsem dítě dávala do jeslí a chodila jsem pracovat, protože jsem musela vydělávat.“ (Olga #5) Tyto páry se tak vymezovaly vůči určité normě v české společnosti, že není běžné při rodičovské nebo při pobírání rodičovského příspěvku pracovat v placeném zaměstnání, a také, že není běžně akceptováno umístění dětí do tří let v jeslích (Hašková, Saxonberg 2012). Problematicizování samozřejmosti využívání rodičovské po celou dobu možného nároku nezaznělo v rozhovorech většinou explicitně, patrně bylo například ze způsobu, jakým ženy o rodičovské hovořily. Zina například trochu ironicky uvedla, že: „Při rodičovské člověk nemá tak nějak zodpovědnost. Stát mi posílá ten rodičák, platí za mě sociální, zdravotní (smích).“ (Zina #10)

Někteří podnikající měli k podnikání ještě další klasické zaměstnání. Podnikání pro ně sice bylo tou zásadnější činností, nicméně zaměstnanecký poměr jim zajišťoval stálý finanční příjem, a tedy i určitou jistotu. Častou pracovní trajektorií, která vedla k podnikání zejména žen, byl nedostatek flexibilních pracovních úvazků, které by bylo možné kombinovat s rodinou. Převážně ženy poukazyvaly také na nedostatečnost opatření sociálních politik pro podnikající s rodinou, zejména v oblasti péče o malé děti. Příkladem byla mateřská a rodičovská dovolená, kterou některé z nich nemohly využít celou, případně na ni dokonce nemohly vůbec nastoupit. Přestože podnikatelka Patricie měla spíše individualistický přístup k podnikání, nastavení sociální politiky ji nutilo volit inovující strategii. V roli zaměstnavatelky, která tehdy kromě dalších zaměstnanců zaměstnávala i svého manžela, nemohla využít finančních výhod a mateřské po narození dítěte (viz Institucionální faktory výše): „Já jsem neměla ani jednu mateřskou dovolenou. V naší vládě nikoho nenapadlo, že by žena mohla zaměstnávat muže a zároveň být těhotná.“ (Patricie #4) Podobně jako u Neergaard a Thrane (2011) v případě Dánska se ukazuje, že sociálněpolitická opatření jsou určena zejména zaměstnaným ženám. Podnikající jsou tudíž nuceni volit inovující strategie, aby se vyrovnali s nevyhovujícími podmínkami. Komunikační partnerky a partneři také rozkrývali problém, že pokud rodič využívá rodičovskou dovolenou, setkává se s diskriminací při snaze k opětovnému vstupu na trh práce. Toto nepříznivé nastavení mohlo vést k volbě podnikatelské kariéry podobně jako to, že rodičovská byla vnímána jako určitý prostor pro „zkoušení“ nových věcí: „Ona ta rodičovská je super prostor k tomu začít nebo zkusit si jiné věci, a pak se rozhodnout, jestli v tom zůstat, nebo nezůstat.“ (Zina #10)

V inovující strategii nebyl pro podnikání nejdůležitější finanční zisk, ale náplň práce. Podobně jako ti/ty s individualistickým přístupem pracovali téměř pořád, nevnímali to však tolik jako zátěž, práce jim často byla koníčkem. Domácnost i děti zajišťovali oba partneři: „Manželka objednává věci, já občas vařím, starám se o syna ráno, protože mně nevádí ráno vstávat. Ona dělá saláty. Tam se to nějak prostě prolíná.“ (Viktor #7)

Závěr

Podnikatelské páry představují specifickou příležitost pro zkoumání vzájemného prolínání práce, rodiny a genderu. Ukázaly jsme, že do vyjednávání o vztahu pracovní a rodinné sféry v podnikatelském páru intervenují genderované institucionální faktory a normativní koncepty zakotvené v sociálních politikách a daňovém systému. Opatření rodinné politiky a daňového systému v České republice významným způsobem konzervují a reprodukují nerovnou dělbu práce a péče v domácnostech společně podnikajících párů. Nastavení mateřské dovolené například může způsobovat, že ženy v určitých fázích životní dráhy preferují zaměstnaneckou pozici, jelikož jako podnikatelky tato opatření nemohou využít. Po rodičovské dovolené pak vstupují do podnikání, i když jejich první volbou by byla zaměstnanecká pozice, protože se zdá, že podnikání jim nabízí větší možnost flexibility. Daňový systém, zvýhodňující páry s tradiční dělbu práce, kde je žena finančně závislá na partnerovi, způsobuje genderové nerovnosti a závislost ve formálních rozdělení rolí v řízení společného podniku. Identifikovaly jsme tři strategie přístupu podnikatelů a podnikatelek ke kombinaci práce a rodiny a k institucionálnímu rámci, který pro to nastavuje podmínky: individualistickou, přizpůsobující se a inovující. Každá z těchto strategií jinak využívá opatření rodinné politiky a daňového systému a je jimi jinak ovlivňována. Tři typy kombinací těchto strategií v podnikatelských párech představují odlišné způsoby vyrovnávání se s tímto institucionálním rámcem v páru. I když se některé podnikatelské páry snaží vytvářet inovativní, tj. do značné míry egalitární strategie kombinace práce a rodiny, opatření rodinné politiky a daňového systému jim často neumožňují tyto strategie prakticky realizovat (např. vrátit se brzy do práce u žen). Rodinná politika a daňový systém tak přímo brání dosahování genderové rovnosti v podnikatelských párech.

Jako první můžeme jmenovat situaci, kdy oba partneři zastávají individualistickou strategii přibližující se obrazu podnikatele jako nezávislého hrdiny, který dosáhl úspěchu pouze vlastními silami. Vyznačují se zároveň tradiční dělbu práce a péče. Podnikatelky s individualistickým přístupem v podnikatelských párech počítají s plněním obou směn (práce ve firmě a práce v domácnosti), a i když to může vést ke konfliktům a k marginalizaci jejich role v podnikání, prezentují tyto své role jako vlastní svobodné rozhodnutí a s hrdostí, že oboje zvládají bez významné pomoci partnera nebo státu. Tyto páry demonstrují silnou nezávislost na opatřeních sociálních politik, která často pro své podnikání a ve svém životě nepovažují vůbec za relevantní.

Druhý typ podnikatelských párů představovala kombinace muže s individualistickou a ženy s přizpůsobující se strategií. Genderované formální instituce, jako je daňový systém a opatření sociálních politik ve vztahu k rodině, mohou mít významné důsledky v podobě nerovností v podnikajících párech, jak dokládá náš výzkum. Projevuje se to zejména v párech mužů s individualistickým přístupem a žen s přizpůsobujícím se přístupem. Přizpůsobujícím se přístupem žen je do

značné míry výsledkem nedostupnosti příležitostí kombinovat placenou práci a péči, které by poskytoval stát. Pro přízpůsobující se ženy představovalo podnikání často alternativu k chybějícím flexibilním pracovním úvazkům na trhu práce. Pro své partnery s individualistickou strategií tak tyto primárně pečovatelky představovaly pomocnou pracovní sílu jak v podnikání, tak v domácnosti. Přízpůsobování se však ne vždy znamenalo spokojenost v rolích, do kterých se podnikatelky dostávaly. Tuto rezistenci pak vyjadřovaly nesouhlasem nebo méně často vymezením se činy v dílčích aktivitách.

Třetí typ představovaly páry s prvky inovace ve strategických kombinace pracovního a rodinného života i ve vztahu k institucionálnímu rámci. Inovaci zde ovšem chápeme široce a v souladu s feministickým pojetím jako pozitivní sociální změnu (podobně jako Calás, Smircich a Bourne [2009]). Inovace se projevovala jak ve vytváření nových strategií kombinace práce a rodiny ve smyslu egalitárnějšího rozdělení práce a zodpovědnosti v páru (někdy právě v důsledku nedostatečného zajištění příležitostí pro kombinaci práce a rodiny ze strany státu), tak také ve flexibilitě a prostupnosti hranic mezi podnikáním a rodinným životem, která nebyla vnímána negativně.

Pro zkoumání zakotvenosti podnikání v institucionálním rámci české společnosti odhalil náš výzkum některé důležité poznatky. Za prvé, institucionální faktory, zahrnující jak formální daňová a sociálněpolitická opatření, tak i neformální genderové normy, jsou v ČR nastaveny tak, že ovlivňují směrem k genderové nerovnosti doma i v podnikání do určité míry všechny podnikatelské páry bez ohledu na jejich strategie. Určitou míru tradičního rozdělení práce a péče mezi podnikateli a podnikatelkami a určité charakteristiky (např. využívání rodinných příslušníků k péči o děti a domácnost, které je způsobeno nedostatkem předškolních zařízení v ČR) tak nacházíme ve všech třech typech podnikatelských párů, resp. v jejich strategiích. Za druhé, námi odhalené strategie nejsou statické v čase, ale přístup podnikatelů a podnikatelek se může v průběhu životní dráhy proměňovat. Například příchod dětí u inovujícího bezdětného páru může v budoucnu způsobit větší vychýlení směrem k přízpůsobující se strategii u ženy a k individualistické strategii u muže. S tím souvisí třetí poznatek, totiž že tři odhalené strategie, do kterých institucionální faktory intervenují, nejsou od sebe zcela oddělené v tom smyslu, že by bylo možné podnikatele zcela jednoznačně kategorizovat. Definované strategie nepředstavují soubor charakteristik podnikatelů, ale určitý přístup, který praktikují v podnikatelském páru. Strategie představují repertoáry, které jsou uplatňovány v různých situacích s různou intenzitou, a i když určitá strategie v dané situaci nebo životním období převládá, podnikatelé a podnikatelky mezi nimi mohou i přecházet.

Literatura

- Ahl, H. 2006. „Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions.“ *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 30, No. 5: 595–621, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>.
- Aidis, R., Welter, F., Smallbone, D., Isakova, N. 2007. „Female entrepreneurship in transition economies: the case of Lithuania and Ukraine.“ *Feminist Economics*, Vol. 13, No. 2: 157–183, <http://dx.doi.org/10.1080/1354570-0601184831>.
- Aldrich, H. E., Cliff, J. E. 2003. „The pervasive effects of family on entrepreneurship: toward a family embeddedness perspective.“ *Journal of Business Venturing*, Vol. 18, No. 5, 573–596, [http://dx.doi.org/10.1016/s0883-9026\(03\)00011-9](http://dx.doi.org/10.1016/s0883-9026(03)00011-9).
- Aldrich, H., Langton, N. 1998. „Human resource management and organizational life cycles.“ Pp. 349–347 in Reynolds, P. D., Bygrave, W., Carter, N. M., Davidsson, P., Gartner, W. B. Mason, C. M., McDougall, P. P. (eds.). *Frontiers of Entrepreneurship Research 1997*. Babson Park, MA: Babson College Center for Entrepreneurial Studies.
- Aldrich, H., Renzulli, L. A., Langton, N. 1998. „Passing on privilege: Resources provided by self-employed parents to their self-employed children.“ *Research in social stratification and mobility: the official journal of the ISA RC28 on Social Stratification and Mobility*, Vol. 16: 291–318.
- Aldrich, H., Waldinger, R. 1990. „Ethnicity and entrepreneurship.“ *Annual Review of Sociology*, Vol. 16, No. 1: 111–135, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.so.16.080190.000551>.
- Barnett, F., Barnett, S. 1988. *Working Together: Entrepreneurial Couples*. Berkeley: Ten Speed Press.
- Blenkinsopp, J., Owens, G. 2010. „At the heart of things: The role of the ‚married‘ couple in entrepreneurship and family business.“ *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, Vol. 16, No. 5: 357–369, <http://dx.doi.org/10.1108/13552551011071850>.
- Bruni, A., Gherardi, S., Poggio, B. 2004. „Doing Gender, Doing Entrepreneurship: An Ethnographic Account of Intertwined Practices.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 11, No. 4: 406–429, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0432.2004.00240.x>.
- Brush, C. G., Bruin, A., Welter, F. 2009. „A gender-aware framework for women’s entrepreneurship.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, Vol. 1, No. 1: 8–24, <http://dx.doi.org/10.1108/17566260910942318>.
- Calás, M. B., Smircich, L., Bourne, K. A. 2009. „Extending the Boundaries: Reframing ‚Entrepreneurship as Social Change‘ Through Feminist Perspectives.“ *Academy of Management Review*, Vol. 34, No. 3: 552–569, <http://dx.doi.org/10.5465/AMR.2009.40633597>.
- Coltrane, S. 1997. *Family man: Fatherhood, housework, and gender equity*. Oxford: Oxford University Press.
- Connell, R. W. 2002. *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- ČSÚ. 2013. *Zaostřeno na ženy a muže 2013*. [online]. [cit. 29. 8. 2014]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/publ/1413-13-r_2013>.
- Fagerberg, J. 2005. „Innovation. A guide to the literature.“ Pp. 1–26 in Fagerberg, J., Mowery, D. C., Nelson, R. R. (eds.). *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford, UK:

- Oxford University Press, <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199286805.003.0001>.
- Hamilton, E. 2006. „Whose Story is it Anyway? Narrative Accounts of the Role of Women in Founding and Establishing Family Businesses.“ *International Small Business Journal*, Vol. 24, No. 3: 253–271, <http://dx.doi.org/10.1177/0266242606063432>.
- Harvey, D. 2005. *A brief history of neoliberalism*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Hašková, H. 2005. „Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 6, No. 1: 22–27.
- Hašková, H., Saxonberg, S. (eds.). 2012. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hašková, H., Uhde, Z. (eds.). 2009. *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Prague: Institute of Sociology, Czech Academy of Sciences.
- Hochschild, A. R., Machung, A. 1989. *The second shift: Working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Jennings, J. E., McDougald, M. S. 2007. „Work-Family Interface Experiences and Coping Strategies: Implications for Entrepreneurship Research and Practice.“ *Academy of Management Review*, Vol. 32, No. 3: 747–760, <http://dx.doi.org/10.5465/AMR.2007.25275510>.
- Jurik, N. C. 1998. „Getting Away and Getting By: The Experiences of Self-Employed Homeworkers.“ *Work and Occupations*, Vol. 25, No. 1: 7–35, <http://dx.doi.org/10.1177/0730888498025001002>.
- Kirkwood, J. 2009a. „Motivational factors in a push-pull theory of entrepreneurship.“ *Gender in Management: An International Journal*, Vol. 24, No. 5: 346–364, <http://dx.doi.org/10.1108/17542410910968805>.
- Kirkwood, J. 2009b. „Spousal Roles on Motivations for Entrepreneurship: A Qualitative Study in New Zealand.“ *Journal of Family and Economic Issues*, Vol. 30, No. 4: 372–385, <http://dx.doi.org/10.1007/s10834-009-9169-4>.
- Korpi, W., Ferrarini, T., Englund, S. 2013. „Women’s Opportunities under Different Family Policy Constellations: Gender, Class, and Inequality Tradeoffs in Western Countries Re-examined.“ *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 20, No. 1: 1–40, <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxs028>.
- Křížková, A. 2007. *Životní strategie žen a mužů v řízení (a) podnikání*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.). 2008. *Práce a péče: proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Křížková, A., Maříková, H., Hašková, H., Formánková, L. 2011. *Pracovní dráhy žen v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Křížková, A., Jurik, N. C., Dlouhá, M. 2014. „The Divisions of Labour and Responsibilities in Business and Home among Women and Men Copreneurs in the Czech Republic.“ In Lewis, K. V., Henry, C., Gatewood, E. J., Watson, J. (eds.). *Women’s Entrepreneurship in the 21st Century: An International Multi-level Research Analysis*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Lewis, K., Massey, C. 2011. „Critical yet invisible: the ‚good wife‘ in the New Zealand small firm.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, Vol. 3, No. 2: 105–122, <http://dx.doi.org/10.1108/17566261111140198>.
- Ljunggren, E., Alsos, G. A. 2013. „Gender and innovation – towards a research framework.“ Příspěvek přednesený na konferenci *27th Annual RENT conference 2013 – RENT XXVII – Entrepreneurship, Institutions and Competitiveness*. Vilnius, Litva, 15.–17. 6. 2014.
- Lundvall, B.-Å. (ed.). 1992. *National Systems of Innovation*. London, UK: Pinter Publishers.
- Manolova, T. S., Yan, A. 2002. „Institutional Constraints and Entrepreneurial Responses in a Transforming Economy: The Case of Bulgaria.“ *International Small Business Journal*, Vol. 20, No. 2: 163–184, <http://dx.doi.org/10.1177/0266242602202003>.
- Maříková, H. 2008. „Caring Fathers and Gender (In)Equality?“ *Polish Sociological Review*, Vol. 162, No. 2: 135–152.
- McGowan, P., Lewis, C., Cooper, S. Y., Greenan, K. 2012. „Female entrepreneurship and the management of business and domestic roles: Motivations, expectations and realities.“ *Entrepreneurship & Regional Development*, Vol. 24, No. 1–2: 53–72, <http://dx.doi.org/10.1080/08985626.2012.637351>.
- Mirchandani, K. 1999. „Feminist Insight on Gendered Work: New Directions in Research on Women and Entrepreneurship.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 6, No. 4: 224–235, <http://dx.doi.org/10.1111/1468-0432.00085>.
- Neergaard, H., Thrane, C. 2011. „The Nordic Welfare Model: barrier or facilitator of women’s entrepreneurship in Denmark?“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, Vol. 3, No. 2: 88–104, <http://dx.doi.org/10.1108/17566261111140189>.
- North, D. C. 1990. *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pathak, S., Goltz, S., Buche, M. W. 2013. „Influences of gendered institutions on women’s entry into entrepreneurship.“ *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, Vol. 19, No. 5: 478–502, <http://dx.doi.org/10.1108/IJEBr-09-2011-0115>.
- Ruef, M., Aldrich, H., Carter, N. 2002. „Don’t go to strangers: homophily, strong ties, and isolation in the formation of organizational founding teams.“ Příspěvek přednesený na konferenci *2002 meeting of the American Sociological Association*. Chicago, 16.–19. 8. 2002.
- Ruminska-Zimny, E. 2002. „Gender Aspects of Changes in the Labour Markets in Transition Economies.“ *United Nations Economic Commission for Europe*. [online]. [cit. 29. 8. 2014]. Dostupné z: <<http://www.unecce.org/commission/2002/Ruminska-Zimny.pdf>>.

- Singly, F. 2010. *Sociologie de la famille contemporaine*. Paříž: Armand Colin.
- Sjöberg, O. 2004. „The Role of Family Policy Institutions in Explaining Gender-Role Attitudes: A Comparative Multilevel Analysis of Thirteen Industrialized Countries.“ *Journal of European Social Policy*, Vol. 14, No. 2: 107–123, <http://dx.doi.org/10.1177/0958928704042003>.
- Steier, L., Greenwood, R. 2000. „Entrepreneurship and the evolution of angel financial networks.“ *Organization Studies*, Vol. 21, No. 1: 163–192, <http://dx.doi.org/10.1177/0170840600211002>.
- Verheul, I., Stel, A., Thurik, R. 2006. „Explaining female and male entrepreneurship at the country level.“ *Entrepreneurship & Regional Development*, Vol. 18, No. 2: 151–183, <http://dx.doi.org/10.1080/08985620500532053>.
- Verspagen, B. 2005. „Innovation and economic growth.“ Pp. 487–513 in Fagerberg, J., Mowery, D. C., Nelson, R. R. (eds.). *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Welter, F. 2004. „The environment for female entrepreneurship in Germany.“ *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 11, No. 2: 212–221, <http://dx.doi.org/10.1108/14626000410537155>.
- Welter, F. 2011. „Contextualizing Entrepreneurship-Conceptual Challenges and Ways Forward.“ *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 35, No. 1: 165–184, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6520.2010.00427.x>.
- Welter, F., Brush, C., Bruin, A. 2013. „The Gendering of Entrepreneurship Context.“ Příspěvek přednesený na konferenci *27th Annual RENT conference 2013 – RENT XXVII – Entrepreneurship, Institutions and Competitiveness*. Vilnius, Litva, 15.–17. 6. 2014.
- Winn, J. 2004. „Entrepreneurship: not an easy path to top management for women.“ *Women in Management Review*, Vol. 19, No. 3: 143–153, <http://dx.doi.org/10.1108/09649420410529852>.

Poznámky

1 Tento výzkum byl částečně financován Social Science Research Center, College of Liberal Art and Sciences na Arizonské státní univerzitě. Tato stať vznikla za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze (projekt č. 1110314 A-SP) a v rámci projektu „Specifického vysokoškolského výzkumu“ (SVV 2014 260 112), Grantové agentury České republiky v rámci projektu „Proměny forem partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“ (P404/10/0021) a Technologické agentury České republiky v rámci projektu „Metodika řízení diverzity a sladování pracovního a soukromého života na pracovišti“ (TD020134).

2 ČSÚ definuje podnikatele jako spadající do dvou skupin – podnikatelé se zaměstnanci (zaměstnavatelé) a podnikatelé bez zaměstnanců (pracovníci na vlastní účet). Jsme si vědomy toho, že v ČR zahrnuje pojem podnikatelů také pracovníky a pracovnice v tzv. švarcsystému, kdy běžné činnosti vykonávané zaměstnanci vykonávají pracovníci na vlastní

účet. Tento způsob zaměstnávání je v ČR považován za způsob daňového úniku. Je tedy nutné nahlížet na prezentované statistiky kriticky. V našem případě ale dále pracujeme s pojmem podnikatelů, protože další charakteristiky, které jsme využívaly v našem výběru (velikost podniku, počet zaměstnanců apod.), umožňují se těmto druhům podnikání vyhnout. Práce s podnikateli jako specifickou skupinou je také dána cílem článku. Podmínky daňového systému a nastavení sociální politiky odpovídají vždy konkrétně tomu, zda člověk podniká, nebo je zaměstnaný. Navíc pro nás bylo v rámci kvalitativního výzkumu důležité, že se naše komunikační partnerky a partneři za podnikatele sami označovali.

3 U OSVČ musí být pro nárok na příspěvek v mateřství (peněžitá pomoc v mateřství – PPM) splněna podmínka dobrovolné účasti na nemocenském pojištění OSVČ alespoň po dobu 180 dnů v období jednoho roku přede dnem nástupu na mateřskou dovolenou současně i podmínka trvání účasti na nemocenském pojištění alespoň po dobu 270 kalendářních dní v posledních dvou letech přede dnem nástupu na mateřskou dovolenou.

4 Někteří autoři a autorky nekriticky reprodukuji představu, že podnikání představuje vyšší flexibilitu práce a lepší příležitosti pro kombinaci pracovních a rodinných závazků (Verheul, Stel, Thurik 2006), jiní volají po nutnosti tuto otázku kriticky prozkoumat (McGowan et al. 2012; Winn 2004). Podnikání totiž může představovat naopak větší zátěž a časovou náročnost, přelévání pracovní sféry do sféry soukromé a nutnost flexibility spíše ve smyslu nutnosti být neustále k dispozici a usměrňovat výkon práce v závislosti na poptávce než ve smyslu větší osobní autonomie při kombinování pracovních a rodinných závazků. Je také otázkou, nakolik stabilní je takové podnikání a nakolik je takto motivovaná podnikatelka schopná zajistit si nezávislé živobytí. Negativním důsledkem využití podnikání jako flexibility pro kombinaci práce s péčí může být menší, až marginální rozsah podnikání (Jurik 1998). Jak ukážeme dále, v námi zkoumaných podnikatelských párech šlo často o důsledek v podobě zneviditelnování podílu žen na chodu podniku.

5 Více demografických charakteristik komunikačních partnerů a partnerek zachycuje tabulka 1.

6 Symbol # odkazuje k číslu páru, které je uvedeno v tabulce 1.

© Marie, Dlouhá, Nancy Jurik, Alena Křížková, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014

PhDr. Marie Dlouhá je doktorskou studentkou na ISS FSV UK v Praze a odbornou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. (oddělení Český sociálněvědní datový archiv). Zabývá se zejména kvalitativním výzkumem, tématem podnikání a genderu a zakotvenosti podnikání v rodinném prostředí. Za svůj příspěvek The partners in the business, home and life obdržela v roce 2013 cenu the ECSB Best Doctoral Proposal Award.

Nancy Jurik, Ph.D., je profesorkou v oddělení Spravedlnost a sociální výzkum na School of Social Transformation na Arizonské státní univerzitě. Její výzkum a výuka se soustředí na gender, zaměstnání, organizaci práce, podnikání a mediální konstrukce genderu a práce. Je autorkou knih *Doing Justice, Doing Gender: Women in Legal and Criminal Justice Occupations* (Sage 1996 a 2007), *Bootstrap Dreams: U.S. Microenterprise Development In An Era of Welfare Reform* (Cornell University Press 2005) a *Provocateur for Justice: Jane Tennison and Policing in "Prime Suspect"* (University of Illinois Press 2012). Je bývalou prezidentkou Společnosti pro studium sociálních problémů a váženou členkou College of Liberal Arts and Sciences na Arizonské státní univerzitě.

PhDr. Alena Křížková, Ph.D. je vědeckou pracovnící a vedoucí oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zabývá se ekonomickou nezávislostí žen, genderovými nerovnostmi, kombinací práce a rodiny a genderovými vztahy v organizacích, managementu a podnikání. V poslední době byla spoluautorkou knih *Pracovní dráhy žen v České republice* (2011) a *Živitelé a živitelky: reflexe (a) praxe* (2012).

Vohlídalová, Marta. 2014. *Rozehraná partie: talentky sedm let poté*. Praha: Národní kontaktní centrum – Ženy a věda, SOU AV ČR.

Publikace se zaměřuje na životní a pracovní dráhy mladých žen působících ve vědě, výzkumu nebo terciárním vzdělání. Navazuje na knihu *Dámský gambit: zahájení vědecké dráhy* z roku 2007, která představila úspěšné mladé vědkyně z různých vědeckých disciplín na začátku vědecké dráhy. Publikace *Talentky sedm let poté* se za těmito vědkyněmi vrací po zhruba sedmi letech. Věnuje se tomu, jak se od posledního rozhovoru odvíjely jejich pracovní a životní dráhy, jak se za poslední roky změnily jejich profesní i soukromé plány, cíle a představy. Zjišťuje, jaké měly mladé vědkyně tenkrát představy o svém životě a práci a jaká je dnešní realita, a zaměřuje se také na to, jak reflektují proměnu vědeckého prostředí, jejímiž svědky jsme v posledních letech. Vlastní rozhovory jsou uvozeny analytickou studií zaměřující se na vývoj pracovních drah mladých vědkyň a proměnu jejich vyprávění.

EKONOMIE HLAVNÍHO PROUDU JE BARIÉROU PRO GENDEROVOU ROVNOST.

ROZHOVOR ZUZANY UHDE A ALENY KŘÍŽKOVÉ S EWOU RUMIŇSKOU-ZIMNY

Ewa Rumińska-Zimny přednáší genderová studia na Polské akademii věd a je prezidentkou Mezinárodního fóra pro ženy v akademii a obchodu na Varšavské vysoké škole ekonomické. Akademickou práci spojuje s prací pro Organizaci spojených národů. Autorsky a editorsky se podílela na přípravě řady zpráv OSN, například Zpráv o lidském rozvoji, a v Evropské hospodářské komisi OSN v Ženevě spolupracovala na hodnocení závazků přijatých na Konferenci OSN o ženách v Pekingu. Odborně se zabývá procesy tranzice ve východní a střední Evropě, feministickou ekonomikou a genderovou rovností. Je členkou Mezinárodní asociace feministických ekonomů a ekonomek (IAFFE) a spoluzakladatelkou GEM-Europe, který je součástí globální vědecké sítě Gender a makroekonomika.

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Feministická ekonomie poskytuje velmi odlišný analytický rámec v porovnání s ekonomickým paradigmatem hlavního proudu. Feministická ekonomie klade důraz na péči a sociální udržitelnost a jejím analytickým východiskem je reprodukce namísto produkce nebo financí. Mohla byste vysvětlit hlavní myšlenky feministické ekonomie?

Ewa Rumińska-Zimny: Feministická ekonomie problematizuje hlavní ekonomické paradigma z několika hledisek. Klíčovou tezí je, že ekonomie hlavního proudu není (v protikladu k tomu, co tvrdí) genderově neutrální vědou s ohledem na obsah i metodologii. Ve skutečnosti je genderově zatížená, což má za následek diskriminaci žen v ekonomickém a sociálním životě.

Feministická ekonomie se zaměřuje na inovativní výzkum, který má za cíl toto genderové zatížení překonat. Může být definována jako soubor nových perspektiv a nekonvenčního přístupu k ekonomii. Feministická ekonomie je zakotvena v různých směrech ekonomického myšlení včetně klasických ekonomů, jako jsou Adam Smith, John Keynes (role státu), Karel Marx (třídy, nespravedlnost) nebo Amartya Sen (schopnosti, lidský rozvoj). Feministická ekonomie má však své vlastní charakteristiky a přístup.

Genderová perspektiva je pro rozbor feministické ekonomie zásadní, spolu se zkoumáním rasových, etnických a třídních vztahů. K tomu stojí v protikladu koncept genderově neutrálního „ekonomického člověka“ (*homo economicus*), ústřední představa ekonomie hlavního proudu. Rozbor feministické ekonomie se neomezuje jen na trhy a finanční sektor, naopak zahrnuje také netržní činnosti a sociální reprodukci. Výzkum je orientován otázkou, kdo těží z růstu a jak je bohatství rozdělováno s ohledem na mocenské vztahy v mikrorovině (domácnosti), mezorovině (komunita) a makrorovině (národní a makroregionální ekonomie).

Feministická ekonomie je holistická a interdisciplinární, vztažená vždy k určitému kontextu, ať už je jím domác-

nost, stát, makroregion (např. Evropská unie) nebo svět. Z toho také vyplývá různorodost politických doporučení, která jsou kontextuální. Tím se liší od ekonomie hlavního proudu, která je založena na modelu „jeden přístup se hodí na všechno“, jenž je aplikován na ekonomické analýzy i politická doporučení (například tzv. washingtonský konsenzus, který byl aplikován v Latinské Americe v období krize v 80. letech a také ve velmi odlišném kontextu zemí východní a střední Evropy v průběhu tranzice 90. let). Feministická ekonomie klade důraz také na hodnoty a distribuci, nikoli pouze na hrubý domácí produkt. Výzkumné přístupy se pohybují od začlenění genderové perspektivy do současných dominantních modelů po rozvíjení alternativních feministických modelů. Feministická ekonomie však zatím nenabízí nové ucelené paradigma, můžeme na ni spíše nahlížet jako na nekonvenční přístup k ekonomii, který problematizuje dominantní způsob uvažování o ekonomice.

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Jak byste vysvětlila genderové zatížení ekonomie hlavního proudu?

Ewa Rumińska-Zimny: Genderové zatížení vyplývá ze samotných základů ekonomie hlavního proudu, která definuje ekonomii jako zkoumání voleb činěných na trzích racionálními a autonomními aktéry. Práce, která se odehrává mimo trh (většinou práce žen) do této definice není zahrnuta, nemá cenu a zůstává neplacenou. Feministické ekonomky říkají, že ekonomický člověk má ve skutečnosti mužské charakteristiky typické pro západní společnosti: má věci vždy pod kontrolou, je veden vlastním zájmem, je bez závazků odpovědnosti, funguje mimo společenský kontext (něco jako Robinson Crusoe). Některé dodávají, že taková osoba přesněji reprezentuje chování a preference svobodného, bílého muže střední a vyšší třídy.

Ekonomické modely, mechanismy a politiky hlavního proudu jsou proto jednostranné a odpovídají zájmům na nejvyšší polovině populace. Chování žen, jejich preference

a volby, zejména ty, které se týkají reprodukce a péče, jsou pro ekonomy neviditelné. Na trhu – a v neoliberálním prostředí – ženy soupeří s muži na nerovném hřišti se zátěží neplacené práce na svých bedrech.

Tato systémová zatížení neoliberálního politického rámce byla definována Dianou Elson a Nilufer Cagatay (2000) následovně: 1. „deflační zatížení“ (*deflationary bias*), které odkazuje na prioritu nízké inflace a fiskálních omezení, jež poškozují ženy více než muže kvůli odpovědnosti za rodinu a kvůli jejich slabší pozici na trhu práce; 2. „zatížení mužského živitele“ (*male breadwinner bias*), které znamená, že náklady sociální reprodukce jsou placeny prostřednictvím mzdy živitelů; 3. „zatížení komodifikací“ (*commodification bias*), kdy jsou jako cesta snížení rozpočtového deficitu aplikována makroekonomická opatření minimalizace veřejného zajištění zboží a služeb namísto zvýšení daní.

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Feministická ekonomie je etablovanou akademickou disciplínou s vlastním vědeckým časopisem. Pro vědce a vědkyně rozvíjející feministickou ekonomii může být ale stále složité získat akademické uznání. Můžete nám povědět více o dějinách a počátcích feministické ekonomie?

Ewa Rumińska-Zimny: Feministická ekonomie tak, jak ji chápeme dnes, se začala rozvíjet v pozdních 70. letech, kdy ženy v západní Evropě a USA ve velkém vstoupily na trh práce. To podpořilo nový výzkum v oblasti ekonomie práce a domácnosti. V minulosti byly genderové otázky „černou skříňkou“. Ekonomové předpokládali, že „ženy nepracují“, a činnosti v domácnosti byly klasifikovány jako „volný čas“. Domácnost byla považována za jednu jednotku (jeden celek reprezentovaný mužskou „hlavou rodiny“).

Rozvoj ekonomie nové domácnosti, včetně prací Garyho Beckera, hrál významnou roli v zavedení genderové perspektivy do ekonomických analýz v mikrorovině a mezorovině. Tento přístup se však ocital v pasti omezení neoklasického modelu. Sloužil k racionalizaci, nikoli k prozkoumání témat, která jsou z feministické a genderové perspektivy ústřední, například druhořadý status žen na trhu práce, jejich finanční závislost na mužích a mocensky asymetrické vztahy uvnitř domácnosti.

V 80. letech začaly feministické ekonomky zpochybňovat definici, nástroje a metodologii ekonomie hlavního proudu, včetně ideje *homo economicus*. Zavedly zásadní rozlišení mezi pohlavím (biologické odlišnosti) a genderem (sociální odlišnosti) a tvrdily, že hladké fungování trhu závisí na sociální reprodukci a netržních činnostech, které by tudíž měly být zahrnuty do ekonomie. Tyto přístupy byly shrnuty ve sborníku *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics* (Ferber, Nelson 1993).

Podobně, i když o něco později, se dostala genderová perspektiva do makroekonomie a rozvojové ekonomie. V pozdních 80. letech a v 90. letech se po aplikaci programů strukturálního přizpůsobení v Latinské Americe a dalších

rozvojových zemích nezpochybnitelně ukázalo genderové zatížení úsporných opatření. Na ženy v porovnání s muži dopadl disproporčně větší díl nákladů spojených s politikami přizpůsobení, které zahrnovaly škrty veřejných výdajů a v zaměstnávání, což dále zvýšilo ženskou neplacenou práci. Empirické studie byly doprovázeny teoretickými rozbory, které napadly neoliberální paradigma a zaměřily pozornost na roli genderově senzitivních analýz v mikrorovině, aby byl zajištěn udržitelný rozvoj a růst (Beneria 1995; Beneria, Feldman 1992; Elson 1993; Cagatay, Elson, Grown 1995).

Na začátku 90. let se feministická ekonomie objevila jako organizovaná vědecká oblast s řadou knih a článků, společně s diskusemi a konferencemi. V roce 1992 byla založena Mezinárodní asociace feministické ekonomie (*International Association of Feminist Economics*, IAFFE) a v roce 1995 následoval její časopis *Feministická ekonomie* (*Feminist Economics*, Strassmann 1995). Nová vědecká oblast byla poprvé popsána v časopise Americké ekonomické asociace (*Journal of The American Economic Association*) v roce 1995 (Nelson 1995). Encyklopedie feministické ekonomie byla vydána v roce 1999 (Peterson, Lewis 1999). Rozvoj feministické ekonomie byl představen v mnoha studiích, včetně nedávno vydané knihy *Harvesting Feminist Knowledge for Public Policy*, která shrnuje doporučení politických opatření na základě poznatků feministické ekonomie (Jain, Elson 2011).

Dnes je feministická ekonomie uznána jako součást ekonomie, jak dokládá například *The New Palgrave Dictionary of Economics* (Nelson 2005, heslo „Feminist Economics“). Zahrnuje široké spektrum oborových perspektiv, včetně mikroekonomie, makroekonomie, historie a filosofie a další témata (protínání genderu, rasy, třídy a sexuální orientace) v národním i mezinárodním kontextu. Mezi hlavní oblasti výzkumu patří práce, domácnost, péče, neplacená práce, rozvoj, globalizace, makroekonomie a národní rozpočty. Na základě těchto výzkumů je formována nová perspektiva pro rozvoj a měřítko rozvoje, která posunuje důraz od hrubého domácího produktu k rozvoji lidského blahobytu, schopnosti a možností volby a k významu investic do sociální infrastruktury udržitelného rozvoje a péče.

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Pracovala jste v různých institucích OSN a jako expertní poradkyně pro mezinárodní agentury. Můžete nám říci, co jste si odnesla ze své zkušenosti prosazování genderových témat v OSN a jiných nadnárodních orgánech?

Ewa Rumińska-Zimny: OSN má za sebou působivou cestu celosvětové podpory genderové rovnosti. To je jedna z jejích stěžejních hodnot v rámci lidských práv. Podobně tomu tak je u jiných organizací – například Evropské unie. *Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen* (CEDAW), která byla ratifikována většinou zemí na světě (187 z 197), umožnila významný pokrok (pouze sedm zemí ji neratifikovalo: USA, Súdán, Jižní Súdán, Somálsko, Írán a dva malé státy v Tichém oceánu – Palau a Tonga).

Nicméně je nutné uvést, že OSN nyní nemá vůči členským státům nadnárodní moc. Je to mezistátní organizace, která představuje platformu pro dialog a nacházení konsenzu. Rozhodnutí jsou činěna jednotlivými zeměmi a progresivní opatření nejsou vždy přijata. To je pro mnoho feministických aktivistek a aktivistů často frustrující.

Role OSN se tak týká primárně zvyšování povědomí, iniciace výzkumu orientovaného na politiky a analýz vývoje politik, advokačních mechanismů, monitorování pokroku a poskytování technické podpory členským státům.

Ekonomické otázky jsou pro OSN jedny z hlavních a zasahují do všech jejích aktivit. Od samého začátku se rozvíjela úzká spolupráce mezi feministickými ekonomkami a OSN. Řada programů OSN, které se týkaly například role žen v rozvoji, feminizace pracovní síly v kontextu vertikální a horizontální segregace, dopadů globalizace, důsledků liberalizace, mzdových rozdílů, hodnoty neplacené práce nebo přístupu k sociální podpoře, vycházela z expertiz feministické ekonomie. OSN a feministické ekonomky měly stejný cíl – genderovou rovnost ve všech oblastech života společnosti. *Světová zpráva o roli žen v rozvoji* se v roce 2009 zaměřila na přístup žen k ekonomickým zdrojům, včetně půdy, vlastnictví a finančních zdrojů.¹ Byl to velmi aktuální příspěvek k analýze současné finanční a ekonomické krize.

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Současná ekonomická krize je jedním z nejnaléhavějších témat v Evropské unii. Jak můžeme analyzovat krizi z perspektivy feministické ekonomie? A co by podle Vás z této perspektivy mělo být adekvátní odpovědí na současnou situaci?

Ewa Rumińska-Zimny: Dopady krize na ženy musejí být analyzovány v kontextu negativních důsledků úsporných opatření. Současná zpráva EU o dopadech ekonomické situace na postavení žen a mužů a na politiky genderové rovnosti (European Commission 2013) upozorňuje na to, že újmy, které se dotýkají žen, vyplývají ze snižování veřejných výdajů na péči o děti a sociální dávky (např. mateřský příspěvek, rodinné přídatky atd.), dále ze snížení nebo zakonzervování zaměstnávání ve veřejném sektoru, ve kterém pracuje mnoho žen, a z důchodových reforem (posouvání důchodového věku apod.). Přinejmenším v první fázi krize se zdálo, že ženská pracovní místa jsou více chráněna než pracovní místa mužů kvůli silnému dopadu krize na průmyslové oblasti, v nichž převládají muži, jako je například automobilový průmysl a stavebnictví. Ačkoli zpočátku nebyl sektor služeb, ve kterém převládají ženy, zasažen, nyní se to s pokračující krizí mění.

Nejvíce znepokojivé je to, že protikrizová opatření vycházející z rozhodnutí a opatření na evropské úrovni jsou založena na úsporných politikách a omezování výdajů. Můžeme očekávat, že tlak na veřejné finance bude pokračovat i poté, co se země opět dostanou do fáze ekonomického růstu (pro rok 2014 je růst většiny zemí EU očekáván menší než 1 %).

To je důvod, proč feministické ekonomky vybízejí ke změ-

ně přístupu protikrizových politik, k tomu, aby přestaly být škrtnuty veřejné výdaje, a k zaměření se na investice do sociální infrastruktury (včetně péče o děti), což by podpořilo vytváření pracovních míst a podnítilo poptávku. Volají po zapojení genderové perspektivy do ozdravných modelů, které poskytnou alternativu k modelům založeným na úsporných opatřeních. Dále volají po nastavení genderové senzitivního rámce politik a rozvojové agendy, který by redefinoval ekonomické priority.

Ipek Illkaracan, feministická ekonomka z Turecka, formuluje klíčové prvky nového řádu, který by do ekonomiky včlenil náklady na péči (neplacenou), odstranil genderové nerovnosti a nerovnosti založené na dalších charakteristikách, a redefinoval by priority tak, aby bylo pečování upřednostněno před spotřebou. Čtyři pilíře tzv. *fialové ekonomiky* (*Purple Economy*) – což je paralela k *zelené ekonomice* (*Green Economy*) – by měly být následující: 1. sociální infrastruktura univerzálního zajištění péče; 2. nastavení práce, které umožní rovnováhu pracovního a soukromého života; 3. veřejné politiky odpovídající potřebám venkovských společenství; 4. regulace makroekonomického prostředí (Illkaracan 2013).

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Ekonomická krize měla odlišné dopady v jednotlivých geopolitických regionech. Zároveň platí, že dopady ekonomické krize a úsporných opatření, která jsou přijímána v reakci na ekonomickou recesi, mají genderové specifické dopady. Vaše zkušenost života a práce v Polsku Vám umožnila z blízka sledovat vývoj v regionu bývalého východního bloku. Region střední Evropy je nyní součástí EU, ale uvnitř EU stále existují podstatné nerovnosti. Vidíte nějaké specifické výzvy, před kterými v období krize stojí země střední Evropy, případně, jak se tyto výzvy promítají do úsilí o genderovou rovnost?

Ewa Rumińska-Zimny: Důsledky krize a úsporných opatření, které byly ústředním prvkem odpovědi na krizi, dopadly negativněji na ženy v zemích střední Evropy v porovnání s většinou zemí EU (s výjimkou zemí jako Španělsko a Řecko). Je to dáno přinejmenším třemi důvody. 1. Sociální infrastruktura v oblasti péče o děti a péče o starší je v těchto zemích, zejména v Polsku, na nejnižší úrovni v EU. V situaci, kdy mělo dojít k jejímu posílení, vedla úsporná opatření a škrty sociálních výdajů už nyní ke zvýšení chudoby dětí, což souvisí také s chudobou žen a chudobou rodin, zejména velkých rodin s více než třemi dětmi. 2. Ve všech stře-doevropských zemích je nezaměstnanost žen, včetně dlouhodobé nezaměstnanosti, stále vyšší než nezaměstnanost mužů. Přístup žen k zaměstnání je obtížný v každém věku (také kvůli diskriminaci žen jako „dražší“ pracovní síly) a to se odráží v nízké míře ekonomické aktivity a zaměstnanosti žen, která je nejnižší ze zemí EU-28. 3. Hospodářské politiky jsou genderově slepé a vycházejí z tradičního pohledu na roli žen ve společnosti. Podíl žen v parlamentech a rozhodovacích orgánech je nízký a ženské hnutí je slabé, s vý-

jimkou Polska, kde nabývá na síle Kongres žen, založený v roce 2009, jako zastřešující sociální hnutí působící na politické úrovni.² Do budoucna tedy můžeme očekávat pozitivnější vývoj.

Výzvy jsou tudíž ještě viditelnější a naléhavější v zemích střední Evropy. Potřeba opuštění úsporných opatření a nastavení modelu genderově senzitivního rozvoje je dále podpořena demografickými argumenty. Ženy v těchto zemích mají jednu z nejnižších měr porodnosti nejen v EU-28, ale také celosvětově. To je politický a ekonomický problém, protože ovlivňuje budoucí pracovní sílu a rozpočtové ekvilibrium, neboť stoupá podíl důchodových výdajů a výdajů na zdravotnictví a péči o starší na jedné straně a snižují se daně na straně druhé. Tyto otázky musejí být řešeny nyní, protože na obrácení demografických trendů je potřeba čas (na to, aby se z dítěte stal pracovník, je jednoduše potřeba čas).

Zuzana Uhde a Alena Křížková: Už v průběhu období lisabonské strategie pro období 2000–2010 se genderová rovnost stala horizontálním tématem v porovnání s dřívějším přístupem k genderové rovnosti jako k explicitnímu politickému cíli. Institucionální závazky genderové rovnosti byly také oslabeny. Myslíte si, že bylo možné tomuto vývoji předejít, a pokud ano, jak? Co si z toho můžeme odnést do budoucna?

Ewa Rumińska-Zimny: Genderová architektura EU je pozoruhodná, zahrnuje tlak na přijetí progresivní genderové legislativy (podmínka členství v EU), směrnice, genderový mainstreaming jako nástroj zapojení genderové perspektivy do všech strategií, akcí a opatření. Nepochybně přispěla k pokroku v nových členských státech. Existuje ale nesoulad mezi stavem *de iure* a praktickým vlivem této architektury na pozitivní změny na národní úrovni. Může to být vysvětleno tím, že EU je ve skutečnosti „neoliberální projekt“, jak tvrdí profesorka Sylvia Walby. Zaměřuje se na vytváření společného trhu zboží, služeb a kapitálu. EU má proto v této oblasti rozhodovací pravomoc a účinné nástroje pro prosazení ekonomických opatření prostřednictvím tržní a monetární politiky a konkurenčních opatření.

Neekonomické otázky, jako jsou lidská práva, genderová rovnost a sociální otázky, stojí mimo ekonomické mechanismy EU. Rozhodovací moc stejně jako nástroje implementace zůstávají stále na národní úrovni i přes snahu koordinovat národní politiky pomocí tzv. měkkých opatření, založených na podávání pravidelných zpráv a neformálním tlaku. Krize ukázala význam koordinace sociální politiky. Například monetární unie není efektivní bez fiskální unie. Zatím ale státy nejsou připraveny vzdát se rozhodování v této oblasti a mezi jednotlivými zeměmi existují velké rozdíly v sociálním a daňovém systému a v úrovni solidarity.

To znamená, že EU nemá mechanismy k prosazení progresivních politik a opatření genderové rovnosti v členských

státech. Ovšem jednotlivé státy musejí přijmout evropské směrnice týkající se genderové rovnosti, například v oblastech zaměstnanosti ve vztahu k cíli zvýšení zaměstnanosti žen (lisabonská strategie) nebo v oblasti infrastruktury péče o děti (tzv. barcelonské cíle). Země mají ale velký manévrovací prostor, jak a pomocí jakých politických opatření budou uplatňovat opatření genderové rovnosti, včetně směrnic. Brusel rozhodně nesdílí pohled feministické ekonomie. I kdybychom předpokládali tzv. politickou vůli v nejvyšších patrech rozhodovacích orgánů EU, tyto orgány pracují s ekonomikou hlavního proudu. A jak jsem již uvedla, genderová zatížení, která jsou vlastní tomuto přístupu k ekonomii, vytvářejí vnitřní bariéry pokroku v oblasti genderové rovnosti. Poučením z minulosti je toto: aby bylo možné dosáhnout reálného pokroku v oblasti genderové rovnosti, je nutné, aby se ekonomie hlavního proudu a její modely otevřely přístupu feministické ekonomie a feministickému myšlení, a současně, abychom dostali Evropu z krize na cestu udržitelného rozvoje.

Literatura

- Beneria, L. 1995. „Towards a greater integration of Gender in Economics.“ *World Development*, Vol. 23, No. 11: 1839–1850.
- Beneria, L., Feldman, S. (eds.). 1992. *Unequal Burden: Economic Crises, Persistent Poverty, and Women's Work*. Boulder: Westview Press.
- Cagatay, N., Elson, D., Grown, C. (eds.). 1995. „Gender, Adjustment and Macroeconomics.“ (Special issue). *World Development*, Vol. 23, No. 11: 1827–2017.
- Elson, D. 1993. „Gender-aware analysis and development economics.“ *Journal of International Development*, Vol. 5, No. 2: 237–247, <http://dx.doi.org/10.1002/jid.3380050214>.
- Elson, D., Cagatay, N. 2000. „The Social Content of Macroeconomic Policies.“ *World Development*, Vol. 28, No. 7: 1347–1378.
- European Commission. 2013. *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies*. [online]. [cit. 10. 11. 2014]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf>.
- Ferber, M. A., Nelson, J. A. (eds.). 1993. *Beyond Economic Man: Feminist Theory and Economics*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Illkaracan, I. 2013. „The Purple Economy: A Call for a New Economic Order Beyond the Green.“ Pp. 32–37 in Röhr, U., Heemstra, C. van (eds.). *Sustainable Economy and Green Growth: Who Cares?* Berlin: LIFE e.V./German Federal Ministry for the Environment.
- Jain, D., Elson, D. (eds.). 2011. *Harvesting Feminist Knowledge for Public Policy: Rebuilding Progress*. New Delhi, London: Sage.
- Nelson, J. A. 1995. „Feminism and economics.“ *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, No. 2: 131–148.

- Nelson, J. A. 2005. „Feminist Economics.“ In *The New Palgrave Dictionary of Economics*. London, New York: Palgrave Macmillan.
- Peterson, J., Lewis, M. (eds.). 1999. *The Elgar Companion to Feminist Economics*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Strassmann, D. 1995. „Editorial: Creating a Forum for Feminist Economic Inquiry.“ *Feminist Economics*, Vol. 1, No. 1: 1–5.
- UN Women. 2009. *World Survey on the Role of Women in Development*. [online]. [cit. 10. 11. 2014]. Dostupné z: <<http://www.un.org/womenwatch/daw/ws2009>>.

Překlad © Zuzana Uhde, 2014

© Ewa Rumińska-Zimny, Zuzana Uhde, Alena Křížková, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Poznámky

1 World Survey on the Role of Women in Development ke stažení z: <http://www.un.org/womenwatch/daw/ws2009>.

2 <http://www.kongreskobiet.pl/en-EN/>.

Hašková, Hana (ed.), Marta Vohlídalová, Hana Maříková, Radka Dudová, Zuzana Uhde, Alena Křížková a Lenka Formánková. 2014. *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti*. Praha: SLON.

Kniha zkoumá proměny a různorodost současných uspořádání partnerství a rodiny a toho, jak lidé kombinují pracovní a soukromý život, a jaká nerovně rozložená rizika z toho vyplývají. Autorky postupují od teoretického a metodologického ukotvení výzkumu životních drah, pokračují analýzou mezigeneračních a meziskupinových rozdílů ve vybraných doménách životních drah až k hloubkovým analýzám životních trajektorií a zkušeností vybraných skupin. Kniha tak podává interpretaci osamostatnění se od rodičů, partnerských tranzicí, nově se prosazujících forem partnerského soužití i kombinování práce a soukromého života. Na pozadí těchto fenoménů se autorky zaměřují například na zkušenost s chudobou, migrací, péčí o stárnoucí rodiče či s dopady současné ekonomické krize. Jednotlivé kapitoly představují ucelené studie, které lze číst samostatně. Zároveň celou knihu spojuje téma prolínání a proměn soukromého a pracovního života a rizik, jimž jednotlivci v této souvislosti čelí. Autorský tým tvoří členky oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., které rozvíjejí sociologii soukromého života a pracovních vztahů a sociální a feministickou kritiku.

PÉČE BY MĚLA STÁT V CENTRU LIDSKÉHO ŽIVOTA NAMÍSTO EKONOMICKÉHO JEDNÁNÍ.

ROZHOVOR ZUZANY UHDE S JOAN TRONTO

Joan Tronto je profesorkou politické vědy na Minnesotské univerzitě v USA. Politická a morální teorie péče Joan Tronto představuje jeden z klíčových feministických přístupů k péči. Na rozdíl od většiny autorek etiky péče chce Tronto etiku péče zasadit do širšího rámce spravedlnosti. Spravedlnost podle ní tvoří nezbytný rámec materialisticky zakotvené teorie péče, přičemž cílem je propojení univerzálních práv s konkrétními potřebami a odpovědností za péči pro vypořádání se s nerovnostmi a nadvládou jakožto strukturami, v nichž jsou vztahy péče zasazeny. Politická teorie péče proto podle ní musí vycházet z analýzy potřeb a mocenských vztahů, které významně utvářejí společenské vymezení odpovědnosti. Mezi její hlavní knihy patří *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethics of Care* (1993) a *Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice* (2013).

Zuzana Uhde: Ve své knize *Moral Boundaries (Morální hranice)* z roku 1993 jste rozpracovala teoretický přístup k péči, který se lišil od tehdejších konceptualizací péče zejména svým důrazem na překonání pojetí péče jako ženské morálky a spojení péče se vztahem matky a dítěte a s provinčností. Rozpracovala jste politickou teorii péče založenou na pojetí péče nejen jako morální, ale také jako politické kategorie, která umožňuje situovat pečující praktiky do širšího rámce sociálních, ekonomických a kulturních struktur a nerovností. Mohla byste se vrátit k tehdejší diskusi o péči a vysvětlit základní rozdíly, které vidíte mezi vašim přístupem a dalšími pracemi v oblasti etiky péče z pera Sary Ruddick, Virginie Held nebo Nel Nodding?

Joan Tronto: Ráda. První článek jsem o péči publikovala v roce 1987, jmenoval se „Přes genderové odlišnosti k teorii péče“ (Tronto 1987). Reagovala jsem v něm na představu „ženské morálky“, která vzešla z nepochopení Gilligan a Ruddick a z interpretace „femininní etiky“ Nel Nodding jako feministické etiky. Mnoho lidí si z práce Gilligan odneslo, že identifikovala „jiný hlas“, i když Gilligan hned na druhé straně své knihy *In a Different Voice (Jiným hlasem)* tvrdí, že mezi genderem a tímto druhým hlasem neexistuje žádné esenciální spojení. (Později tvrdila, že existují pouze dva hlasy, protože člověk sleduje dva základní problémy: oddělit se od ostatních – hlas autonomie – a spojit se s ostatními – hlas pečujících vztahů). Sara Ruddick ve své knize popsala „mateřské myšlení“ (*maternal thinking*), ale nepředpokládala, že mateřské myšlení bude esencialisticky spojováno pouze se ženami. Muži se podle jejího názoru mohou rovněž na mateřských aktivitách (*mothering*) podílet. Virginia Held se věnovala různým důležitým otázkám sociální filosofie ještě předtím, než vydala knihu *Feminist Morality: Transforming Culture, Society, and Politics (Feministická morálka: Proměna kultury, společnosti a politiky)*, která vyšla ve stejném roce jako *Moral Boundaries*. Přístup Held nebyl výhradně zaměřen na péči, spíše šlo o obecnější zkoumání významu žen-

ské zkušenosti, a zkušenosti obecně, pro filosofii. Můj přístup byl a je jiný v tom, že vidím morální a politický život jako silně propojené. Podle mého názoru morální teoretičky Ruddick, Held i Nodding vycházejí z mylného předpokladu, že nejdříve činíme morální tvrzení a teprve poté je vztahujeme k politickému kontextu.

Zuzana Uhde: V knize *Moral Boundaries* jste identifikovala čtyři fáze péče a čtyři morální hodnoty, které z každé z nich vycházejí: 1. fázi starostlivosti (*caring about*) a z ní plynoucí hodnotu pozornosti (*attentiveness*) k potřebám druhých; 2. fázi opatrování (*taking care of*) a z ní plynoucí hodnotu zodpovědnosti (*responsibility*); 3. fázi poskytování péče (*care-giving*) a z ní plynoucí hodnotu schopností (*competence*); 4. fázi přijetí péče (*care-receiving*) a z ní plynoucí hodnotu vnímavosti (*responsiveness*). V současnosti jste přidala pátou fázi spolupěčování (*caring with*) a na ni navázané hodnoty důvěry a solidarity. Mohla byste vysvětlit tuto pátou fázi ve vztahu k dalším fázím?

Joan Tronto: Pátá fáze péče – spolupěčování, kterou provázejí morální kvality důvěry a solidarity, je charakteristická pro *demokratickou* podobu péče, tím myslím péče, která vede k rovnosti. Péče je většinou nevyhnutelně nerovná: ti, kteří něco potřebují a potřebují k tomu pomoc druhých, jsou často na druhých závislí. Pátá fáze zachycuje moment, kdy se skutečnost potřebnosti vyrovná, pokud je péče neustále a opakovaně poskytována, znovu a znovu, ve společenství lidí poskytujících a přijímajících péči. Protože lidé mohou očekávat, že jejich potřeby budou naplněny, přičiněním jich samých i druhých, stávají se důvěřivějšími a pociťují solidaritu jako obecnou hodnotu, která definuje jejich vztahy s druhými. To neznamená, že každý jednotlivý akt péče je rovným vztahem. Znamená to, že je možné podívat se na pečující společnost jako na společnost, která směřuje k rovnostářskému vztahu spolupěčování.

Důvod, proč si myslím, že je důležité promýšlet péči v demokratickém rámci, je následující: koncepty jsou nástro-

je, nejsou to teorie. Péče je koncept. Může ovšem existovat mnoho podob péče, které naplňují kritéria konceptu péče. Feudální vztahy zahrnovaly péči, i když ne v podobě, kterou by dnes lidé přijali. Každá společnost poskytuje péči, nejlepší bude ovšem taková péče, která je v souladu s ostatními společenskými hodnotami („žít ve světě co nejlépe“)¹. Proto tedy v demokratické společnosti bude nejlepší pečující demokracie.

Zuzana Uhde: *Pečující demokracie* je název vaší nejnovější knihy. Můžete vysvětlit, jak chápete pečující demokracii? Jak jste se zmínila, žádoucí podoba péče je taková, která je v souladu s dalšími společenskými hodnotami. V perspektivě současného mezicivilizačního a mezikulturního dialogu se ukazuje, že demokracie není univerzální hodnotou. Uvažujete tedy o pečující demokracii jako o specifickém uspořádání pro západní model modernity? A jak je to spojeno s národním státem, vezmeme-li v úvahu situaci, kdy národní státy ztrácejí svůj vliv v porovnání s globálními ekonomickými aktéry? Uvažujete o tom, že by pečující demokracie překračovala hranice národních států? A jak v tomto rámci chápete odpovědnost vůči potřebám druhých na globální úrovni?

Joan Tronto: Pečující demokracie předpokládá dvě věci: demokracie se musí stát více pečující a péče se musí stát demokratičtější. Tvrdím, že péče v jakékoli společnosti je strukturována v souladu s dalšími společenskými hodnotami. Ale zatímco „demokracie“ není univerzální hodnotou (a rozhodně ne, pokud chápeme demokracii jako druh západní moderní vlády), jsem přesvědčena, že důstojnost pro všechny – což chápu jako základní logiku demokracie – je univerzální. Význam je různý v odlišných kontextech, ale pochopení pečující demokracie se odvíjí od předpokladu, že: a) všichni lidé potřebují péči a poskytují péči; b) přehlížení pečujících aktivit musí být přehodnoceno ve všech společnostech, a to jak z politické, tak z filosofické perspektivy.

Pečující demokracie je do určité míry spojena s národním státem, ale já razím tezi, že politiky péče musejí vycházet z pozornosti vůči druhým a musí na ně navazovat zodpovědnost za péči. Tato zodpovědnost se také mění a dnes se stala transnacionálněji. Národní stát skutečně ztrácí část svého vlivu, část může ale také získat zpět. Měl by zajistit, že se všem občanům i návštěvníkům dostane péče a že bude s pečujícími zacházeno s respektem, což jsou důležité cíle jak pro lidi žijící v daném státě, tak pro ostatní.

Zuzana Uhde: Různé směry teoretického uvažování o péči rozšiřují v odpovědi na postupující globální interakce svůj analytický rámec. Péči chápou jako koncept, který může inspirovat uspořádání globálních společenských vztahů. Nicméně někteří kritikové a kritičky upozorňují, že péče nemůže být všeobecným konceptem, na kterém je možné založit teorii globální společnosti, tato teorie podle nich musí být rozpracována na základě obecnějšího konceptu. Například

třetí a čtvrtá generace kritických teoretiků a teoretiček pracuje s konceptem uznání, který podobně jako péče vychází ze vztahové ontologie a kontextuálního pojetí sociálních vztahů, péči potom chápou jako jeden aspekt uznání. Na Vaši práci se můžeme dívat jako na výjimku mezi teoretiky a teoretičkami péče, protože uvažujete o spravedlnosti a demokracii ve spojení s feministickou teorií péče, které by měly společně tvořit východisko pro zkoumání sociálního uspořádání jak na lokální, tak na globální úrovni. Jakou rovinu obecnosti připisujete konceptu péče?

Joan Tronto: Péče je koncept, nikoli teorie. Ani uznání není teorie, ale koncept. Například existuje druh uznání v Hegelově interpretaci vztahu pána a raba, což však není druh uznání, který bychom podporovali v demokratické společnosti.

Podle mého názoru se musí uznání jako kritický koncept vypořádat s určitým problémem. Potřebuje vyřešit přetrvávající předpoklad, že východiskem filosofického zkoumání je jáství. Může se zdát divné, že na to upozorňuji, protože uznání jako koncept vychází z požadavku „druhých“ na uznání. Ale skutečnost, že tito byli označeni od začátku „druhými“, předpokládá, že jáství, vůči kterému jsou „druhými“, je vlastním předmětem sociálního myšlení. Tento problém nemůže být vyřešen. Péče je blíž svým základům v takové feministické teorii, která jako jeden z prvních epistemologických kroků provádí „decentralizaci“ jáství a poté nahlíží na sociální svět. Péče začíná uprostřed všeho, není zde začátek, žádný správný „výchozí bod“. Ale tento výchozí bod bylo často složité si odmyslet, to je důležitý argument ve prospěch péče.

Zuzana Uhde: Péči chápou jako intersubjektivní praktiku, což znamená, že vztahy ontologicky předcházejí individuálnímu subjektu. A podobně uznání je intersubjektivní vztah, který ontologicky předchází individuálnímu subjektu. Nejsou východiskem vaší teorie pečující vztahy?

Joan Tronto: Pečující vztahy jsou východiskem, ale tento výchozí bod je kdekoli a všude. Sami sebou jsme ve vztazích s druhými. Ačkoli je uznání intersubjektivní, vychází z existence a problémů jáství, které je schopno vztáhnout se k druhým, takže uznání je vždy do určité míry sebereferečním pohledem. Tento způsob myšlení chápou jako nevyhnutelně spjatý s přístupem, který se snaží nalézt východisko pro vzájemný vztah. Naproti tomu vztahová etika podobně jako etika péče předpokládá, že etické otázky musejí být uchopeny uprostřed dění, není možné se vrátit zpět k jednoduššímu, čistému, abstraktnímu způsobu pojetí vztahů, které vynechává současnou komplexitu.

Zuzana Uhde: V našem každodenním životě, včetně pečujících vztahů, zažíváme působení globalizace. Výzkumná pozornost je soustředěna na rostoucí počet domácích pracujících, často migrantek, které zdánlivě umožňují emanci-

pací zejména finančně zajištěných žen. Toto uspořádání ale reprodukuje tradiční genderovou dělbu práce a rovněž rasovou a třídní dělbu zodpovědnosti za péči, nyní na transnacionální úrovni. Emancipace některých žen, tak, jak je dnes prosazována – kterou nazývám deformovanou emancipací – je vnitřně spojena se strukturami globálních nerovností. Ačkoli se některé výzkumnice dívají na fenomén nájemných domácích pracovníků jako na nevyhnutelný jev, vy jste formulovala kritiku těchto vztahů jako ze své podstaty nespravedlivých a protikladných k feministickému úsilí o spravedlnost. Váš pohled vyzývá feministky, aby se znovu zamyslely nad tím, v jakém světě chceme žít. Mohla byste načrtnout, jak si takovou reálnou utopii představujete?

Joan Tronto: Často jsem překvapena, jak zřídka se vracíme k počátkům tohoto problému. Ženám je stále připisována pečující práce. Myšlenka, že „emancipace“ žen od domácí práce (nebo řečeno jazykem sociálních politik začlenění žen mezi pracovní sílu) je řešením problému nerovností žen a mužů, vychází z deformovaného pohledu, který přehlíží význam a potřebu péče. Řešením je nové promyšlení poskytování péče tak, aby byla péče rozdělena mezi všechny občany, muže a ženy, bohaté a chudé, všichni by měli mít svůj díl. Když má někdo možnost se tomu vyhnout, znamená to, že to za něj musí udělat někdo jiný.

V tomto aspektu „reálná utopie“ není tak daleko: tuto diskusi můžeme v demokratických společnostech začít. To také vyžaduje podívat se, jak péče funguje jako kritika neoliberalního ekonomického řádu, ve kterém by měly být potřeby každého naplněny prostřednictvím trhu a za peníze. Péče před nás klade výzvu postavit do centra lidského života něco jiného než ekonomické jednání. Tento posun v pohledu na svět klade řadu otázek a otevírá další možnosti.

Zuzana Uhde: Současnou situaci jste popsala jako nepečující, pramenící z nepozornosti a neochoty lidí věnovat pozornost druhým a jejich potřebám. Odkud pramení tato nepozornost a neochota? Jaké sociální struktury utvářejí nepozornost a neochotu a jaký je jejich vztah ke kapitalismu?

Joan Tronto: Kapitalismus – se svou logikou odcizení, útlakem pracujících a sledováním zisku – je velkou částí problému. Ale jde to dál: kapitalismus narušil rodinu a tradiční způsob života, pečující činnosti jsou dokonce stále častěji ztrženy. Chybí prostor pro veřejnou diskusi, zrychluje se práce, obklopuje nás masová konzumní společnost – všechny tyto struktury moderního života odvracejí lidi od pozornosti vůči druhým. Samozřejmě některé individuální psychologické odlišnosti vedou určité lidi k tomu, že jsou vnímavější k druhým. Ale když se zamyslíme nad tím, jak velmi jsou tyto odlišnosti genderově ovlivněné, spatříme genderovou strukturu, která je utváří. Na tuto otázku neznám úplnou odpověď. Jsem si ovšem docela jistá, že pokud začneme uvažovat o tom, jak restrukturovat instituce, aby se staly více pečujícími, uděláme velký krok vpřed.

Literatura

- Held, V. (ed.) 1995. *Feminist Morality. Transforming Culture, Society, and Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tronto, J. C. 1987. „Beyond Gender Difference to a Theory of Care.“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 12, No. 4: 644–663.
- Tronto, J. C. 1994. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethics of Care*. New York, London: Routledge.
- Tronto, J. C. 2013. *Caring Democracy. Markets, Equality, and Justice*. New York, London: New York University Press.

Překlad © Zuzana Uhde, 2014

© Joan Tronto, Zuzana Uhde, 2014

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Poznámky

1 Tronto zde cituje část své definice péče, kterou spolu s Berenice Fisher formulovala: „Na nejobecnější úrovni navrhuje se na péči nahlížet jako na aktivitu druhu, která zahrnuje vše, co děláme, abychom udržovali, zachovávali a spravovali náš „svět“ tak, abychom v něm mohli žít co nejlépe. Tento svět zahrnuje naše těla, naše jáství, naše prostředí, což se vše snažíme propojit v komplexní síť udržující život.“ (Tronto 1994: 103).

PROTI PRACOVNEJ ETIKE / LUBICA KOBOVÁ

WEEKS, KATHI. 2011. *THE PROBLEM WITH WORK: FEMINISM, MARXISM, ANTIWORK POLITICS, AND THE POSTWORK IMAGINARIES*. DURHAM, LONDON: DUKE UNIVERSITY PRESS.

Štátne politiky týkajúce sa rodu a práce poznajú okrem rodového mzdového rozdielu vari len jedno väčšie zaklínadlo – je ním zosúladovanie rodinného, pracovného a súkromného života. Sú tieto politiky všetkým, čo si možno v danej oblasti predstaviť? Aká je vôbec naša schopnosť predstavovať si usporiadanie pracovného a toho ostatného života? Nezmrštila sa na to, čo možno odôvodniť užitočnosťou v budovaní hospodárskeho rastu? Diagnóza súčasného feministického i nefeministického myslenia o práci, ktorú v knihe *The Problem with Work* ponúka Kathi Weeks, profesorka ženských štúdií na Duke University, nie je utešená. Napriek tomu, že predovšetkým autonomistický marxizmus a z neho vychádzajúce feministické hnutia a koncepcie významne kritizovali povahu námezdnnej práce, toto vedenie je v dnešnom štátnom feminizme zabudnuté. Podľa Weeks však treba rozvíjať utopické myslenie o práci, ktoré sa pravdepodobne nebude môcť stať v súčasných politicko-ekonomických konšteláciách štátnou politikou, zato nám ale umožní predstavovať si súčasnosť aj budúcnosť našich životov inak.

Weeks v svojej práci postupuje tak, že najskôr identifikuje vládnu ideológiu práce – pracovnú etiku. Ďalej tvrdí, že aj mnohé marxistické prúdy presadzujú produktivizmus a v zásade jedinou marxistickou protitradíciou, z ktorej možno vyjsť, je autonomizmus vyrastajúci z operaizmu spolu s autonomistickým feminizmom. Východiskom týchto hnutí a škôl je odmietnutie práce – v minulosti stelesnené v hnutí za mzdu za prácu v domácnosti, v súčasnosti žijúce v koncepcii nepodmieneného základného príjmu a úsilia o kratší pracovný čas. Weeks nalieha, aby sme pretali vzťah

medzi zásluhami a príjmom a ľudí tak oslobodili od dlhého pracovného času. Menej času stráveného v práci však podľa autorky nemá byť kompenzované väčším množstvom času stráveného s rodinou. Weeks kritizuje ideológiu rodinných hodnôt, ktorá sa podľa nej vyvíjala ruka v ruke s pracovnou etikou. Oslobodenie od práce je oslobodenie pre akúkoľvek tvorivú činnosť, čokoľvek, čo človeku robí radosť, naplňuje ho. Svoju víziu – napriek tomu, že nadväzuje na mnoho starších i novších manifestov či teoretických prác – považuje za utopickú. Záverečná kapitola načrtáva, prečo by mala byť utopickosť želateľnou črtou sociálno-politického, aj feministického myslenia.

V prvej kapitole autorka podrobne analyzuje celok pracovnej etiky, ktorá sa od „klasickej“ protestantskej etiky rozvinula cez priemyselnú fordistickú po postindustriálnu postfordistickú etiku. Zároveň skúma aj to, ako táto etika slúžila emancipačným hnutiam, včítane ženského hnutia. Vychádzajúc z Webera, Weeks konštruuje „komplex meniacich sa tvrdení, ideálov a hodnôt“ (s. 38), ktoré zjednávali súhlas s množstvom a charakterom práce – rekonštruuje teda pracovnú etiku. V nej identifikuje päť antinómií: súbežnú racionalitu aj iracionalitu pracovného úsilia, súbežnú propagáciu výrobných aj spotrebných hodnôt, súbežné podporovanie individuálnej nezávislosti a sociálnej závislosti. Dve z antinómií pracovnej etiky vyplývajú z dejín zápasov o uvedené etické prikázania – pracovná etika totiž slúži ako nástroj podriadenia aj ako nástroj odporu voči podriadeniu, a tiež ako mechanizmus vylúčenia istých skupín obyvateľstva spod spoločenstva, aj ako mechanizmus

GLOBÁLNÍ SOCIOLOGIE V NEROVNÉM SVĚTĚ: ZPRÁVA Z 18. SVĚTOVÉHO KONGRESU MEZINÁRODNÍ SOCIOLOGICKÉ ASOCIACE / Blanka Nyklová¹

Od 13. do 19. července se v japonské Jokohamě uskutečnil 18. světový kongres Mezinárodní sociologické asociace (ISA) s názvem Tvář v tvář nerovnému světu: Výzvy světové sociologii. Kongres byl výjimečný hned v několika ohledech: zúčastnil se jej rekordní počet delegátů a delegátek ze zatím největšího počtu zemí (ač vzhledem k zaměření kongresu paradoxně převážně z bohatých zemí globálního Severu), poprvé v Asii (ovšem v zemi geograficky, ale ne finančně dostupné sociologům/socioložkám z většiny ostatních asijských zemí) a především se jednalo o poslední kongres uskutečněný pod vedením Michaela Burawoye. Novou prezidentkou ISA se stala Margaret Abraham z Hofstra University v USA.

Právě tato změna, stejně jako celkové zaměření kongresu, si zaslouží pozornost, a to i proto, že představení programu tak rozsáhlé akce z pohledu účastnice kongresu bude jinak nutně kusé, vedené specifickým odbornými zájmy, ale i prostou zvědavostí. Hned v úvodu svého uvítacího dopisu delegátkám a delegátům kongresu Michael Burawoy vysvětlil zaměření se na rostoucí (především ekonomickou) nerovnost ve světě a reakce na ni: sociální hnutí ve všech svých současných formách (od arabského jara přes hnutí Indignados na jihu Evropy, hnutí Occupy až po např. environmentalistické hnutí v Japonsku) pohánějí „tržní síly zmocňující se pracovní síly, světa financí i přírody tím, že vedou k prekaritě, zadluženosti a ekologické degradaci“. Právě studium sociálních hnutí, a to i v jejich xenofobní a konzervativní podobě, jinými slovy reakce na (podle M. Burawoye) jednoznačně se zhoršující celosvětovou sociální situaci, proto tvořilo hlavní zaměření celého kongresu. Odcházející prezident ISA podrobně představil svou kritiku nejen ros-

začlenenia doňho. Obsiahlosť tejto charakterizácie pracovnej etiky sa naplno ukazuje, keď Weeks rekonštruje náš dnešok, náš vzťah k práci, k tej, ktorú máme, i ktorú nemáme. Práca sa totiž stala základným aspektom subjektivity a prepletanie pracovnej identity a našej „ľudskosti“, vari nikdy nebolo intenzívnejšie než v zamestnaniach, ktoré vyžadujú kreativitu, disciplinovanie vlastnej emocionalita a posilňovanie komunikačných schopností. Weeks rozkrýva históriu profesionalizmu a jeho rozširovanie do čoraz širších oblastí práce. Práca, tvrdí autorka spolu s André Gorzom, je toho z hľadiska sociálnej kohézie či sociálnej identity schopná poskytnúť čoraz menej, jej nástojčivý nárok je však vďaka dominantnej pracovnej etike veľmi silný. Napriek tomu, že pracovná etika sa javí byť nepriestrelná, Weeks tvrdí, že jej založenie v antinómiách (trvalých protikladoch, ktoré nemôžu nájsť dialektického rozriešenie) slubuje aj jej destabilizáciu.

Ak v prvej kapitole Weeks kritizuje okrem iného produktivistické ciele kapitalizmu, v druhej kapitole ukazuje na to, že ani marxistické myslenie nebolo schopné sa od produktivizmu vyčlítiť, a tak predstava socialistickej modernizácie aj humanistický marxizmus ho bezvýhradne podporovali. Komunizmus má byť len plnou realizáciou produktívneho potenciálu výrobných síl – síce v kontexte zmien výrobných vzťahov, ale bez zmeny výrobných prostriedkov a výrobného procesu. Druhom romantizovania produktivity je aj humanizácia práce – presnejšie lepšia, neodcudzená práca, ako ju tematizuje napríklad Erich Fromm v *Obraze človeka u Marxa*. Spomedzi feministiek, ktoré sa klonia k tejto alternatíve, Weeks spomína Mariu Mies a Nealu Schleuning. Za hlavný problém ich práce nepovažuje ani tak zhodnotenie reprodukčnej práce, ktorá sa má dokonca stať druhom kreativity a sebaujadrenia, ale to, že zväzujú individuálnu spotrebu s individuálnou výrobou – obraz v dnešných spoločnostiach prakticky nepredstaviteľný. Oproti uvedeným dvom marxistickým koncepciám stavia autorka auto-

nomistický marxizmus, ktorý číta predovšetkým Marxove *Grundrisse*. Triedny boj, v slovensko-českých kontextoch vari ešte stále obávaný koncept, je východiskom autonomizmu a neznamena nič iné než dôležitosť antagonizmu medzi prácou a kapitálom. Trieda ako taká nie je obmedzená na priemyselný proletariát, ale „komponuje“ sa. Zo zapojenia ľudí do kapitalistického systému prostredníctvom námezdných práce autonomistický marxizmus vyvodzuje odmietnutie práce, t.j. oslobodenie sa od nej ako od ideológie, od práce ako princípu reality a racionality (Baudrillard).

V akej situácii sa – berúc do úvahy autonomistický marxizmus – nachádza feministická kritika? Podľa Weeks musí uznať neplatenú prácu v domácnosti ako spoločensky nutnú prácu a spochybníť jej nerovné rozdelenie. Zároveň však ale musí trvať na tom, že len jej rovnomernejšie rozdelenie nestačí – potrebné je preorganizovanie vzťahu medzi reprodukčnou a námezdnu prácou. Pre tento politicko-teoretický pohyb hľadá Weeks inšpiráciu či základ v hnutí za mzdu za prácu v domácnosti. Na jej uchopení tohto hnutia, ktoré na konci 60. rokov vzniklo v Taliansku a šírilo sa aj v ďalších európskych krajinách, je špecifické to, že ho číta z dvoch hľadísk – z hľadiska politickej perspektívy a provokácie. Koncept mzdy za prácu v domácnosti je namierený proti produktivistickému hodnoteniu práce v domácnosti a nesnaží sa ju moralizovať, robiť z nej „cnosť“. Ak je námezdny vzťah, ako tvrdia autonomisti, dominantným spôsobom, ktorým sa individuá začleňujú do kapitalistického spôsobu spolupráce, tak v prípade mzdy za prácu v domácnosti mzda bude zviditeľnením tejto skrytej a nevyčíslenej práce. Mzdy za prácu v domácnosti tak podľa Weeks boli realistickou reformnou požiadavkou, ale aj politicky imaginatívnou požiadavkou, ktorá prácu v domácnosti demýtizovala, denaturalizovala a jej prostredníctvom usilovala o mapovanie, reprezentáciu ťažko uchopiteľného celku platených a neplatených prác. Mzdy za prácu v domácnosti však fungovali aj ako provokácia, ktorá performatívne utvárala

toucích nerovností a jejich původců, ale i kritiku představy, že nastalou situaci, která vykazuje příznaky dalšího zhoršování, má řešit ekonomie spíše než sociologie. V opozici k takovým přesvědčením Burawoy definuje poslání soudobé sociologie vycházející nejčerstvěji z postkoloniálních a feministických studií stavících se proti „tržnímu fundamentalismu“ nejen v rámci globálního Jihu, historicky ale i ze samotných počátků sociologie, vysvětlující a kritizující sociální nerovnosti. Novým posláním by mělo být vytváření pout napříč naším nerovným světem. Nemá se jednat o vytvoření nového univerzalizmu, ale spíše o propojení mnohočetných jednotlivostí, stejně jako nejde o boj proti trhům, ale pouze proti rozpínavosti jejich principů do všech oblastí lidské činnosti.

Dnes již bývalý prezident a obhájce veřejné sociologie v úvodní přednášce o možnostech a závazcích analýzy nově vznikajících sociálních hnutí reagoval na soudobé kritické ekonomické analýzy nerovnosti (Pikkety 2013) s teoretickým vhladem z oblasti sociologie (Polanyi 1944). Ani zde tedy nevybočil z očekávaného rámce – doslova vyzval ke spojení sociologů a socioložek světa, neboť nestojíme mimo společnost. Tato výzva pak rezonovala během předávání ceny za excelenci v sociologii (Award for Excellence in Sociological Research and Practice), jejímž historicky prvním nositelem se stal Immanuel Wallerstein. Při přebírání ceny Wallerstein neopomněl zdůraznit propojenost výzkumu a žitého života, ale i umělost dělení sociálních věd na vyhraněné disciplíny.

Neméně zajímavé byly i přednášky přednesené hosty pozvanými Michaelem Burawoyem na závěr celého kongresu před vyhlášením nové prezidentky ISA. Výběr řečníků a řečnice byl veden snahou představit zcela konkrétní podoby angažované globální sociologie, jež se již dnes aktivně staví právě proti tržnímu fundamentalismu kritizovanému v Burawoyově úvodní přednášce.

Prvním řečníkem byl Erik Olin Wright, který se zaměřuje na možné vývojové trajektorie s důrazem na rovnost. Ačkoli se, především ve světle úvodní Burawoyovy přednášky, může zdát, že se nutně jedná o utopie, neboť současný globalizovaný kapitalismus

svoj politický subjekt v podobe rôznych subverzívnych aktivít a kolektívov.

Cieľu menšej závislosti jednotlivcov na systéme mzdy však podľa Weeks v súčasnosti viac než mzda za prácu v domácnosti prospeje nepodmienený základný príjem. V dnešnej situácii, kedy je ťažké určiť, za čo človek dostáva zaplatené a za čo už nie, čo je ešte zahrnuté v námezdnom vzťahu a čo už nie, je nepodmienený základný príjem zviditeľnením práve tejto problematickej skutočnosti. Nepodmienený základný príjem predovšetkým uznáva, že všetci občania a občianky svojím spôsobom prispievajú k rozvoju spoločnosti. Nepodmienený základný príjem by mal tiež poskytovať priestor pre menšie pracovné zaťaženie a možnosť chcieť niečo iné, súhrnne povedané experimentovať so životným štýlom. Za podstatný prínos nepodmieneného základného príjmu Weeks považuje to, že berie do úvahy premeny práce v postfordizme (pomerne arbitrárne určovanie výšky miezd) a môže poskytnúť istotu v časoch ekonomickej nestability.

Weeks načrtáva dva možné konkrétne prúdy feministického hnutia proti dominantnej pracovnej etike. Jedným je hnutie za nepodmienený základný príjem a druhým je skrátenie pracovného času. Tu pripomína, že boj za kratší pracovný čas patrí do tradície boja pracujúcich a podobne ako pracujúci na začiatku 20. storočia žiadali 8 hodín na prácu, 8 hodín na oddych a 8 hodín „na to, čo chceme my“, je potrebné aj dnes bojovať za 6-hodinový pracovný čas. Odmieta však logiku politik „zosúladovania“, ktoré sú založené v rodine ako ústrednej hodnote a často argumentujú potrebou pracovného odľahčenia preto, aby neutrpel „zdravý vývoj detí“. Čas mimo platenej práce má byť časom pre rozvíjanie intímnych vzťahov, kultúrnych, sociálnych, politických projektov. Weeks pripomína, že analýzy pracovného dňa a pracovného času musia brať do úvahy nielen platenú prácu, ale aj spoločensky nutnú neplatenú prácu. Skrátenie pracovného času teda musí kalkulovať aj s touto reproduk-

tívnou prácou. Ak by tak nerobilo, opakovalo by problém modernistického aj dnešného neoliberalného produktivismu – dvojitú záťaž žien. Je možné, že reorganizácia pracovného času by utvorila iné subjekty než tie, ktoré utvára dnešná pracovná etika. Táto predstava, jej hmlistosť, nás podľa Weeks môže znepokojovať – ono znepokojenie však skôr poukazuje na pôsobenie ideológie práce.

Aký status má všetko toto uvažovanie? Podľa Weeks je to uvažovaním utopickým. Vychádzajúc z Ernesta Blocha a ďalších tradícií utopizmu autorka chce utópiu brániť proti antiutopickému mysleniu. Antiutopickí myslitelia buď predpisovali racionalizmus (Popper) a betónovali poriadok studenej vojny, alebo už len realisticky, antiutopicky, opisovali dosiahnutý stav univerzalizácie liberálnej demokracie v roku 1989 (Fukuyama). Toto presvedčenie o neexistencii a nepotrebnosti alternatív je podľa Weeks potrebné prelomiť. Utópie majú dvojakú – kritickú aj afirmatívnu – funkciu; kritizujú existujúce a prefigurujú možné nové. Predovšetkým však vzbudzujú nádej vzdorujúcu fatalizmu a determinizmu. Weeks sa postupným výkladom o tradičných utópiách (Platónov štát, Moorova Utópia, Rousseauov prirodzený stav), ďalej kritických, sebareflexívnych, utópiách (sci-fi literatúra) a manifestoch (včítane feministických) dostáva k pojmu utopickej požiadavky. Podľa Weeks je utopická požiadavka premostením medzi textom a činom, konkrétnou artikuláciou ukotvenou v súčasnosti predstavujúcou zlom v porovnaní s budúcnosťou. „Klásť požiadavku znamená potvrdzovať prítomné túžby existujúcich subjektov: teraz chceme toto“ (s. 222).

The Problem with Work je komplexnou knihou, ktorá mieri k jadrú veci. Súdiac z nepomeru medzi kapitálom a pracujúcimi, z „dani“, ktoré si práca vyberá na životoch žien a mužov, podozrieva ako hlavného vinníka práve prácu a naše presvedčenia o jej nenahraditeľnom mieste v našich životoch. Ak by ideológia práce bola len kapitalistickým trikom, ktorý by bolo možné poľahky politicky a ekonomicky ana-

směřuje k nárůstu sociální stratifikace, vzniku prekariátu atd., Wright ukazuje, že k těmto „utopiím“ již reálně dochází, ač v omezené míře, a apeluje na morální povinnost sociologie se jimi zabývat. Mezi příklady takových realizovaných utopií se objevila Wikipedie i Linux, které Wright používá jako ukázky jím upřednostňovaného způsobu podkopání a transformace současného kapitalismu. Zatímco tradičně se nabízejí především dvě cesty k tomuto cíli – zkrocení kapitalismu nebo jeho rozbití (taming/smashing), Wright preferuje třetí cestu: jeho postupnou erozi.

Druhá přednášející, Ngai Pun z Hongkongské polytechnické univerzity, se zaměřila na komunismus a konkrétně jeho podobu v Čínské lidové republice. Pun ostře vystoupila proti představě o konci komunismu, obvinila západní levici (jmenovitě především Perryho Andersona) ze zrady, neboť po vítězství kapitalismu a trhu v Evropě víceméně rezignovala na své pozice. Pun poté nastínila vlastní vizi možnosti prosazení komunismu nejen v Číně, ale i ve světě. Jádrem její přednášky představuje kritika politicko-historického vývoje Číny: Pun argumentuje, že nedošlo k ukončení třídního boje, ale pouze k jeho přesunutí do mocenského centra, tedy Komunistické strany Číny. Vyzývá proto k revoluci, která by daný stav změnila a zvrátila tak nastolený kurz otevírání Číny tržním mechanismům. Alternativou k současnému nerovnému světu je tak podle Pun komunismus inspirovaný maoistickými myšlenkami.

Závěrečný panel uzavřel filipínský kongresman, politický aktivista a sociolog Walden Bello. Ve svém příspěvku se zaměřil na hnutí za přerodění půdy a možnosti, klady a zápory vytváření koalic mezi politickým aktivismem a institucionalizovanou politikou. Poukázal na nedostatečnost pouhého prosazení zákonných úprav při absenci politické vůle pro jejich uplatnění právě na příkladu nedotažené pozemkové reformy. Zároveň varoval před současnými protikorupčními snahami, neboť je možné je interpretovat jako pou-

lyzovať a na tejto analýze vybudovať protipohyb, bolo by možno všetko jednoduchšie. Práca vytvára, ako pripomína Weeks, istú „etiku“, teda vzťah nás k sebe samým. Preto je schopnosť nášho myslenia „mimo prácu“ tak podstatne podvracaná. Podvracanie práce znamená aj desubjektíváciu, dezidentifikáciu – v spoločnosti práce, profesionalizmu, znamená „stratu tváre“. Hnutie proti práci však nemá byť podľa Weeks projektom individuálnej etiky, ale má usilovať o vytváranie koalície politiky. Bez kolektívnych politických subjektov a utopických požiadaviek nebude možné vládnucu pracovnú etiku rozpoznať.

Z prijatia knihy v zahraničí sa ukazuje, že na tento typ myslenia, ktoré usúvzťažňuje marxistické myslenie hlavného prúdu s feministickým, oživuje históriu hnutí, ktoré vyzerali byť prekonané ako výstrelky „divokých šesťdesiatych“, čakali mnohé a mnohí. Kniha pochopiteľne čitateľke „problém s prácou“ sprostredkuje najlepšie ako celok, dá sa však čítať aj po častiach. Veľmi objasňujúci je napríklad výklad Weeks o hnutí za mzdy za prácu v domácnosti. Prvá kapitola mapujúca antinómie pracovnej etiky vychádza v slovenskom preklade na konci roku 2014 v publikácii venujúcej sa rodu a práci (vydavateľkou je Aspekt).

ŽENY, KRIZE A ÚSPORNÁ OPATŘENÍ / LENKA FORMÁNKOVÁ

KARAMESSINI, MARIA, RUBERY, JILL (EDS.). 2013. *WOMEN AND AUSTERITY. THE ECONOMIC CRISIS AND THE FUTURE FOR GENDER EQUALITY*. OXFORD: ROUTLEDGE.

Kniha *Ženy a úsporná opatření* (Women and Austerity) editovaná Mariou Karamessini a Jill Rubery predstavuje na pôde genderových štúdií ojedinelý počin. Dôvodů je hned niekoľik. Za prvé se jedná o prvú systematickú knižnú shrnutú krízového vývoje genderovou optikou. A to prvéto, že dopady ekonomických kríz sú výrazne genderované a majú zásadne rozdielne dopady na ekonomickú situáciu u mužů a u žien (viz Walby 2009). Za druhé se jedná o systematickú poznatku o krízi spracovanú ze sociologického hľadiska, pričom súčasne ekonomická kríza býva najčastejšie rámovaná ekonomickými teóriami. Za tretie prináša kniha komplexný pohľad na krízový vývoj od počiatku krízy v roku 2008 až do roku 2012, neboť zahŕňa jak analýzu trhu práce, tak analýzu politických opatření, a ďalej kombinuje analýzu vývoje v celej Európe s hĺbkovou prípadovou štúdiou osmi evropských zemí a USA. Za štvrté se jedná o kolek-

ci textů zpracovaných špičkovými odborníky a odbornicemi na oblasť trhu práce a genderových štúdií. Celkovo sa na publikáciu podieľalo dvacet autorek a autorů, mnoho z nich zastáva expertnú pozíciu v Európskej sieti genderových expertů a expertek (ENEGE). V rámci tejto siete bola v roku 2013 publikovaná prvú prehľadová štúdia o vývoji krízy v oblasti EU z pohľadu genderu. Hlavnú koordinátorku siete ENEGE, Francesca Bettio, se na recenzovanú knihu podieľala.

Recenzovaná publikácia je veľmi rozsáhlá, obsahuje 16 kapitol, ktoré sú rozdelené do troch tematických častí. Prvá časť prináša teoretické rámovanie a konceptuálny zakotvenie pre jednotlivé národné štúdie prezentované v nasledujúcej časti knihy. V sekcii venovanej prípadovým štúdiám je najprve kapitola venovaná vývoji krízy v Európskej únii a potom sú predstavené prípadové štúdie vývoje krízy v USA akožto ohniska krízy a dvou zemí, ktoré sa stali centrom krízy

hou snahu o vylepšenie neoliberalizmu spíše než kritiku jeho globálního působení. Jím navrhované překročení stávajícího nerovného globálního nastavení spočívá v nutnosti dialogu politické a aktivistické sféry, přičemž výrazných úspěchů (na Filipínách např. zamezení přijetí protipotravného zákona) je možné dosáhnout i v nepříznivých podmínkách.

Na závěr byla do funkce uvedena nová prezidentka ISA, Margaret Abraham. Do čela ISA se tak dostává dosavadní viceprezidentka, která se odborně dlouhodobě zaměřuje na globalizaci a průsečík etnicity a genderu (mimo jiné se soustředí na roli, kterou gender hraje v rozvoji a rozvojové pomoci, ale i na domácí násilí) i na jihoasijskou diasporu v USA. Lze předpokládat, že Abraham nebude pouze pokračovat v kurzu veřejné sociologie, ale obohatí je o výrazný feministický rozměr (mimo jiné získala v roce 2013 cenu neziskové organizace Sociologists for Women za feministický aktivismus) a zaměření na konkrétní globální sociální problémy, jež může sociologie pomoci řešit.

Co se týče samotné konference, bylo možné zaměřit se na jedno konkrétní téma (např. ženy ve společnosti, historická či vizuální sociologie atp.) nebo sledovat, jakým způsobem (a zda) spolu jednotlivé sekce souvisejí. Zaměřila jsem se především na tři oblasti – roli emocí v soudobých sociálních hnutích, pedagogiku a překlad, vždy s ohledem na gender a feministická studia.

Studium sociálních hnutí představovalo z logiky zaměření celého kongresu jedno z klíčových témat, takže bylo možné věnovat pozornost i relativně menšinovým tématům, jakým role emocí v sociálních hnutích stále do určité míry je. Panelu předsedal James Jasper specializující se na možnosti analýzy moci v protestech a mezi příspěvky vynikla zejména analýza globálního hnutí za spravedlnost v Itálii, Německu a Polsku od Prisky Daphi z Frankfurtu nad Mohanem. Daphi používá rozlišení na vnitřní hranice hnutí (mezi různými aktivistickými skupinami usilujícími o společný cíl) a vnějšími hranicemi vůči okolí a především vůči jejich odpůrcům. Zjistila, že zatímco v Itálii i Německu jsou takové vnitřní hranice spojeny s pozitivními emocemi (ocenění odlišnosti jako nutné pro

v Evropě na jejím počátku – Islandu a Velké Británii. Další kapitoly zpracovávají krizový vývoj v zemích, které byly silně zasaženy ekonomickým propadem v první fázi krize (Irsko a Maďarsko), a dále čtyři, které se z dopadů ekonomického vývoje v eurozóně stále plně nevzpamatovaly (Řecko, Portugalsko, Itálie a Španělsko). Poslední část knihy přináší diskusi o různých přístupech k řešení krize v oblasti sociální politiky, zvláště v oblasti evropské politiky zaměstnanosti, a závěrečné shrnutí.

Hlavním cílem analýz je: a) zmapování genderové dimenze opatření přijatých jako reakce na krizi; b) připravení teoretického rámce pro pochopení specifické situace žen v době recese a úsporných opatření. Autorský kolektiv se zaměřil na podobu úsporných opatření a škrtů v rámci fiskální konsolidace v průběhu různých fází krize a na interpretaci dlouhodobých dopadů těchto opatření na ženy. Jsou zachyceny jak krátkodobé, tak dlouhodobé restriktivní nástroje a dlouhodobé strukturální a institucionální změny a jejich dopad na genderovou rovnost jak v Evropské unii obecně, tak na úrovni jednotlivých států.

Teoretický rámec k pochopení genderových aspektů recese a úsporných opatření staví na dvou textech. Na úvodní teoretické kapitole Jill Rubery, ve které vychází z vlastní, dnes již klasické publikace z roku 1988, *Ženy a recese* (Women and Recession). Další konceptuální kapitolou zaměřenou na probíhající změny v genderovém kontraktu a měnící se podobu segmentace trhu práce zpracovaly Jacqueline O'Reilly a Tiziana Nazio. Tomuto teoretickému rámování analýz bych se ráda věnovala detailněji, neboť přináší podnětný podklad pro pochopení diverzifikovaných dopadů krize na muže a ženy a rámuje dále hlavní zjištění autorského kolektivu, kterým bude věnována druhá část recenze.

Jill Rubery vychází ve své kapitole z premisy institucionalizace genderových nerovností, s odkazem na Patricii Y. Martin, která hovoří o genderových vztazích jako o institucích. Pro pochopení genderových aspektů krize Rubery

navrhuje, aby byly zahrnuty cyklické a dlouhodobé změny v národních modelech zaměstnanosti a sociální ochrany a propojeny s analýzou sociální konstrukce genderových vztahů v rámci specifického institucionálního a politického kontextu. Dále ukazuje, že genderové vztahy jsou jak relevantní analytickou kategorií v hodnocení výsledků změn, tak faktorem, který ovlivňuje specifickou zkušenost vyrovnání se s obdobím recese a krize. Rubery ve svém modelu nejprve vymezuje vztah mezi sociálně konstruovanou podobou genderových rolí a segregací zaměstnání. Genderové rozdíly v pozici žen a mužů na trhu práce mohou být podle ní ovlivněny jak vnějšími faktory, hlavně pohlavní typizací zaměstnání, kdy na některé pozice a sektory je nahlíženo jako na inherentně „mužské“ nebo „ženské“, tak percipovanými vnitřními charakteristikami žen, které jsou společensky vnímané jako méně pracovně motivované a kompetentní pracující. Právě tato společensky reprodukováná představa o ženách je dostává do těch nejvíce marginalizovaných zaměstnání nazývaných jako nárazníková. Tato zaměstnání se vyznačují vysokou mírou flexibility, která reaguje na výkyvy poptávky. Lidé pracující v těchto zaměstnáních pak představují jakousi záložní pracovní sílu využívanou podle potřeb trhu.

Rubery upozorňuje, že rozdíly v postavení na trhu práce nenacházíme pouze mezi pohlavími, ale také mezi různými skupinami žen a mužů na základě věku, třídy a národnosti. Tyto různé skupiny mohou být zasaženy krizí velmi odlišně, což se posléze potvrzuje v analytických kapitolách. Další důležitou oblastí, kde krize může ovlivnit genderové vztahy, je rodina a sociální politika, které dělbu placené a neplacené práce ovlivňují. Rubery analyzuje, do jaké míry lze předpokládat, že nástroje sociálního státu mají tendenci následovat svůj předchozí vývoj (*path dependent*), a tedy, zda opatření přijatá během krize budou dále reprodukovat nastavení dělby placené a neplacené práce a podobu šancí na trhu práce, které byly před začátkem krize. Dále rozebírá, do jaké míry

kolektivní úspěch), v Polsku jsou jak vnitřní, tak vnější hranice spojeny s negativními emocemi. Na její příspěvek mimo jiné navázal i Nilton Ken Ota analyzující brazilské protesty z června 2013. Kromě obsahu byl jeho příspěvek pozoruhodný i tím, že jej přednesl ve francouzštině bez překladu do angličtiny.

Podobný postup, i když s částečným překladem, nabídl i panel organizovaný Raewyn Connell a Laurou Corradi pod názvem „Myslet genderově v globálním měřítku: Upřednostňování feministické teorie z Jihu“. Příspěvky se dotýkaly genderového násilí, internetu, kolonialismu i alternativních maskulinit. Connell se navíc v závěrečném příspěvku pokusila načrtnout možnosti většího začlenění teoretických vhladů podobných těm, které právě zazněly, do globálního kánonu feministické teorie, který je stále chudý na hlasy z globálního Jihu. Upozornila na tři důsledky koloniální povahy současných vědomostí o genderu: nutnost uznat to, do jaké míry je moderní genderový řád určován jeho rekonfigurací za kolonialismu, uznat, že navzdory dominanci Severu se teorie vždy tvořila a psala i na Jihu, a ač je méně známá, je stejně myšlenkově bohatá, a konečně nezbytnost toho, aby uvědomování si a začleňování takových teoretických a teoretiků zůstalo zásadní pro genderová studia jako obor. V diskusi pak Connell zdůraznila, že nutnost takového uznání je pro feminismus pouze začátkem – uznání diversity se musí institucionalizovat, a to prostřednictvím inkluzivní pedagogiky (v žádném feministickém kurikulu nesmějí tyto opomíjené hlasy chybět a je nutné přestat vnímat hlasy Jihu jako specifické, nezevšeobecnitelné, a proto neteoretické) a nových přístupů k překladu. Zde vyzdvihla překladatelskou tradici spojenou s ISA, ale upozornila i na limity kladené světovou znalostní ekonomikou.

Význam překladu se objevil dále i ve spojení s panelem historické sociologie nazvaném prostě „Překlady“. Polská přednášející Marta Bucholc představila genezi překladů díla Maxe Webera v Polsku a jeho historické důsledky pro stav polského sociologic-

mohou přijaté změny zhoršit pozici žen na trhu práce a zvrátit stávající růst ekonomické aktivity žen. Nakonec se Rubery věnuje otázce, do jaké míry může institucionální změna probíhat formou: a) vytlačení/výměny (*displacement*), kdy dříve méně důležité nebo četné institucionální zvyklosti v průběhu času nabydou na důležitosti a nahradí tradiční zvyklosti; b) konverze (*conversion*), kdy politiky nebo instituce přijmou jiný význam nebo funkci; c) odplavení (*drift*), kdy se změnou podmínek určité instituce vymizí. Rubery dochází k závěru, že celkový dopad krize na pozici žen se může měnit pro různé skupiny, a nemusí tedy být uniformně negativní, přesto se obává, že ženy budou krizí ovlivněny výrazně negativně a může dokonce dojít k návratu ve vývoji genderové rovnosti směrem k omezování práv žen nejen na trhu práce, ale také ve veřejném životě a ve vzdělání.

O'Reilly a Nazio ve své kapitole nejprve vymezují koncept segregace trhu práce s odkazem na klasické sociologické texty. Segregaci trhu práce konceptualizují na základě teorie balkanizace trhu práce Clarka Kerra a poté se věnují pozdějším revizím tohoto konceptu, zvláště feministickými autorkami. Podobně v případě genderového kontraktu vycházejí z teorie sexuálního kontraktu Carole Pateman a z kritiky tohoto konceptu ze strany Nancy Fraser a dalších autorek. Cílem autorek je zhodnotit, do jaké míry koncepty genderového konfliktu a dělby sfér společenské reprodukce a ekonomické produkce jsou funkční pro analýzu podoby institucí, dynamiky genderových nerovností na globálních trzích práce a pro pochopení vývoje v oblasti veřejné a sociální politiky.

Podobně jako Rubery dospívají autorky k závěru, že snahy o institucionalizaci genderové rovnosti se historicky vyskytovaly v souvislosti s „balkanizací“ genderové smlouvy, tedy s rozdělením mužů a žen do skupin, které odrážejí jejich pozici na trhu práce, děleným nepřekonatelnými bariérami a odlišnostmi v národním i mezinárodním kontextu. Tato komplexnost pracovních a rodinných drah může

dále růst vlivem krize. Zatímco mezi domácnostmi pracujících chudých (*work-poor*) může počet marginalizovaných rodin růst, neboť bude docházet k tomu, že práci ztratí žena i muž, ve skupině rodin se stabilní pozicí na trhu práce (*work-rich*) si práci s největší pravděpodobností zachovají oba, záleží ale na tom, zda se nebude jednat o práci na částečný úvazek, který častěji končí ztrátou zaměstnání než přestupem na úvazek plný. Tyto změny se tedy budou výrazně odrážet na zaměstnanosti žen. Celkově bude podle autorek docházet vlivem úspěšných opatření v období krize k upevňování genderového kontraktu, neboť otázka genderové rovnosti bude odsunuta na druhou kolej.

Detailnímu pohledu na analytické kapitoly, zahrnující devět případových studií a analýzu evropského trhu práce v době krize, se vzhledem k rozsahu textu vyhnu a přesunu se k diskusi o hlavních zjištěních, která editorky rámovaly výše popsaným teoretickým modelem. Karamessini a Rubery dospívají k názoru, že pro období před propuknutím krize bylo typické snižování rozdílu v míře participace žen na trhu práce mezi sledovanými zeměmi. Přesto se již v tomto období ukazovaly významné rozdíly v míře ekonomické aktivity žen podle věku a výše dosaženého vzdělání. Ženy z nejmladších a nejstarších věkových skupin, stejně jako ženy s nízkým vzděláním, vykazovaly nízkou míru integrace na trhu práce oproti ženám s vysokoškolským vzděláním a ženám ve věku 25–54 let. Podobně se na významně horší pozici na trhu odráželo mateřství a status migrantky. Zároveň ale došlo podle autorek k radikální změně genderových režimů v průběhu 90. let 20. století a na počátku 21. století. Změny v politice zaměstnanosti a v sociální politice se odrazily nejen ve zlepšení pozice žen na trhu práce, ale celkově problematika genderové rovnosti získala větší legitimitu. Přesto tyto trendy nezměnily ve sledovaných zemích rozdíly v podobě rodinné politiky a v kulturních ideálech péče zcela. Podobně přerušovala horizontální a vertikální segregace na trhu práce. Tyto faktory se dále podílely na rozdílné po-

kého poznání, které kladla do opozice vůči ostatním zemím střední Evropy bez podobných ucelenějších překladů. Příspěvek byl, stejně jako ostatní, zajímavý sám o sobě, pozoruhodnou a znepokojivou informací však bylo to, že odborný překlad byl v Polsku před několika lety vyškrtnut z akademicky hodnocené práce, což jej degraduje na volnočasovou aktivitu bez nároku na uznání, či dokonce odměnu, což promlouvá i k české praxi. Tato změna, řečníci spíše připomenutá než dále kritizovaná, nabyla dalšího rozměru, když Bucholc ukázala důležitost znalosti jednotlivých polských překladů výňatků z Weberova díla pro pochopení navazující teoretické práce.

Na podobně monstrózních konferencích je jistě možné věnovat se pouze omezenému množství tematických okruhů. Věřím však, že skutečnost, že je možné napříč takovými okruhy najít jasná pojítka, ukazuje, že se v případě kongresu ISA nejednalo pouze o slepenec vzájemně nekomunikujících mikrodisciplín. Naopak, šlo spíše o různorodý celek reagující na společný podnět, tedy současný nervný svět, s cílem stát se možným místem a nástrojem jeho řešení.

Literatura

Piketty, T. 2013. *Le Capital au XXIe siècle*. Paris: Editions du Seuil.

Polányi, K. 2001 [1944]. *The Great Transformation*. Boston, MA: Beacon Press.

Poznámky

1 Účast na konferenci byla částečně hrazena z prostředků specifického výzkumu SVV 260 112.

době přijatých opatření jednotlivých států v reakci na propuknutí krize, stejně jako v rozdílném dopadu ekonomického propadu a úsporných opatření na situaci žen a mužů.

Propuknutí krize se projevilo zejména propadem míry zaměstnanosti mužů, což bylo dáno především koncentrací žen ve feminizovaných oborech, zvláště ve státní správě, které nebyly na začátku krize postiženy. Výjimkou byl Island a Itálie, kde výrazně poklesla zaměstnanost žen i na začátku krize. Vlivem úsporných opatření a škrtů ale začal být postupně ohrožen i feminizovaný státní sektor, a tak začala stoupat i nezaměstnanost žen v ostatních státech. Zároveň se růst počtu zaměstnaných na částečné úvazky odrazil pozitivně spíše na mužské pracovní síle, neboť se výrazně zvýšil podíl mužů zaměstnaných nově na částečný úvazek. K tomu se dále prohlubovaly již existující nerovnosti mezi různými skupinami žen a různými skupinami mužů. Zároveň se ukázalo, že ženy v době krize častěji vstupovaly na trh práce a se zvyšující se mírou mužské nezaměstnanosti tak vzrůstal počet domácností s ženou živitelkou oproti období před začátkem krize. Zdálo by se tedy, že se pozice žen na trhu práce upevnila. To se však nestalo, neboť většina zemí přijala úsporná opatření, která se do velké míry týkala škrtů ve státním sektoru – jak ve výši mezd, tak v počtu pracovních míst – což vedlo ke zhoršení pracovních podmínek a růstu nezaměstnanosti zejména u žen. Zároveň oblast institucionálního a legislativního zajištění genderové rovnosti přestala být pro většinu evropských států prioritou a podle autorek pouze v Portugalsku, Řecku a na Islandu byla ve druhé fázi krize, po roce 2010, přijata opatření podporující rovnost pohlaví. Zároveň ale dvě posledně jmenované země zavedly na počátku krize výrazné škrtů v institucích zajišťujících genderovou rovnost, proto se ani u nich nedá mluvit o výrazném posunu. V oblasti snahy o konsolidaci finančních trhů našly autorky značně rozdílné strategie. Většina států ale zavedla výrazné škrtů v oblasti sociálního zabezpečení a také v oblasti podpory rodin s dětmi.

Ve většině analyzovaných států byla opatření fiskální konsolidace a úsporná opatření spojena s neoliberalním chápáním krize a potenciálu pro socio-ekonomický růst, který stojí proti hodnotám rovnosti a sociálního začleňování. Neoliberalní diskurs nejenže v některých státech přispíval ke snížení zájmu o problematiku opatření genderové rovnosti, ale vedl dokonce k růstu podpory konzervativního pojetí genderových rolí.

Závěrem lze říci, že kniha přináší velice cennou reflexi genderových aspektů současné ekonomické krize v hloubce a komplexnosti faktorů, které ovlivňují pozici žen a mužů v oblasti placené a neplacené práce. Nevýhodou tohoto holistického přístupu je zaplavení čtenáře informacemi o faktorech krizového vývoje, u kterých není jednoznačně řečeno, které z nich hrají klíčovou roli pro vysvětlení situace žen a mužů v době krize. Podstatným zjištěním ale je, že oběmi krize nebyli pouze muži, ale také ženy, i když obě skupiny byly zasaženy rozdílným způsobem. Autorky a autoři svými výsledky poukazují na nutnost zkoumat znevýhodnění uvnitř genderových kategorií, neboť právě prolínající se kategorie věku, vzdělání, národnosti nebo rodinného statusu hrají významnou roli v marginalizaci a diskriminaci žen a mužů na trhu práce. Zároveň poukazují na to, že neoliberalním diskursem ovlivněná úsporná opatření, která zavedly všechny evropské státy, poškodila zejména ženy, a to nejen tím, že se výrazně zhoršily pracovní podmínky ve feminizovaných sektorech, zvláště ve státní správě, ale že došlo také ke škrtům v oblasti rodinné politiky a politiky genderové rovnosti, což bude mít dlouhodobé negativní dopady na situaci žen nejen na trhu práce, ale ve společnosti obecně.

Literatura

Bettio, F., Corsi, M., Lyberaki, A., Lodovici, M. S., Verashchagina, A. 2013. *The Impact of the Economic Crisis on the Situation of Women and Men. Synthesis report*. [online]. Lu-

BEZ EKONOMICKÝCH SANKCÍ GENDEROVÉ ROVNOSTI VE VYSOKÉM ŠKOLSTVÍ A VĚDĚ NEDOSÁHNEME /

Marcela Linková, Marta Vohlídalová, Hana Tenglerová, Martina Fucimanová, Hana Víznerová, Kateřina Cidlinská

Ve dnech 2.–5. září 2014 se konala na Technické univerzitě ve Vídni již 8. evropská konference o genderové rovnosti ve vysokém školství, kde se v různých pádech skloňovaly problémy se zaváděním opatření na podporu genderové rovnosti. Až na vzácné výjimky o nich informovali a diskutovali zástupci a zástupkyně západoevropských zemí. Že je téma genderové rovnosti ve vědě otázkou, od které se nedistančují ani akademické, ani neakademické veřejné instituce, bylo zjevné. Konferenci podpořilo město Vídeň prostřednictvím svého starosty a místostarostky, ale i vedení Technické univerzity ve Vídni a rakouského Ministerstva pro vědu, výzkum a ekonomii. Zástupců a zástupkyň grantových agentur, ministerstev a vedení univerzit z dalších zemí na západ od nás bylo v publiku také nemálo.

Nejvýrazněji se rozdíl „východ – západ“ projevil v závěrečném panelu, kterého se kromě zástupců a zástupkyň Rakouska a Francie účastnil také Petr Pavlík z katedry genderových studií FHS UK a člen poradního sboru premiéra Bohuslava Sobotky a Fredrik Bondestam ze Švédského sekretariátu pro genderový výzkum. Bondestam ve svém příspěvku založeném na zkušenosti země, jejíž společenské uspořádání je z hlediska genderové rovnosti jedním z nejpokrokovějších, vyzdvihl pozitivní dopady afirmativních opatření pro genderovou rovnost ve vědě a apeloval na to, že bychom se ani na úrovni vědních politik a výzkumu neměli bát používat „the F-word“ (tj. feminismus). Příspěvek uzavřel odvážným tvrzením, že genderové rovnosti ve vědě nebude patrně dosaženo, pokud nebudou zavedeny ekonomické sankce za její nedostatečné prosazování. V této souvislosti se v konferenčních příspěvcích hojně disku-

xemburg: European Commission – Directorate General for Justice. [cit. 7. 8. 2014]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf>.

Rubery, J. 1988. *Women and Recession*. London: Routledge & Kegan Paul.

Walby, S. 2009. *Gender and the Financial Crisis*. [online]. UNESCO, Project on Gender and the Financial Crisis. [cit. 10. 3. 2012]. Dostupné z: <http://www.lancaster.ac.uk/fass/doc_library/sociology/Gender_and_financial_crisis_Sylvia_Walby.pdf>.

„PRAŽSKÁ ŠKOLA KRITICKÉ TEORIE“ NASTIŇUJE VIZE BUDOUCÍHO ZKOUMÁNÍ SPOLEČNOSTI / RADKA JANEBOVÁ

HRUBEC, M. A KOL. 2013. *KRITICKÁ TEORIE SPOLEČNOSTI. ČESKÝ KONTEXT*. PRAHA: FILOSOFIA, EDIČNÍ ŘADA FILOSOFIE A SOCIÁLNÍ VĚDY.

Monografie *Kritická teorie společnosti* vznikla pod vedením Marka Hrubce z Centra globálních studií v Praze a navázala na další knihy z oblasti kritické teorie vydávané v ediční řadě Filosofie a sociální vědy nakladatelství Filosofia (např. *Spor o Evropu: postdemokracie, nebo předemokracie?* [2005], *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů* [2008], *Od zneuznání ke spravedlnosti. Kritická teorie globální společnosti a politiky* [2011] a další). Kniha nabízí výklad kritické teorie v českém jazykovém prostředí s přesahy do prostředí slovenského.

Publikace obsahuje čtrnáct textů autorek a autorů několika generací tzv. pražské školy kritické teorie, kteří se věnují především současným paradigmatickým výkladům sociálního uznání a globálních interakcí. Jednotlivé kapitoly jsou vždy členěny do tří subkapitol. Nejprve je prezentována recepce zahraniční kritické teorie v českém prostředí, druhá subkapitola se věnuje rozboru českých autorek a autorů ve zkoumané oblasti kritické teorie a poslední část se zabývá výhledy do budoucna a představami jednotlivých autorek a autorů o potřebě rozpracování daného tématu. Tematicky se kniha zaměřuje na kritické analýzy společnosti, zejména

na témata globální nespravedlnosti, feminismu, politické ekologie, interkulturního dialogu, historického výkladu společnosti apod.

Marek Hrubec v kapitole *Globální ne/spravedlnost* analyzuje globální interakce a s nimi spojené sociální nespravedlnosti od 90. let do současnosti. Vzhledem k problematickému vývoji transnacionálních a globálních tendencí (zvláště v oblasti ekonomiky) zdůrazňuje potřebu zkoumání vzájemného vztahu mezi dynamikami lokálních, národních, makroregionálních a globálních procesů. Poznání těchto souvislostí je nezbytné pro formování sociální kritiky ekonomických a politických sil. Hrubec v rámci svého příspěvku přichází s požadavkem extrateritoriálního uznání práv za hranicemi státu, aby státy převzaly odpovědnost za jednání své, svých občanů a především ekonomických subjektů. Lze ocenit, že nad rámec ambicí knihy nejen prezentuje potřeby rozpracování tématu, ale v souladu se základními kritérii kritické teorie také „prakticky“ navrhuje cestu k sociální změně.

Oleg Suša se v kapitole *Politická ekologie: sociálně-ekologická krize a panství* zaměřuje na sociální, politické a morální souvislosti globální změny životního prostředí.

tovalo také o požadavku kulturních změn. Přes všechna opatření, která jsou v některých zemích dlouhodobě zaváděna, a to jak na úrovni státu, tak v rámci samotných institucí, v některých oblastech ke zlepšení nedochází. Institucionální, legislativní a ekonomická opatření by tak měla jít ruku v ruce se snahou o spravedlivé pracovní a studijní podmínky a s úsilím o nabourávání stereotypních představ o „mužské vědě“.

Otázce změny celkového vnímání vědy a jejího paradigmatu se věnovaly rozličně tematicky zaměřené příspěvky během celé konference. Shodovaly se především v důrazu na potřebu změnit patriarchální obraz vědy jako nutně silně hierarchického a konkurenčního prostředí, který však v současné době vzrůstá spolu se silícím „bojem“ o finanční prostředky na výzkum a narůstající pracovní nejistotou. Věda by naopak měla být prostředím, kde je podporována a ceněna spolupráce. Jako jeden z účinných nástrojů takové změny byla uváděna grantová politika podporující projekty týmů, v nichž jsou rovnoměrně zastoupeni zástupci a zástupkyně na různé profesní a studijní úrovni. Takovou strategii zaujala například Bruselská svobodná univerzita, kterou představila Alison Woodward, nebo Kalifornská univerzita v Riverside, kde je jedním z kritérií získání interního grantu zapojení i bakalářských studujících.

Zcela jinou realitu oproti „západnímu“ modelu v závěrečné diskusi představil zástupce České republiky Petr Pavlík, který velmi otevřeně hovořil o domácí situaci, kde genderová rovnost ve vědě není považována za důležité téma a kde chybí jakákoliv vůle rozhodovacích orgánů princip genderové rovnosti ve vědě skutečně prosazovat. Jak uvedl, smyslem bytí politik genderové rovnosti v České republice, které většinou (pokud vůbec existují) zůstávají pouze na papíře, je vytváření jakési „Potěmkinovy vesnice“ pro orgány Evropské unie. Možnost proměny akademického prostředí vidí v generační obměně skupiny mužů, kteří se v současné době nacházejí v mocenských pozicích české vědy a otázku genderové rovnosti ignorují. Na otázku, zda nelze pro genderovou rovnost argumentovat

Ukazuje, jak se prohlubující krize systému panství globálního kapitalismu projevuje krizemi v rovinách ekologické, ekonomické, sociální i politické a postupně se obrací proti samému panství globalizovaného kapitálu.

Vývoji kritické teorie kultury od modernistického zkoumání vztahů mezi kulturou a politikou, společností a ekonomickými zájmy po transkulturalitu se v kapitole *Mezi kulturním a transkulturním obratem* věnuje Milan Kreuzzieger. Upozorňuje, že v souvislosti s posunem referenčního prostoru od národního k transnacionálnímu a s příchodem nových globálních aktérů by se měl změnit i přístup kritické teorie, která by měla vycházet z transdisciplinárního a kosmopolitního rámce.

Lubomír Dunaj se v kapitole *Interkulturní dialog* zabývá potřebou nalezení etických regulátorů fungování lidské společnosti na celoplanetární úrovni. Varuje zejména před eurocentrismem a západocentrismem, které považuje za největší překážky interkulturního dialogu, a relevantnost interkulturního dialogu dokládá především ekonomickým vzestupem nezápádního světa (zejména Číny a dalších zemí skupiny BRICS). Obdobně jako Hrubec ukazuje potřebu mezinárodního občanskoprávního systému, který se bude inspirovat kulturním dědictvím a historickými zkušenostmi všech kultur. Myšlenky a možné přínosy těchto kultur by měly být vzájemně porovnány prostřednictvím interkulturního dialogu. Dunaj klade důraz na zkoumání pojmu „dialektika“ coby metodologického východiska hledání budoucích regulátorů lidské společnosti.

Kapitola Ondřeje Lánského s názvem *Kolonialismus a postkolonialismus* věnuje zcela logicky úvodní část zdůvodnění, proč by se česká kritická teorie měla zabývat důsledky kolonialismu, přičemž argumentuje, že kolonizace jako komplex řady sociálních fenoménů byla zásadním podnětem pro rozšíření evropských sociálních a ekonomických vzorců po celé planetě. Postkoloniální myšlení podle Lánského umožňuje sledovat, jak se evropské formy myšlení spolupodílejí na

výkonu dominance tzv. vyspělých národů nad společnostmi (post)kolonizovanými, a pomáhá identifikovat přítomné prvky moci a násilí (například pomocí binární opozice civilizace vs. barbarství). Za oblasti, které vyžadují další zkoumání, považuje například otroctví a jeho roli při formování současného globálního kapitalismu, transmodernitu či rasismus. Další rozpracování těchto témat může poukázat na základy dominance a útlaku a může ukázat cestu, jak jim čelit.

Zuzana Uhde v kapitole *Feminismus: rovnost v odlišnosti* popisuje vzájemný vztah a vlivy mezi feministickým myšlením a kritickou teorií od 60. let 20. století do současnosti. U obou perspektiv vnímá jako společnou kritiku žité zkušenosti utlačovaných a podřízených skupin, jejímž cílem je nejen vysvětlit struktury útlaku a nadvlády, ale zejména rozpracovat normativní neopresivní vizi společnosti. Jako specifikum feministické teorie uvádí především zaměřenost na žitou zkušenost různých skupin žen. V závěru vyzývá ke kritické analýze nezamýšlených důsledků emancipace žen v podobě, v jaké je prosazována v pozdně moderních kapitalistických společnostech, na životy žen v socioekonomicky, kulturně či geopoliticky znevýhodněném postavení. Varuje před rizikem tzv. deformované emancipace, kdy novodobé globální podřízení emancipace trhu reprodukuje sociální nerovnosti.

Kritickou teorií dějin a představením klíčových autorů a autorek, kteří se teorii kritického historického bádání věnovali, se v kapitole *Historický vývoj* zabývá Michal Pullmann. Ten argumentuje ve prospěch kritického myšlení o dějinách, které je na jedné straně postaveno na analýze a představení principů pojmání dějin v delších časových liniích a na druhé straně připouští určité „diagnózy“ či poučení do budoucna, přičemž by zároveň mělo být podpořeno důrazem na profesionální dějepisce s analýzou historických pramenů prostřednictvím odborných metod historické práce.

vědeckou excelencí, Pavlík odpověděl, že muži, kteří zastávají vedoucí pozice v ČR, nejsou nutně vynikající vědečtí pracovníci, špičky ve svém oboru, a že odkaz na excelenci je jen hezké slovo zakrývající další způsob sortování lidí a rozdělování peněz „správným“ směrem. Dodal také, že by bylo vhodné, aby Evropská unie důsledněji kontrolovala finanční toky, které směřují do nových členských zemí, a důsledně vyžadovala a kontrolovala naplňování principů genderové rovnosti. V závěru svého vystoupení, které se u přítomných setkalo s velice vřelým přijetím, pak uvedl i silný argument, proč by se měla západní Evropa více zajímat o to, jak jsou u nových členů EU naplňovány principy genderové rovnosti. Uvedl, že je potřeba, aby západní Evropa vytvořila cosi jako Marshallův plán pro genderovou rovnost, protože pokud západní Evropa nezmění přístup zemí východní a střední Evropy k těmto otázkám, může se snadno stát, že tyto genderově nesenzitivní země začnou měnit rozhodovací procesy a priority EU a narušovat celkovou mocenskou strukturu a směřování Evropy.

Jedním z hlavních řečníků konference byl Loukas Balafoutas z Univerzity v Innsbrucku, jeden z autorů výzkumu vlivu afirmativních opatření na ochotu žen vstupovat do soutěže. Ve svém příspěvku se zaměřil na to, jaká je efektivita afirmativních opatření na podporu žen (zda tato opatření zvyšují ochotu žen soutěžit), jací vítězové pak z takové soutěže vycházejí a zda jde skutečně o kvalitní kandidáty, a také na to, co se děje v týmu po ukončení takové soutěže (tedy zda mají afirmativní akce další vedlejší efekty, jako je např. negativní vliv na spolupráci v týmu a jeho soudržnost a celkovou produktivitu). Dosavadní výzkumy provedené v této oblasti ukazují, že ochota soutěžit je obecně silně genderově podmíněná. V západních kulturách jsou ženy méně soutěživé než muži, přičemž genderový rozdíl v ochotě soutěžit se projevuje již od věku pěti let. Jinak je tomu ale v matrilineárních kulturách, kde byla naopak pozorována větší soutěživost žen oproti mužům, což naznačuje, že ochota mužů a žen vstupovat do soutěže je silně kulturně

Ondřej Štěch v kapitole *Pospolitosť: proti odcizení* objasňuje cestou rekonstrukce různých konceptů spojení mezi kritickou a komunitaristickou analýzou, respektive mezi emancipací a ukotvením v pospolitosti. Toto propojení činí prostřednictvím analytické kategorie „odcizení“. V závěru navrhuje zkoumat dvě dilemata a možnosti jejich řešení, která ve vztahu k emancipaci řeší malá společenství. Za prvé upozorňuje na možnou protikladnost emancipace a pospolitosti, vzhledem k tomu, že někdy silné pospolitosti mohou jednotlivce omezovat a znemožňovat mu autonomní jednání v zájmu společenství. Za druhé se zdrojem dilematu stává jeden z principů utváření komunity – „vyomezování vůči jiným skupinám“, který může být zdrojem nesnášenlivosti pospolitosti vůči skupinám jiným. Na základě těchto dilemat pak formuluje fatální sociální otázky, zda a jak lze uskutečňovat spolu s integrovanými společenstvími zároveň i plnohodnotnou individuální emancipaci a zda a jak by mohla taková společenství existovat bez frakčních konfliktů a vzájemné uzavřenosti.

V kapitole *Občanská společnost a veřejnost* se Lucie Cviklová zabývá otázkou, jak mohou různé konceptualizace, typologie a legitimizace demokracie, občanské společnosti a politické veřejnosti přispět k vysvětlení politických či legitimizačních krizí demokratických systémů. Považuje za potřebné zkoumat důsledky proměny občanské společnosti, která vytváří podmínky pro formální fungování demokratických institucí (participace je nahrazována masovou loajalitou), přičemž jako ideální koncept k tomu vnímá Habermasovu teorii legitimacy. V textu zároveň uvádí příklady kritických empirických analýz americké aféry Watergate a české legitimizační krize z přelomu let 1997 a 1998.

Petra Gümplová se v kapitole nazvané *Konstitucionalismus a demokracie* zabývá souvislostmi mezi politickou mocí a vyšším psaným zákonem (zejména ústavou). Prezentuje diskusi kriticky smýšlejících autorů k legitimitě politické moci, která se odvíjí zejména okolo kompatibility vlády zá-

kona s moderním kapitalismem, omezování práv a svobod ve jménu neoliberálních idejí či legalismu fungujícímu na úkor demokracie. V závěru představuje model konstitutivní demokracie, který klade důraz na participaci občanek a občanů při ustavování demokracie a který chápe jako alternativu k deliberativním teoriím práva. S tím souvisí i uvedená potřeba historicko-politologické analýzy tvorby Ústavy v České republice v roce 1992.

Situaci kritických teorií médií se v příspěvku *Mediální studia* věnuje Lenka Vochocová, která na vybraných příkladech publikací ukazuje, jak je v české perspektivě zkoumána vazba mezi mocí, ideologií, ekonomickými strukturami a fungováním médií. Klíčová část textu je zaměřena na spor a možnost „smíření“ dvou klíčových pozic kritických mediálních studií, a to kulturálních studií a politické ekonomie komunikace.

Michal Hauser v kapitole *Instrumentální rozum* nejprve popisuje, jak se s kritickou teorií vyrovnával režim reálného socialismu, a poukazuje na odlišnost instrumentálního rozumu v pojetí kritické teorie a bývalého režimu. Dále se zabývá pojetím instrumentálního rozumu ze strany Karla Kosíka a Milana Machovce. V závěru objasňuje vazbu instrumentálního rozumu k otázce produkce „postmoderního“ kapitalismu, upozorňuje na novou podobu tzv. „nadinstrumentálně instrumentálního rozumu“ a pokládá otázku, jaký postoj k němu zaujmout (a sám považuje za nutné ho nejen kritizovat, ale i hájit).

Kapitola *Věda a utópia* Ladislava Hohoše se zabývá kritickými teoriemi, které se pokoušejí navrhnout institucionální změny k nastolení vyšší úrovně civilizace. Autor ukazuje navrhované cesty hledání lidské svobody, odstraňování mocenských vztahů, bídy, odcizení z pohledu vybraných kritických autorů.

Ondřej Krochmalný a Pavel Siostrzonek v poslední kapitole *Surrealistické myšlení* porovnávají první generaci kritické teorie označovanou jako frankfurtská škola s první a druhou generací teoretiků českého surrealistického hnu-

podmíněna. V západních kulturách přitom ženy často nejsou ochotny do soutěže vstupovat ani v momentě, kdy je to pro ně výhodné. Důležité je tudíž podle Balafoutase nastavit podmínky tak, aby se zvýšila ochota žen vůbec vstupovat do soutěže. Takovou situaci mohou zajistit právě pozitivní opatření, která podle jeho výzkumu jednoznačně zvyšují ochotu žen soutěžit. Ve výzkumu, který provedl spolu s Matthiasem Sutterem, se jako nejúčinnější ukázala tzv. měkká pozitivní opatření (pokud jsou žena a muž stejně kvalitní, je upřednostněna žena), která zdvojnásobila ochotu žen vstoupit do soutěže, zároveň ale nesnížila ochotu mužů se takto upravené soutěže účastnit. I v případě silného preferenčního zacházení bylo 50 % mužů ochotno se soutěže účastnit (pro srovnání, ochota žen vstupovat do soutěže bez jakéhokoli opatření dosáhla pouze 30 %). Příkladem může být program zavedený Technickou univerzitou v Delftu, která se v roce 2011 rozhodla vypsát pozice pro deset nejlepších profesorek. Do výběrového řízení se přihlásilo i třicet mužů. Pokud jde o kvalitu kandidátů, kteří vzejdou ze soutěže, v rámci které byla uplatněna pozitivní opatření ve prospěch žen, ukázalo se, že tato opatření zároveň zvyšují kvalitu těch, kteří uspějí – do soutěže totiž vstupují i skutečně kvalitní ženské kandidátky. Co se týče týmové dynamiky, ukázalo se, že afirmativní opatření mají pozitivní vliv i na výkonnost celých skupin. Svou přednášku tedy Belafoutas uzavřel tím, že afirmativní opatření na podporu žen jsou skutečně efektivní – zvyšují ochotu žen vstupovat do soutěže, přitahují kvalitní kandidátky a vedou zároveň k vyšší produktivitě týmů.

Závěry této studie jsou velice aktuální už vzhledem k tomu, že na konferenci opakovaně zaznělo, že současná organizace výzkumu vede k posilování prvků soutěže. Například Ilse Costas, Celine Camus a Stephanie Michalczyk ve svém příspěvku o genderových dopadech nové veřejné správy na utváření subjektivit výzkumníků hovořily o ustavování „kultury fotbalových týmů“, bezohledné a vysoce konkurenční, která se navíc stále v některých prostředích reprodukuje na principu „korunních princů“, jež si vedoucí labora-

tí s cílem poukázat na paralely a podobnosti obou skupin. Komparativně docházejí k závěru, že oba významné kritické proudy vykazují srovnatelnou myšlenkovou úroveň, myšlenkové postupy a věnují se obdobným tématům.

Není pochyb o tom, že všechny autorky a všichni autoři disponují hlubokým vhledem do oblasti kritické teorie, byť každá a každý ze svého specifického úhlu pohledu či tématu. Pokud lze monografii něco vytknout, pak je to spíše určitá nedisciplinovanost v jednotlivých kapitolách. V monografii se ne vždy podařilo dodržet deklarovanou strukturu a záměr textů, což se projevuje již v nejednotném názvu hlavních subkapitol. Kapitoly jsou sice vždy členěny do tří subkapitol, ale zejména v pojetí třetích kapitol lze pozorovat značné rozdíly. Některé autorky a autoři šli dokonce nad rámec poslání třetí subkapitoly a lze u nich vysledovat „praktičnost“ v podobě konkrétních podnětů pro sociální změnu (např. Hrubec, Štěch). Část autorek a autorů se držela avizovaného záměru subkapitoly a navrhovala možné oblasti budoucího zkoumání daného tématu (např. Kreuzzieger, Dunaj, Lánský, Uhde, Gümplová, Vochocová, Cviklová), ale v některých kapitolách jsou třetí subkapitoly pojaty spíše jako závěry a vize zkoumání tématu absentuje (např. Suša, Hauser, Hohoš).

Přínosu publikace by také přispěla lepší komunikace některých autorů se čtenářkami a čtenáři. Není zcela jasné,

kdo je cílovou skupinou předkládané knihy, a přestože je na obálce knihy uvedeno, že je určena pro „zájemce o filozofii, sociologii, politologii, kulturní studia, globální studia apod.“, nelze ze slova „zájemce“ odvodit jeho předpokládanou úroveň znalostí. Je-li určena pro odbornou veřejnost, pak se lze ptát, zda pojetí prvních a druhých subkapitol není až příliš přehledové. Pokud by monografie chtěla směřovat i mimo odbornou veřejnost, pak by komfortnější četbě prospěla v každé kapitole důsledná formulace cíle nebo alespoň záměru příspěvku, logické struktury textu a rovněž vlastní pozicionality autorky či autora (především ve vztahu k požadavku normativity). Někteří autoři mají totiž tendenci prezentovat své vlastní názory jako fakta, což může čtenářky a čtenáře „mimo obor“, kteří neznají kontextová východiska píšících, mást.

Uvedené výhrady jsou spíše estetickými vadami na „kráse“ než nedostatky „charakteru“. Pro čtenářku a čtenáře, kteří hledají informace o kritické analýze společnosti, zejména v oblastech, jako jsou pojetí globální nespravedlnosti, politické ekologie, interkulturního transkulturního dialogu, postkolonialismu, feminismu, kritické teorie pospolitosti, občanské společnosti, demokracie, konstitucionalismu či mediálních studií, bude tato kniha nejen zajímavým zdrojem informací, ale také zdrojem podnětů a otázek k přemýšlení.

NOVÝ POHLED NA POLITIKU GENDERU V OBDOBÍ SOCIALISMU? /

ROMANA VOLEJNÍČKOVÁ

HAVELKOVÁ, HANA, OATES-INDRUCHOVÁ, LIBORA (EDS.). 2014. *THE POLITICS OF GENDER CULTURE UNDER STATE SOCIALISM. AN EXPROPRIATED VOICE.*

LONDON, NEW YORK: ROUTLEDGE.

V úvodu recenzované knihy editorky Hana Havelková a Libora Oates-Indruchová sumarizují dosavadní výzkum, kte-

rý byl realizován k tématům genderu a socialismu nebo postavení žen v období socialismu. Jak ale editorky upo-

toři a kateder k sobě vyberou a podporují je. Vzhledem k výše uvedeným poznatkům tak není s podivem, že možnost žen v takovém prostředí soutěžit je minimální a motivace v něm zůstávat rovněž.

Silným tématem, které se na konferenci opakovaně objevovalo, bylo zahrnutí genderové dimenze do kurikula technických a přírodních věd a spolupráce mezi genderovými experty a expertkami a výzkumníky a výzkumnicemi z těchto oborů. Epistemická východiska těchto vědních kultur jsou zjevně odlišná, což může způsobovat řadu nedorozumění a frustrací. Corinna Bath ve své práci s inženýry používá genderová studia jako nástroj ke zpochybnění zažitých předpokladů ve vývoji technologií, které jsou často považovány za danost. Se svými studenty otevírá otázky týkající se toho, kdo nebo co je v dané technologii vynecháno, pro koho je daná technologie určena a pro koho není, jaké jsou předpoklady v pozadí návrhu technologie. S těmito předpoklady potom v průběhu kurzu pracují a snaží se promýšlet, jak by návrh technologie vypadal, kdyby byl vyvíjen s předpokladem odlišné cílové skupiny, a proč je vlastně daná technologie navrhována pro určitého implicitního uživatele. Zároveň bylo výrazným tématem, jak vyučovat technické a přírodovědné obory, aby neodrazovaly dívky, a jak poskytovat podporu v netradiční výuce učitelům a učitelkám (Ilse Bartosch z Vídeňské univerzity se například věnovala výzkumu vyučujících fyziky).

Dalším tématem, které se prolínalo příspěvky, byla kombinace vědecké profese a rodičovství. Rodičovská a zvláště mateřská zkušenost a potřeba rozdělit alespoň v určitém období života svou pozornost mezi vědeckou práci a péči o děti, stále zůstává problémem. Se vzrůstající soutěživostí akademického prostředí se přitom rodičovství, a zvláště mateřství, stává stále větším handicapem při budování úspěšné vědecké kariéry. Způsob, jakými vědkyně reflektují toto znevýhodnění, se zabýval příspěvek Isabely Bubr-Ennser, který se věnoval otázce bezdětnosti mezi vědkyněmi a rozdílu mezi plánovaným (ideálním) a skutečně realizovaným počtem dětí

zorňují, většina knih (českých nebo zahraničních) publikovaných krátce po roce 1989 se vyznačuje příliš zobecňujícími tezemi o ženách ve střední a východní Evropě nebo tezemi o ženách za socialismu, a přehlíží specifika postavení žen a mužů v konkrétních zemích bývalého Sovětského svazu. Současná literatura se podle editorek vztahuje především k tématu změn v přístupu k emancipaci žen před rokem 1989 nebo k tématu diskursivní konstrukce genderu v období socialismu. Některé současné knihy se sice věnují konkrétně České republice, hojný počet knih je však (i když v mnoha případech opodstatněně) publikován v anglickém jazyce a analýzy či závěry těchto studií jsou české feministické a proženské obci málo známé. Knihy, které byly publikovány v českém jazyce, podle editorek zpravidla pojednávají o současné situaci nebo o tranzici, která této situaci předcházela. Tím editorky opodstatňují záměr celé knihy. Kniha sice nabízí kapitoly z per českých autorů a autorek o kultuře genderu v období socialismu v českém kontextu, ale vychází v anglickém jazyce (díky tomu může opět dojít ke vzdálení závěrů knihy českému čtenářstvu).

Předkládaná kniha je výsledkem tříletého týmového výzkumu, jehož jedním cílem byl mimo jiné inovativní přístup v oblasti metodologie a teorie k tématu kultury genderu v období socialismu. Editorky knihy tedy v úvodu upřesňují ono nové vymezení metodologie a teoretických přístupů využitých v knize. Například koncept genderu/genderového řádu v období socialismu zkoumají pomocí tří úrovní analýzy – úrovně symbolické, institucionální a osobní. Každá studie uvedená v této knize se zaměřuje na konkrétní úroveň analýzy (např. příspěvek Barbary Havelkové pojednává o třech úrovních genderu v oblasti práva, příspěvek Petry Hanákové nastiňuje pohled na filmy prizmatem genderu nebo příspěvek Věry Sokolové pojednává o otázce homoseksuality před rokem 1989).

Multidisciplinarita výzkumu a výzkumného týmu umožnila ukázat kulturu genderu z různých úhlů pohledu a v různých

oblastech sociálního života. Cílem této knihy nebylo poskládat mozaiku různých přístupů ke studiu kultury genderu v období socialismu, ale šlo o to ukázat, jak na první pohled nesourodá kompozice výzkumu může ilustrovat vzájemné spolupůsobení různých sfér. Kompozice knihy se může čtenářům a čtenářkám jevit jako chaotická, neuspořádaná nebo zmatená. Jednotlivé příspěvky se však navzájem doplňují ve svém vymezení kultury genderu v období socialismu a splňují svůj cíl.

Na základě vymezení výzkumného záměru editorky knihy upřesňují, jak autoři a autorky pracují ve svých textech s analytickou kategorií genderu. Cílem této knihy je objasnit kulturu genderu v období socialismu v České republice prizmatem dvou aspektů analytické kategorie genderu jako sociální a symbolické kategorie. Podle této logiky je následně strukturována celá kniha, kde jednotlivé příspěvky objasňují výše uvedené vymezení konceptu genderu. Hlavním cílem tohoto vymezení bylo poukázat na přehlížené nebo neviditelné oblasti genderové kultury nebo popření mýtů, které se v akademickém psaní s tématem genderu a socialismu pojí. Vymezení genderu jako sociální kategorie má přispět k doložení teze, že model emancipace žen nebyl pouze řízený shora. Tedy ukázat, že v akademickém prostředí existuje poměrně málo textů, které by se věnovaly otázce, jak jsou různí sociální aktéři a aktérky zahrnuti do vytváření, proměn nebo naturalizace genderové kultury. V této části knihy autoři a autorky využívali archivní materiály nebo svědectví k objasnění přístupu Komunistické strany k agendě genderu, feminismu nebo emancipaci žen. Druhý aspekt, vymezení genderu jako symbolické kategorie, má doložit tvrzení, že feminismus není importovaným konceptem ze „Západu“, ale že se i v českém prostředí postupně etabloval koncept genderu a feminismu, a zároveň, že čeští autoři a autorky nekriticky nepřijímali koncepty využívané na „Západě“. V této části knihy autoři a autorky zobecňují poznatky z předchozí části knihy a analyzují je prizmatem in-

u rakouských vědkyň. Kvantitativní výzkum, který se zaměřil na vědkyně ve věku 25–45 let, ukázal, že tyto ženy vykazují velice nízkou porodnost, která je však ve velkém kontrastu s jejich osobními plány a preferencemi. Přestože mladé vědkyně plánovaly mít více dětí, s věkem se jejich ochota mít více dětí snižovala. Zatímco v průměru podle svých slov plánovaly přibližně dvě děti, ve skutečnosti měly většinou jen jedno dítě a řada z nich zůstávala bezdětná. Výzkumy týkající se bezdětnosti vědkyň provedené v Rakousku přitom ukázaly, že kolem 45 % profesorek zůstává nakonec bezdětných, zatímco např. ve Švédsku je tomu tak pouze u 20 %. Rakousko přitom trápí nedostatek míst v zařízeních předškolní péče o děti a stejně jako v ČR zde ženy v evropském srovnání obvykle zůstávají delší dobu po narození dětí v domácnosti. Bezdětnost se tedy pro vědkyně stává jednou z odpovědí na to, jak uspět ve vzrůstající soutěži ve vědě.

Výsledky výzkumu zaměřeného na muže s vysokoškolským vzděláním, kteří odešli na rodičovskou dovolenou, představily Sybille Reidl a Floriana Holzinger. Ty si položily otázku, zda jsou i muži, kteří nastoupí na rodičovskou dovolenou, později diskriminováni na pracovním trhu tak, jako je tomu v případě žen, u kterých se rodičovská většinou projevuje např. v propadech příjmu i v dalších aspektech. Ve své kvalitativní analýze založené na hloubkových rozhovorech (jejich vzorek přitom zahrnoval i několik vědců) přitom došly ke zjištění, že také v případě mužů má pobyt na rodičovské dovolené stejné negativní dopady na vývoj jejich další pracovní kariéry, které jsou pozorovatelné u žen. Výjimkou byly pouze situace, kdy byli muži na rodičovské krátkou dobu (do tří měsíců), zároveň ji kombinovali s prací na částečný úvazek a po jejím ukončení se vrátili na plný úvazek zpět do práce, nebo pokud nepracovali na vedoucích pozicích.

dividuálních aktérů nebo poukazují na střet tradičního vymezení genderu a diskursu emancipace.

Takové analytické vymezení genderu rozkrývá mnoho rovin, např. jak byly definovány oblasti jako kultura genderu, emancipace nebo vymezení přístupu státního aparátu k ženám v období socialismu. V úvodu knihy je tedy zřejmé, proč autoři a autorky přistoupili k e dvojímu vymezení analytické kategorie genderu a kde jsou výhody tohoto přístupu. Nyní na několika vybraných příspěvcích ukážu, jak konkrétní autoři a autorky pracovali s tímto vymezením genderu s cílem zvýraznit oblasti kultury genderu v období socialismu, které nebyly natolik zjevné.

V první části knihy, která nese název *Gender jako sociální kategorie*, bych ráda zdůraznila dva příspěvky – příspěvek Barbary Havelkové o různých úrovních právního systému v období socialismu a příspěvek Věry Sokolové o přístupu státního aparátu k homosexualitě. Text Barbary Havelkové objasňuje, jak byl gender konstruován a vymezen právním systémem v období socialismu. Podle autorky nebylo období socialismu v oblasti genderové rovnosti homogenní, právě naopak, autorka identifikovala tři různá stadia: a) zrovnoprávnění (*equalization*) v letech 1948–1962; b) přemítání (*reflection*) v letech 1963–1968; c) éra rodiny (*the era of family*) v letech 1969–1989. Každé z těchto stadií staví ženy před nové výzvy oficiálního postoje k rovnoprávnosti a zároveň vyzývá experty a expertky v oblasti rovnosti žen a mužů k novým debatám. Pro první období je podle autorky charakteristická rovnoprávnost (snaha o zrovnoprávnění v oblasti rodiny, např. úpravou zákonů, které zajišťují stejná práva a povinnosti oběma manželům; nebo v oblasti práce, např. podpora žen ve vstupu na pracovní trh). Jak Havelková ukazuje, i přes četné změny v oblasti rodinného práva a zaměstnání však nedošlo ke změnám v dělbě práce (ženy neustále „pracovaly“ na dvě směny – v práci a doma). Pro druhé období, období přemítání, je charakteristická úvaha nad (ne)efektivností ženské pracovní síly – počáteční pová-

lečná krize je zažehnána a ženská pracovní síla začíná být v určitých odvětvích nadbytečná. Dále se také objevují diskuse o finanční náročnosti předškolních zařízení (jako nástroje pro podporu žen na trhu práce) a s tím související debaty psychologů a psycholožek o škodlivosti kolektivní výchovy dětí (bez mateřské lásky trpí děti citovou deprivací). Zatímco mužů se tyto změny netýkaly (muži byli stále viděni jako živitelé rodiny), ženy měly začít zvládat obě role (pracovní i pečující). Stát na jedné straně ženy chránil, na druhé straně stále udržoval tradiční dělbu práce v rodině (vyvázáním otců z péče o dítě). Šedesátá léta, pro která bylo charakteristické rozvolnění politické situace, opět přinesla paradoxní situace – na jedné straně rozvolnění vyvolalo otevření tabuizovaných témat (pornografie, prostituce...), na druhé straně byly ženy pod rouškou svobodného rozhodování postupně zákony a novelami zákonů tlačeny do role pečujících matek. Pro poslední stadium rodiny bylo charakteristické opětovné utlumení svobody, což mělo za následek, že rodina se pro mnohé stala místem svobody, morálních a občanských hodnot. To změnilo i samotný pohled politiků a političek na rodinu – i když právo garantovalo v oblasti rodiny rovnost, přesto tato rovnost byla interpretována komplementárně prizmatem dělby práce na základě pohlaví (když se každý z manželů podílí konkrétním způsobem na chodu domácnosti, pak je manželství rovné, svobodné, morální). Havelková na konci kapitoly shrnuje, co bylo pro období socialismu charakteristické v oblasti práva: pojetí rovnosti mužů a žen se časem mění (nejprve byl kladen důraz na rovnost, poté na rozdílnost); rovnoprávnost existovala pouze v systému práva, v realitě nikoliv, a důsledkem toho byla mnohá zákonná opatření (např. legalizace potratu) garantující svobodu člověka podrobena kolektivnímu zájmu (např. v období poklesu porodnosti). V této kapitole Havelková komplexně vystihla proměňující se právní systém, který spoluvytvářel situaci, v níž i přes snahu emancipovat se a dosáhnout rovnoprávnosti (mýtus, jenž se pojí se situací

JAK PŘÍSTUPOVAT K ŽENÁM V PODNIKÁNÍ?

ZPRÁVA Z DIANA INTERNATIONAL RESEARCH CONFERENCE 2014 / Marie Dlouhá

Ve dnech 15.–17. června se ve švédském Stockholmu odehrála Diana International Research Conference 2014. Nezasvěceným čtenářům a čtenářkám tohoto příspěvku název konference patrně příliš nenapoví, i když právě v něm je zachycena podstata aktivit a snah, kterými se pořadatelé/lky i účastníci/ce zabývají. Konference je organizovaná v rámci takzvaného projektu Diana (více viz <http://www.dianaproject.org/>). Jak konference, tak projekt mají v názvu jméno mytické bohyně Diany, která je spojena s oblastí lovu, s nezávislostí a svobodomyšlností. Stává se tak spíše hrdinkou a lovkyní než sběratelkou – rolí, která je tradičně připisovaná ženám. Využití jména této bohyně v názvu tak má dvojí symboliku. Váže se k oblasti podnikání, kterou se konference a aktivity tohoto projektu zabývají. Lovkyní, a ne sběratelkou, se totiž stává i žena podnikatelka, když bojuje o kapitál v oblasti podnikání – typicky mužské aréně. Současně můžeme Dianu považovat i za bojovnici proti genderovým stereotypům – nezapadá do tradičních představ o pasivních ženách závislých na jejich mužských protějšcích. Nicméně zde mne napadá, jestli právě Diana – bojovnice – tradiční genderové rozdělení nepodporuje. Ze své ženské role se vymaňuje tím, že přijímá mužské vlastnosti. Nabízí se tak otázka, jestli je tato metafora myšlena tak, že je možno dobýt kapitál ve světě podnikání, podobně jako Diana, pouze pokud využijeme strategie stereotypně považované za vlastní mužům. Myslím si, že zakladatelky projektu Diana – Candida G. Brush, Nancy M. Carter, Elizabeth J. Gatewood, Patricia G. Greene a Myra M. Hart – by jistě neviděly úspěšnou podnikatelku nutně s maskulinními rysy.

žen v období socialismu) ženy úplné emancipace a rovnoprávnosti ve všech oblastech života nedosáhly.

Další kapitola z první části knihy, o které bych se zde chtěla zmínit, je kapitola Věry Sokolové pojednávající o státním přístupu k homosexualitě před rokem 1989. Hlavním cílem této kapitoly je ukázat, jak státní instituce ovlivňovaly individuální životy jedinců, jež se identifikovali jako homosexuální nebo transsexuální, jak v tomto kontextu fungoval gender a sexualita jako nástroj kontroly, a zároveň (na základě rozhovorů) ukázat, jak se s těmito otázkami vyrovnávali konkrétní jedinci. Sokolová v úvodu kapitoly popisuje roli české sexuologie ve vztahu k homosexualitě (jako autorita v oblasti sexuality měla česká sexuologie obrovskou moc interpretace a definice homosexuality). Podle autorky byla role české sexuologie dvojí – na jedné straně zde byl viditelný důraz na heteronormativitu a tradiční rodinný život, na druhé straně však mnozí čeští sexuologové vyvíjeli snahu o integraci, respekt nebo pomoc neheterosexuálním lidem (v podobě terapie či sezení). Nicméně, jak ukazuje Sokolová, česká sexuologie se neustále držela tradičního a rigidního genderového pohledu (samotné definice gayů a leseb byly ovlivněny genderovými stereotypy), což ve výsledku vedlo k odsunutí tématu sexuální přitažlivosti mezi dvěma ženami na okraj zájmu. Autorka dále také „nabourává“ několik mýtů vztahujících se k životům gayů a leseb v období socialismu. Například ukazuje, že lesby (autorka se dotazovala pouze žen) nebyly pouze pasivními objekty a oběťmi utlačující státní ideologie, ale naopak si byly vědomy vlastní identity a vytvářely strategie „přežití“ v tomto světě. Například mnoho z jejích komunikačních partnerek za sebou mělo heterosexuální manželství. Některá manželství byla uzavřena instrumentálně, jako vyhnutí se možným negativním postojům společnosti vůči nevdaným/neženatým a bezdětným. Manželství bylo jakousi kamufláží (pro mladé ženy bylo výhodnější mít „nálepku“ rozvedená než být svobodná). Dalším mýtem byla nemožnost navazování

lesbických vztahů. Jak ale její komunikační partnerky ukázaly, v průběhu svého života aktivně navazovaly nová partnerství prostřednictvím seznamovacích inzerátů. Zde byly využívány určité „kódy“, např. kód „hledám kamarádku pro poznání kultury“ nebo kód „doučování“ znamenal hledám (sexuální) partnerku. Kapitola Věry Sokolové ukazuje, že ženy, jež se identifikovaly jako lesby, byly autonomní a aktivní v oblasti vlastní sexuality, nikoliv utlačované přístupem státu k homosexualitě.

Ve druhé části knihy, která nese název *Gender jako symbolická kategorie*, bych ráda vyzdvihla dvě kapitoly – kapitolu Petra Roubala o spartakiádě z genderové perspektivy a kapitolu Petry Hanákové o feministickém stylu v českém filmu. Kapitola Petra Roubala zajímavě analyzuje symbol období socialismu – spartakiádu – z genderového hlediska. Jak autor ukazuje, v 19. století, kdy vznikl Sokol (předchůdce spartakiády), byla otázka genderové rovnosti v této oblasti definována prostřednictvím modelu emancipace pomocí segregace (jak autor tuto dobu definuje), který byl založen na zdůraznění rozdílů mezi muži a ženami, což na jedné straně umožnilo autonomii a individualitu ženskému cvičení (o což se po celou dobu mnoho ženských oddílů snažilo), na druhou stranu se však mužské tělo stalo symbolem správného pohybu a „užití“ těla. V první polovině 20. století se tento model přetavil do úplně jiné podoby – nyní již nedocházelo ke zdůraznění možností a limitů pohybů ženského a mužského těla, ale ke zdůraznění společné komunity, národní hrdosti a příslušnosti k českému národu, kde gender nehrál takovou roli (důležitou se stala ona hrdá příslušnost k českému národu). Po nástupu socialismu nastala další proměna sportovních aktivit tohoto druhu – Komunistická strana si brzy uvědomila užitečnost tohoto cvičení pro podporu národního uvědomění a tím byla ovlivněna i jeho následující podoba. Gender se sice stal základním elementem „příběhu“ pohybů a cviků v masové gymnastice, ale přestaly (jako tomu bylo dříve) být zdůrazňovány rozdíly

Tedy přes obsáhlejší úvod se dostáváme k podstatě toho, čemu se celý projekt a také konference věnovaly a věnují. Projekt Diana byl v roce 1999 vytvořen výše uvedenými zakladatelkami s cílem zvýšit povědomí o ženách podnikatelkách. Zároveň se zaměřuje na podporu ženského podnikání. Za touto myšlenkou stojí uvědomění si toho, že právě rozvoj ženského podnikání může napomoci například ekonomickému růstu, i když jak konference ukázala, ekonomický růst rozhodně není to jediné, čemu se věnuje pozornost. Právě sílicí vědecká komunita okolo projektu Diana, která se soustředí na výzkum podnikání, s důrazem na ženské podnikání, se může stát dobrým základem a prostorem pro ovlivňování strukturálních podmínek. Znalosti a data z této oblasti mohou sloužit nejen k pochopení toho, jaká je současná situace, ale mohou být využity i jako nástroj pro změnu, pro informování širší veřejnosti, transformaci názorů a také změnu praktik v souvislosti s podnikáním a rolí žen v jeho rámci.

Hlavní téma konference tedy vyplývá z výše uvedeného. Vědce a vědkyně spojuje zájem o podnikání, ve kterém je patřičný prostor věnovaný ženám a/nebo genderu. Otázkou, kterou se snažila konference konkrétně zodpovědět, bylo, jakou má ženské podnikání a inovace v něm vliv na globální ekonomiku (tématem konference bylo: Exploring the Impact of Women's Entrepreneurship & Innovation in the Global Economy). Jak se s otázkou vyládlí badatelé a badatelky vyrovnat?

Patrně není příliš překvapivé, že odpověď nebyla jednoduchá. Konference možná přinesla více otázek než odpovědí. Úvodní slovo, které měla právě zakladatelka Elizabeth Gatewood spolu s Henry Colette z Irska, se zaměřilo na vytržení vědců a vědkyň z jejich uzavřených světů bádání. Tyto dvě ženy nechaly publikum zamyslet se nad tím, kam vůbec směřuje výzkum ženského podnikání. Výzkum podnikání s ohledem na ženy (nebo genderová témata obecně) není novým oborem, má již poměrně stabilní institucionální zázemí – existují vědecké skupiny, které se tomuto tématu věnují, jsou speciální knihy a časopisy, které se na téma přímo zamě-

mezi muži a ženami. Od 70. let se masová gymnastika dále proměňovala a z metaforických „příběhů“ o hrdosti a lásce k vlasti se stávala cvičením, jež respektuje a proklamuje rodinnou politiku (cvičili všichni – muži, ženy i děti). Kapitola Petra Roubala ukázala na obecnou rovinu vztahů mužů a žen v období socialismu a také na samostatné etablování rovnosti mužů a žen prostřednictvím československého modelu masové gymnastiky (spartakiády).

Kapitola Patry Hanákové analyzuje vybrané filmy Věry Chytilové a Ester Krumbachové. Jak autorka sama říká, prací, které by se věnovaly československé kinematografii z pohledu genderu, je velice málo, proto si klade za cíl vybrané filmy kriticky zhodnotit z hlediska genderové perspektivy. Autorka se například zaměřuje na to, jak Chytilová a Krumbachová pracovaly v mužském světě československého filmu. Autorka zde pracuje se svým konceptem latentního feminismu (*latent feminism*), který využívá k analýze práce těchto dvou uvedených žen. Latentní feminismus odkazuje k určitému druhu reflexe genderu založené na osobních

zkušenostech, který se vyhýbá konceptualizaci či propagandě politických stanovisek. Podle Hanákové díla Chytilové a Krumbachové nabízejí subverzivní potenciál pro otázku rovnosti mužů a žen (nikoli z pohledu politiky rovnosti mužů a žen tak, jak jej prosazoval státní aparát), stejně jako zaměření se na ženské postavy (ty se v jejich filmech stávají hlavními postavami, stejně jako jejich myšlenky či pocity).

Recenzovaná kniha otevírá mnoho nových témat naší nedávné historie z genderové perspektivy. Například téma zhodnocení české kinematografie (především českých režisérů) je poměrně ojedinělé téma, které předestírá nový a neotřelý pohled na filmovou analýzu. Kniha navíc nabízí díky zvolenému způsobu analýzy kultury genderu jako symbolické a sociální kategorie plastičtější vhléd do problematiky postavení mužů a žen a emancipace žen v období socialismu. Ačkoli se můžeme ptát, zda se jedná skutečně o nový pohled na politiku genderu v období socialismu, je nepochybné, že kniha čtenářům a čtenářkám nabídne rozbor různorodých témat a jejich souvislostí.

KUDY NA VRCHOL? / MARIE DLOUHÁ

FAGAN, COLETTE, GONZÁLEZ MENÉNDEZ, MARIA C., GÓMEZ ANSÓN, SILVIA (EDS.). 2012. *WOMEN ON CORPORATE BOARDS AND IN TOP MANAGEMENT: EUROPEAN TRENDS AND POLICY*. NEW YORK: PALGRAVE MACMILLAN.

Od roku 1970 došlo v zemích OECD k velkému nárůstu zaměstnanosti žen. Na trhu práce však stále nacházíme odlišnosti v postavení žen a mužů jak mezi obory, tak v pozicích, které v rámci oborů zastupují. Sborník *Women on Corporate Boards and in Top Management* se zabývá tím, jaké je postavení žen v nejvyšších řídicích pozicích – v představenstvech firem a ve vrcholovém managementu. Dlouhodobě se totiž ukazuje, že se zde objevují nejen nerovnosti kvantitativní –

v množství žen v těchto pozicích, ale také kvalitativní – tj. v charakteru pozic, které zastupují, a v kompetencích a míře vlivu, kterou v daných firmách mají.

Recenzovaná kniha shrnuje poznatky z několika zemí EU a podrobně analyzuje situaci žen ve vrcholových řídicích pozicích. Editorky sborníku upozorňují na to, že v současné době jsou zkušenosti a kvalifikace žen a mužů podobné, nerovné postavení žen v řídicích pozicích tedy nelze vysvětlit

řují – příkladem může být časopis *International Journal of Gender and Entrepreneurship*. Nicméně právě dosavadní směřování hlavního proudu výzkumu ženského podnikání, které se soustředilo (samozřejmě že ne vždy) na roli žen v podnikání a na jejich zviditelnování, bylo podrobena kritice. Například Susan Marlow z Nottinghamské univerzity vyzdvihovala fakt, že zkoumat jenom ženy, případně pracovat s ženami a s muži pouze jako s výlučnými kategoriemi, zvyšuje rozdíly mezi nimi. Kladla otázky jako Proč se ptáme pouze žen (a ne mužů) na to, jak podnikání ovlivňuje jejich rodinu? nebo Nezakrýváme podobnosti mezi ženami a muži, když pátráme po jejich odlišnostech? Stereotypní představy výzkumníků a výzkumnic ovlivňují totiž výzkum už ve fázi kladení si otázek. Pokud se hledají rozdíly mezi podnikateli a podnikatelkami, často se vychází ze stereotypních představ, kterými je pak ovlivněn nejen způsob formulace otázek, ale i výsledky samotné. Tito autoři se tak pokusili klást si otázky jinak a zjistili například, že tradiční předpoklad, že ženy si spojují podnikání s ekonomickým ziskem méně než muži, je mylný (Saridakis et al. 2014).

Otázka po budoucím směřování výzkumu vyvolala i další kritiku současného stavu. Konkrétně byl problematizován pohled na muže a ženy podnikatele a podnikatelky jako dvě proměnné v obrovských datových souborech. Právě tento styl práce s podnikateli a podnikatelkami jako proměnnými potvrzuje a znovu vytváří kategorie mužů a ženy. Bylo navrhováno zaměřit se spíše na gender a na jeho chápání jako (znovu)vytvářeného v interakcích. Pozornost se tedy může soustředit na to, jak se gender dělá. Právě přítomná Anne de Bruin upozorňovala na toto možné směřování, které je spojeno s kvalitativními technikami zkoumání, například diskursivními a narativními přístupy (více viz Brush, Bruin, Welter [2009]).

Kromě kritiky se také nabízela možná řešení, kam současný výzkum podnikání žen posunout. Tato řešení opět vycházela převážně od moderátorek – Elizabeth Gatewood a Henry Colette – ale diskutoval o nich celý sál účastnic a účastníků konference. Navrhova-

lit pouze individuálními charakteristikami. Jako důležité se tudíž ukazuje zahrnutí makroperspektivy – organizačních a společenských faktorů. Mezi vlivy, které hrají roli na organizační úrovni, patří typ firmy, oblast jejího zájmu a firemní kultura. Způsob práce ve firmách většinou odpovídá spíše pracujícímu bez rodinných závazků – je vyžadováno vysoké pracovní nasazení, dlouhý čas strávený v práci, nepřerušovaná kariéra apod. Vzhledem k tomu, že péčí o děti a rodinu tráví v současné době více času ženy než muži a je to také od nich častěji očekáváno, stává se pro muže jednodušší dosáhnout vyšších pozic. K důležitým sociálním faktorům patří například celkový přístup k postavení žen ve společnosti, práci a rodině. Všechny tyto faktory rámuje národní kontext, do kterého můžeme zahrnout sociální politiku, právní řád, sociální instituce, kulturní tradice a další vlivy.

Specifičnost jednotlivých národních kontextů vedla editorky k tomu, aby sestavily sborník z příspěvků, které podrobně analyzují situaci v jednotlivých zemích – Norsku, Švédsku, Finsku, Velké Británii, Francii, Španělsku, Slovinsku a Maďarsku – na základě obdobné metodologie. Tyto státy byly vybírány zejména s ohledem na to, aby byly v knize zastoupeny země s různým sociálněpolitickým rámcem. Proto jsou zde přítomny státy severského *sociodemokratického modelu* – Norsko, Švédsko a Finsko, které tradičně vykazují největší míru genderové rovnosti a jejichž sociální politika je založena na modelu dospělého pracujícího (*adult worker model*) – tj. modelu, který se snaží zajistit vysokou zaměstnanost jak mužů, tak žen. *Liberální model* zastoupený Velkou Británií je typický nízkými zásahy státu a slabou právní regulací. V oblasti genderových vztahů funguje modifikovaný model muže živitele (*modified breadwinner model*), ve kterém sice ženy mají vysokou zaměstnanost, nicméně je zde malá státní podpora opatření umožňujících kombinaci práce a rodiny. Do *korporátního modelu*, pro který jsou typická širší opatření sociálního státu a větší ochrana práv pracujících, můžeme zařadit Španělsko a Francii.

Tento model však nemá tak silná opatření podporující model dospělého pracujícího jako severské země a rovněž důraz na rovnost není tak silný. Poslední skupinou jsou *postsocialistické země*, zde Maďarsko a Slovinsko, které kombinují očekávání modelu dospělého pracujícího s genderovou segregací povinností mezi domácí a pracovní sférou.

Nyní bych stručně představila základní charakteristiky nastavení státních politik jednotlivých zkoumaných států, jejich sociálněpolitický kontext, opatření směřující k genderové rovnosti aplikovaná v daných státech a také strukturu a postavení žen a mužů ve vrcholovém managementu a představenstvech firem v těchto zemích, která z předchozích charakteristik vyplývá.

V Norsku je hodnota genderové rovnosti silně zakořeněna zejména ve veřejném prostoru. Pro tržní prostředí je stále typická genderová segregace, především v řídicích pozicích. Norsko má v oblasti politiky týkající se rovných příležitostí značně regulativní přístup a dlouhodobé zkušenosti s kvótami. Není tedy překvapivé, že i v oblasti řízení byly v roce 2003 zavedeny kvóty, které vedly ke 40% podílu žen v představenstvech v roce 2009¹. Kvóty však ovlivnily zastoupení žen pouze v určitých druzích společností (a. s. a s. r. o.). Změnilo se také složení a charakter představenstev – zastoupené ženy mají typicky vyšší vzdělání než muži, jsou mladší a nemívají vlastnický podíl v těchto firmách. Zároveň se zvýšil počet mnohonásobných členství v představenstvech, moc se tedy koncentruje v rukou úzké skupiny lidí. Zavedení kvót nemělo ani v Norsku bezvýhradnou podporu.

Silná podpora rovnosti je přítomna i ve Švédsku, což se projevuje nejen vysokou participací žen na trhu práce a v politice, ale také například nízkou nerovností v odměňování mezi muži a ženami. Nejvyšší řídicí pozice opět patří převážně mužům. Ve Švédsku byl počet žen v představenstvech firem nejvíce ovlivněn doporučením genderové rovnosti, jež bylo zahrnuto v zásadách správy řízení společ-

nými možnými cestami bylo například věnovat pozornost i jiným nerovnostem v podnikání než pouze genderovým – například sexuální orientaci či rase. Věnovat více pozornosti životu podnikajících celkově – zejména oblasti rodinné – a to jak z pohledu žen, tak z pohledu mužů. Je možné také zkoumat kontextové faktory, tj. jaký vliv na podnikání má prostředí, ve kterém se odehrává. Podnikání bylo rovněž podrobena kritice jako pozitivní koncept, který je spojován se samostatností, inovací, ekonomickou produkcí a úspěchem. To může zproblematizovat například zkoumání nejen úspěšných, ale také neúspěšných firem, nebo jinak motivovaných odchodů z podnikání. Ke srovnání lze využít i životních příběhů podnikatelek a podnikatelů, kteří mají ve své pracovní historii více podnikatelských či zaměstnaneckých zkušeností. Právě kladení si otázek týkajících se fluktuace mezi podnikáním a klasickým zaměstnáním může poodhalit další oblasti, které pomáhají vědcům a vědkyním pochopit tento fenomén.

Směřování výzkumu také nebylo jmenováno pouze ve spojitosti se současným výzkumem, pozornost byla věnovaná i budoucnosti tohoto odvětví. Zájem se obrátil na nové badatelky a badatele, kteří/teré se o téma zajímají. Hledaly se důvody jejich zájmu, zvláště proto, že právě nové nápady a pohledy mohou směr výzkumu ovlivňovat nebo případně určovat. Finálním nápadem, jak dále posunout výzkum, který vzešel z konference, bylo nastavit ho separátně od výzkumu podnikání jako takového, ale snažit se začlenit otázky genderu do jeho hlavního proudu. Zároveň se ozývaly i hlasy, které upozorňovaly na přílišnou akademičnost výzkumu, a tudíž odtrženost od reality. Byly kladeny požadavky na to, aby měl výzkum praktické dopady. Výzkumné kroky by měly směřovat i ke konkrétním radám, které by mohly vést ke změně současné situace. Takovým, patrně všeobjímajícím tématem, které provází všechny vědkyně a vědce zabývající se problematikou genderu i mimo oblast podnikání, bylo, jak dostat tyto otázky do většího povědomí a získat pro ně hlas nejen v úzké skupině, která se tématem zabývá. Tento cíl poněkud kalila skutečnost, že na konferenci byla velká

ností. Politické debaty se vedly i o možnosti zavedení kvótního systému obdobného jako v Norsku. Samotná diskuse o kvótách a hrozba jejich zavedení vedla k výraznému zvýšení počtu žen v představenstvech firem. Švédsko je tedy zajímavým případem země, ve které ke změně (a to i v soukromých firmách) vedla samotná veřejná debata o možném zavedení právních opatření zajišťujících rovné zastoupení ve vrcholovém managementu.

Rovněž ve Finsku ženy dosahují vysokého vzdělání a jsou hojně zastoupeny ve středním řízení. I zde je však typický horší přístup žen do vysokého managementu. Finskou situaci provází diskuse o tom, zda jsou příčinou nedostatečného počtu žen chybějící zkušenosti a kvalifikace a zda státní zásahy usilující o rovnost nepovedou k omezení tržních principů. Ve Finsku vzrostl počet žen v představenstvech firem po zavedení kvót. Růst byl výraznější ve státních podnicích, kterých se opatření týkala. U soukromých podniků opatření zavedena nejsou, zde také došlo k vzrůstu, ovšem výrazně nižšímu. Zastoupení žen ve státních firmách se liší podle odvětví, na které se firma zaměřuje – technologicky orientované firmy jsou většinou řízeny spíše muži, firmy zaměřené na telekomunikace a služby mají vyšší zastoupení žen, než je obvyklé. Sami Finové však považují zastoupení žen v představenstvech² za nízké.

Ve Velké Británii také roste počet žen v manažerských pozicích, nejvyšší úroveň řízení ale stále patří elitní skupině bílých mužů. Přestože zvláště mladé ženy dosahují často vyššího vzdělání než muži, zůstává zde jak vertikální, tak horizontální segregace trhu práce. Zastoupení žen ve vyšších pozicích se však zlepšuje jen pozvolna. Může to být ovlivněno jak sociální politikou, která upřednostňuje tradiční rozdělení rolí v rodině, tak tím, že v oblasti rovnosti v zastoupení v představenstvech byla stanovena pouze nezávazná doporučení. Pro Velkou Británii je ovšem typické, že se v případě selhání doporučení obvykle nezavádějí povinná opatření. Hrozba kvót tedy není velká a nehraje ta-

kovou roli, jakou hrála ve Švédsku. Analýza britských představenstev také ukázala rozdíly ve struktuře pozic v rámci představenstva. Muži například častěji vykonávají výkonné pozice, které jsou spojené s každodenním chodem firem, a tím se odlišuje jejich mocenská hodnota.

Ve státech, které řadíme ke korporátnímu modelu, konkrétně ve Francii a Španělsku, byla přijata legislativa zahrnující kvóty pro členy představenstev ve veřejných společnostech. Silná role státu, která je typická pro Francii, se promítá do častých zásahů i v oblasti rovnosti žen a mužů. Kromě kvótních opatření můžeme jmenovat například snahy mírnit platovou nerovnost mezi muži a ženami. Analýza francouzského prostředí ukazuje, že je nutné brát v potaz historii firem – roli v zastoupení žen hraje například to, jestli se jedná o firmu rodinnou. Španělská kvótní opatření nebyla zdaleka tak radikální, byla založena zejména na doporučeních, přesto vyvolala v zemi rozsáhlé debaty. Růst počtu žen v představenstvech není příliš rychlý vzhledem k mírnému nastavení opatření.

Postsocialistické země – Slovinsko a Maďarsko – zatím nezavedly žádná právní opatření směřující k rovnosti v řídicích pozicích, ani v podobě doporučení. Tomu odpovídá i struktura představenstev firem, kde počet žen téměř stagnuje. Přestože i zde je silné zastoupení žen na trhu práce, zůstává většina mocenských pozic v rukou mužů. V úvahách o zavedení kvót v těchto zemích je však třeba brát v potaz, že politiky rovnosti zde nemají stabilní podporu, a přijetí přísnějších legislativních opatření tak naráží na silný odpor jak širší veřejnosti, tak politiků. Případ Slovinska znovu poukazuje na podobnosti v individuálních charakteristikách vrcholných manažerek a manažerů. Největší odlišností, která ženy v jejich pozici znevýhodňuje, jsou povinnosti v domácí sféře. Maďarský případ ukazuje na rozdíly mezi zastoupením žen v představenstvech velkých a malých firem (v malých je podíl žen vyšší než ve firmách velkých).

Postavení žen ve významných vedoucích či řídicích po-

prevalha žen. Otázkou se tak stává, jestli jedním z prostředků, jak dosáhnout větší pozornosti pro genderové otázky obecně, není získat pozornost více mužů. Jenomže jak by bylo možné tento zájem zvýšit?

I kritické otázky zaměřené na současné směřování výzkumu byly podrobeny kritice. Ta pramenila především z toho, že konference se účastnili zástupci a zástupkyně z celého světa – jak z USA a Kanady, tak z evropských států, zejména severovýchodních zemí, tak například z arabských zemí (Spojené arabské emiráty), z Jižní Ameriky, Nového Zélandu či Austrálie. Poněkud chyběli zástupci z asijských států, Afriky a postsocialistických zemí. Určité názorové pnutí proto plynulo z toho, že zde byli přítomni zástupci a zástupkyně z různých kulturních prostředí. Zástupkyně tradičnějších společností, jakými jsou například arabské státy, namítaly, že v jejich zemích není výzkum podnikání žen a samotné podnikání žen tak rozšířené. Poukazovaly na to, že některé z navrhovaných otázek se mohou stát teprve nadstavbou určitého vědění, které zatím v těchto zemích postrádají.

Možná právě to, že podnikání žen je poněkud specifickým tématem, kterým se zabývá úzká skupina vědců a vědkyň, odráží i skutečnost, že konference nepatřila k těm největším. Jednalo se o necelou stovku účastníků a účastnic a téměř 50 příspěvků na nejrůznější témata. Někteří z přednášejících ukázali, že jejich výzkum do mnoha navrhovaných směrů již zasahuje. Příkladem mohou být vystoupení, která kriticky analyzují samotný výzkum podnikání a žen či genderu. Lene Foss, Henry Colette a Helene Ahl kupříkladu věnovaly svůj příspěvek A Review of Policy and Practice Implications in Gender and Entrepreneurship Research analýze článku věnující se genderu a podnikání a zjistily, že možnost praktické aplikace výsledků výzkumu na reálnou praxi v nich není příliš zahrnuta. Susan Marlow a Janine Swail se ve svém příspěvku Re-evaluating Business Exit from a Gendered Perspective zaměřily na konce podnikání v podobě krachu nebo dobrovolného odchodu do klasického zaměstnání. Ukázaly nejen to, jak je podnikání vzájemně provázáno s rodin-

zicích je téma důležité zejména z toho důvodu, že odhaluje mocenské struktury působící ve společnosti. Sborník *Women on Corporate Boards and in Top Management* díky podrobné empirické analýze ukázal různé podoby a důsledky zastoupení žen v předsednictvech firem a ve vrcholovém managementu v závislosti na sociokulturním kontextu. Doplněním o kvalitativní data by analýzy mohly jít hlouběji k důvodům nestejných pozic mužů a žen v nejvyšším řízení. Ryze kvantitativní práce se také jistě nevyhne výtkám ohledně toho, že unifikuje ženskou zkušenost a staví ji do opozice k té mužské, čímž reprodukuje odlišnosti, a tedy nerovnosti. Kniha *Women on Corporate Boards and in Top Management* částečně na tuto možnou kritiku reaguje a poukazuje na časté podobnosti, které mezi vrcholovými pracovníky a pracovnicemi jsou. Velkou předností knihy je také to, že neprezentuje daná opatření, která se snaží vyrovnávat počet mužů a žen v řídicích pozicích, jako univerzální a neproblematická. Příkladem výtky k pozitivním opatřením v případě podpory žen je například to, že se jejich pomocí může reprodukovat slabší postavení žen. Ženy jsou totiž konstruovány jako ty, kterým je třeba pomáhat, jež jsou odlišné od mužů, kteří pomoc nepotřebují. Druhým pohledem reagujícím na tuto výtku může být to, že pozitivní opatření nejsou zvýhodňováním žen, ale jsou zmírňováním nerovných podmínek přístupu žen do řídicích pozic. V současné době jsou totiž díky neformálním a netransparentním pravidlům upřednostňováni muži.

Nakonec snad jen zamyšlení, jak se výsledky studie vztahují k českému prostředí, ve kterém se pohybujeme. ČR je samozřejmě nejbližší státům s postsocialistickou minulostí – Slovinsku a Maďarsku. Počet žen ve vedení velkých firem je

výrazně menší než počet mužů – jejich zastoupení činí okolo 8%.³ Genderové stereotypy, nedostatek flexibilních pracovních úvazků a dlouhá a málo placená rodičovská dovolená, to všechno jsou faktory přispívající k tomu, že břemeno rodinné péče spočívá na ženách. Stejně jako v Maďarsku a Slovinsku však počet žen ve vedení firem mírně stoupá. Kvóty a jiné pozitivní akce směřující k genderové rovnosti jsou českou společností obecně přijímány spíše negativně, nicméně přítomnost nadnárodních firem, které se řídí pravidly země, ze které pocházejí, může pracovníkům a pracovnicím ukázat cestu pozitivních opatření jako možnou.

Recenzovaná kniha přináší solidní empirický základ pro další výzkum v oblasti struktury řízení velkých firem a vrcholového managementu. Přestože většina opatření nemá dlouhého trvání a dlouhodobější efekty by bylo možno prokázat až dalším longitudinálním šetřením, je na příkladu zvláště severovýchodních zemí patrný posun směrem k genderové rovnosti. Ukazuje se, že schopnosti žen nejsou jiné než ty mužské a že společnosti s ženami ve vedoucích pozicích mají vyšší výkonnost a lepší ekonomické výsledky.

Poznámky

1 Jednalo se o zastoupení žen v představenstvech akciových společností a společností s ručeným omezením.

2 Roku 2009 bylo v představenstvech 16,8% žen.

3 Deloitte. 2013. *Deloitte CGC: České manažerky se prosazují především ve zdravotnictví, v telekomunikacích a dopravě*. [online]. Praha [cit. 30. 9. 2014]. Dostupné z: <<http://www.deloittelegal.cz/deloitte-cgc-ceske-manazerky-se-prosazuji-predevsim-ve-zdravotnictvi-v-telekomunikacich-a-doprave.html>>.

nou sférou, ale také přehodnotily jednoznačně negativní pohled na konce podnikání. Snaha o udržení podnikání a směřování k prosperitě tohoto podnikání podle jejich názoru naopak může být mnohdy negativnější volbou než rozhodnutí z podnikání odejít. Navíc poukázaly na to, že na zdánlivě neutrální odchod z/neúspěch v podnikání je ve skutečnosti silně genderovaný fenomén. Také další příspěvky na konferenci nenabízely pouhý popis, ale rovněž porozumění současnému stavu. Edwina Pio a kolektiv vystoupili s prezentací *Exotic Meets Suave: The Micro Dynamics of Homophily in the Cambridge Cluster*, ve které se zabývali možným alternativním vysvětlením nižší participace žen v jednom podnikatelském inkubátoru v Anglii. Zjistili, že důvody lze hledat především v mužských sítích, které zde fungují a které ovlivňují například rozdělování peněz, ale také výběr kandidátů do rozhodčích rad apod.

Rostoucí komunita okolo projektu *Diana* ukázala, že společné propojení tématu genderu a podnikání (případně žen v podnikání) má již solidní základ teoretických znalostí a praktických zkušeností, ze kterého lze čerpat. Jak je patrné z mého příspěvku, mnoho otázek, které si badatelé a badatelky v této oblasti kladou, přesahuje rámec výzkumu podnikání a může sloužit jako inspirace i dalším lidem zabývajícím se tématem genderu.

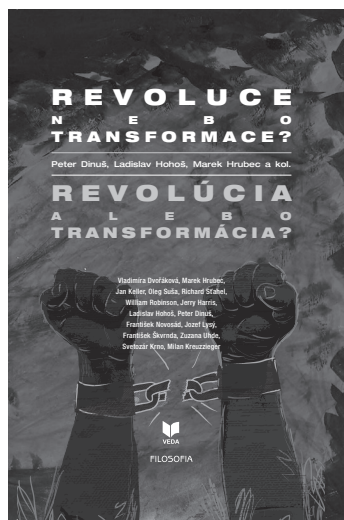
Literatura

- Brush, C. G., Bruin, A. de, Welter, F. 2009. „A gender-aware framework for women’s entrepreneurship.“ *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, Vol. 1, No. 1: 8–24, doi:10.1108/17566260910942318.
- Saridakis, G., Marlow, S., Storey, D. J. 2014. „Do different factors explain male and female self-employment rates?“ *Journal of Business Venturing*, Vol. 29, No. 3: 345–362, doi:10.1016/j.jbusvent.2013.04.004.

PODĚKOVÁNÍ

Redakce časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* děkuje za spolupráci recenzentkám a recenzentům, kteří se podíleli na hodnocení statí patnáctého ročníku časopisu v roce 2014.

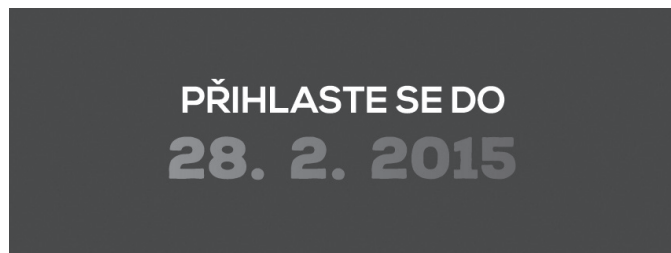
Doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, Ph.D. (Univerzita Mateje Bela v Banskej Bystrici); Mgr. Kateřina Cidlinská (Akademie věd ČR, Praha); Mgr. Lucie Cviklová, M.A., Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze); Mgr. Radka Dudová, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); Dr. Anna Pospěch Durnová, Ph.D. (Universität Wien); PhDr. Jaroslava Hasmanová Marhánková, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni); PhDr. Hana Hašková, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); Mgr. Ondřej Hora, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně); PhDr. Markéta Horáková, Ph.D. (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha); Ing. Sylva Höhne (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha); Mgr. Ema Hrešanová, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni); PhDr. Marek Hrubec, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); Majda Hrženjak, Ph.D. (Mirovni inštitut, Ljubljana); Jana Javornik, Ph.D. (University of Leeds); Mgr. et Mgr. Tereza Jiroutová Kynčlová (Univerzita Karlova v Praze); Mgr. Martina Kampichler, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně); Mgr. Jaromíra Kotíková (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha); RNDr. PhDr. Milan Kreuzzieger, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); PhDr. Zuzana Kusá, CSc. (Slovenská akadémia vied, Bratislava); PhDr. Hana Maříková, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); doc. Libora Oates-Indruchová, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci); Ing. Petr Pavlík, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze); PhDr. Michal Růžička, Ph.D. (Universität Wien; Západočeská univerzita v Plzni); PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze); Tereza Stöckelová, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); Mgr. Hana Šlechtová, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci); PhDr. Iva Šmídová, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně); PhDr. Jaroslava Šťastná, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze); Marie Valentová, Ph.D. (Centre for Population, Poverty and Public Policy Studies - CEPS/INSTEAD, Luxembourg); PhDr. Marta Vohlídalová, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha); Kateřina Zábrodská, Ph.D. (Akademie věd ČR, Praha).

**Dinuš, Peter, Hohoš, Ladislav, Hrubec, Marek a kol. 2014.
Revoluce nebo transformace? Revolúcia alebo transformácia?
Bratislava: Veda, Praha: Filosofia.**

Pětadvacetileté výročí od událostí roku 1989 přináší příležitost znovu reflektovat téma revoluce a transformace. Sociální změny, které se od té doby odehrály, nebyly jen jedny z mnoha běžných jevů, v mnoha případech se jednalo o problematiku transformace. Kniha se pokouší přiblížit téma postupných i rychlých, zásadních i povrchních, dramatických i plynulých sociálních změn v posledním období a naznačit možné budoucí vývojové trajektorie. Otevírá transdisciplinární a interdisciplinární rozbory na pomezí sociologie, filozofie, genderových studií, globálních studií a kulturních studií.

Do knihy přispěli autorky a autoři z České republiky, Slovenské republiky a USA: Vladimíra Dvořáková, Marek Hrubec, Jan Keller, Zuzana Uhde, Peter Dinuš, Ladislav Hohoš, Jerry Harris nebo William Robinson.

Podějte si přihlášku ke studiu genderových studií na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity do Brna: termín je 28. února 2015.

Genderová studia jsou bakalářským studijním oborem a na FSS MU se studují podobně jako ostatní **dvouoborově**, a to jak **v prezenční** tak **v kombinované** formě studia. V prezenčním studiu jej lze kombinovat s většinou oborů fakulty, například s obory: sociologie, sociální antropologie, mediální studia a žurnalistika, humanitní environmentalistika, sociální práce, evropská studia.

V kombinované formě studia se otvírá kombinace genderových studií s oborem sociální práce.

Genderová studia **lze studovat také mezifakultně** s některými obory na Filozofické fakultě MU: s filozofií, angličtinou či pedagogikou.

Po bakalářském stupni **lze ve studiu pokračovat** i v rámci magisterského studia oboru sociologie (Katedra sociologie FSS MU zastřešuje tři studijní obory: genderová studia, sociální antropologii a sociologii samotnou), kde je možnost si zvolit genderovou profilaci.

Základní přehled a informace o studiu na FSS MU najdete na www.chcinafss.cz nebo v záložce „Chci na gender na FSS“ na stránkách oboru: <http://www.gender.fss.muni.cz/>.

Časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum* je recenzovaný vědecký transdisciplinární časopis v oblasti genderových studií a feministické teorie. V časopise jsou publikovány stati, které uplatňují genderovou či feministickou perspektivu v oboru sociologie, filosofie, politologie, kulturních studií anebo v dalších sociálních a humanitních vědách. Časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum* vydává od roku 2000 Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Redakční rada časopisu podporuje publikace, které přispívají k rozvoji transdisciplinárních genderových studií v České republice s přihlédnutím k autorskému analytickému přínosu textů.

Časopis je zařazen v databázi SCOPUS, *European Reference Index for the Humanities* (ERIH), v databázi *Central European Journal of Social Sciences and Humanities* a v dalších databázích.

Instrukce pro autorky a autory

Redakce přijímá rukopisy v elektronické podobě v editoru Word zaslané na adresu genderteam@soc.cas.cz. Rukopisy zasílejte ve dvou variantách: 1. v plné variantě, včetně abstraktu v angličtině, klíčových slov, informace o autorovi/ce a kontaktní adresy; 2. v anonymní verzi, která musí být shodná s plnou verzí s výjimkou údajů, podle kterých je možné identifikovat autora/ku. Redakce si vyhrazuje právo provést další nezbytnou anonymizaci textu předtím, než text postoupí do recenzního řízení. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně e-mailové adresy a telefonu.

Formát rukopisu

Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu rovněž abstrakt v angličtině (800–1200 znaků včetně mezer), název stati v češtině a angličtině, nejméně tři klíčová slova v angličtině. Příložená musí být stručná informace o autorce či autorovi, včetně kontaktního e-mailu. Stati se musí pohybovat v rozsahu 20 až 30 normostran (1800 znaků včetně mezer na stránku bez literatury včetně poznámek pod čarou), recenze by neměly přesahovat 7 normostran a zprávy a komentáře 5 normostran.

Pokud článek obsahuje tabulky či grafy, musí být součástí stejného souboru jako hlavní text. Současně je ale pošlete také jako zvláštní soubory (každý zvlášť). Pro grafy a obrázky požadujeme zdrojový soubor. Použijte písmo Times New Roman velikosti 10 bodů (u všech textových položek v grafu i v tabulce, tj. popisky os, legenda, zdroj dat atd.). Vždy musí být rovněž uveden zdroj. Název grafu, tabulky uveďte písmem Times New Roman, tučně, velikost 12 bodů. Obrázky preferujeme ve formátu TIF.

Podrobnější pokyny naleznete na internetové stránce časopisu www.genderonline.cz

Stati nabídnuté k publikaci v časopise *Gender, rovné příležitosti, výzkum* jsou postoupeny k posouzení dvěma recenzentům/kám. Autoři a posuzovatelé zůstávají pro sebe navzájem anonymní. Redakce provádí základní jazykovou úpravu textu.

Adresa redakce:

časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum*

SOÚ AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1

telefon: +420 210 310 351

e-mail: genderteam@soc.cas.cz

<http://www.genderonline.cz>

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

